В. ПУРИЧ

Wm. Turich

В Пурич

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІЯЛІЗМУ В ГАЛИЧИНІ.

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ

Торонто, 1918.
Накладом і з друкарні «Робітничого Слова».

I. Українська соціялїстична пропаґанда в 70 і 80 рр.

Початки українського соціялїзму в Галичині датують ся з другої половини 70 рр. минулого століття. Розглядати їх—неможливо, не згадавши бодай загально про тогочасний стан соціялїстичного руху в західній Австрії та про те, як до соціялїстичного руху ставило ся тодї австрійське правительство.

Розгром старої Австрії на полях під Кенїґрецом (1866) приніс остаточно лїберальній буржуазії повну побіду. В 1867 р. появляють ся основні закони австрійської конституції. В тім самім році появив ся теж доволі лїберальний закон про стоваришення і збори. Як з одного боку, завдяки йому робітники мали змогу орґанїзуватись, так з другого, він став пізнійше просто бичем для молодого робітничого руху, бо давав правительству деякими своїми постановами можність, нищити усі товариства, о скільки вони були »staatsgefahrlich«, то є небезпечними для держави. І дійсно, німецькі і чеські робітники зараз використали новий закон, закладаючи у Відні і Празі свої спілки, скли-

каючи віча, на котрих отверто висловлювали свої домагання, та почали видавати свої ґазети. В молодім тоді німецькім і чеськім робітничім руху йшла боротьба між двома напрямами, між приклонниками Шульце-Деліча, котрий голосив, що одиноким виходом з нужди робітників може бути ощадність, пильність і працьовитість — він завзивав проте робітників до самопомочи (Selbsthilfe) через закладаннє споживчих і кредитових спілок і приклонниками Ляссаля, котрий знов вказував робітникам на свій зелізний закон про платню, на те, що нужда робітників випливає з усього сучасного господарчого устрою, що її можна усунути через захопленнє робітниками політичної власти в свої руки. Представниками першого напряму були серед Німців др. Макс Менґер і урядник Е. Кесслер а серед Чехів—др. Хлєборад; представниками другого напряму були Г. Обервіндер і А. Шай (Scheu) у Німців а Пек (І. В. Реск) у Чечів. Правительство підпирало спілки Шульце-Деліча. Міщанські партії думали навіть при їх помочи опанувати робітничий рух. Одначе Ляссаліянці здобувають по малу перемогу. Повний крах ідей Шульце-Деліча наступає в році важкого крізісу—1873, коли то многі споживчі і кредитові спілки скрізь поупадали. До упадку ідей Шульце-Деліча причинили ся

немало переслідування правительства, яким підпадали Ляссаліянці. Часи коротко треваючих міністрів Гіскри, Таафе, Гаснера до 1870 р.,—прихильне робітникам міністерство Гогенварта-Шефле тревало ледви кілька місяців—а відтак часи міністерства Ауерсперґ-Ляссера до 1879 р. і опять Таафе від сього ж року—се часи тяжких переслідувань соціялїстичного руху в Австрії. Робітничі спілки як »staatsgefahrlich« порозвязувано. Найневиннійший рух робітничий остро переслідувано. Спір о тактику супроти правительственних репресій між »поміркованими« (Обервіндер) і »радикалами« (Шай), — останні були під сильним впливом анархізму,— котрий то спір треває аж до 1889 р. (Гайнфельд), що більше ослаблює робітничий рух серед Нїмців. Чеський знов робітничий рух який з початку йде в хвості міщанських партій, зразу починає йти самостійним клясовим шляхом, коли в початках 70 рр. в боротьбі чеських робітників з чеськими фабрикантами за підвисшеннє платні прийшло до проливу робітничої крови. Не зважаючи на переслідування, чеські робітники основують в 1878 р. на своїм з'їздї в Празї (в гостинниці св. Маркета) »чесько-славянську соціялдемократичну партію«.

Західноавстрійський соціялїстичний рух, що стояв під сильним впливом соціялїстич-

ного руху Німеччини й Західної Европи, не мав, здаєть ся, значнійшого впливу на **перші соціялістичні кружки в Галичині.** Сі кружки орґанізують ся головно за ініціятивою соціялістів-еміґрантів з Росії. З іменами двох визначних соціялістичних діячів Драгоманова і Лімановського, звязані є початки соціялістичного руху в Галичині.

В 1876 р. мусів Драгоманів задля своїх поглядів, які тодішному міністрови освіти Толстому видавались небезпечними для російської держави, покинути київський університет, котрого був професором. Він переслав ся до Женеви, де вже тоді гуртувала ся соціялістична еміґрація з Росії. Поклавши за головну ціль свого побуту на еміґрації—помагати орґанізованню на українських землях Росії і Австрії політичних кружків, котрі взяли би ся за культурне, політичне й соціяльне визволеннє народу—Драгоманів йшов до сеї цїли двома шляхами: 1) через літературну пропаґанду західноевропейських поступових і соціялістичних думок і 2) через свої особисті зносини з видними представниками сучасної української молодіжи. На його думку, як каже він сам в своїй автобіоґрафії, треба було в Австрії взятись за орґанізацію соціялістичної партії з українських робітників і селян в союзі з Поляками і Жидами а в Росії перш усього

добиватись політичної волі. Для ширення соціялїстичних ідей починає Драгоманів видавати українські соціялістичні брошури— в р. 1876 виходить брошура С. Подолінського »Про багацтво та бідність«, в слідуючім його ж брошура »Про хліборобство«—а в 1878 р. закладає Драгоманів поважний соціялїстичний неперіодичний журнал »Громаду«, та видає її аж до 1883 р. В першій проґрамовій книжці «Громади» розвинув Драгоманів широко свої суспільно-політичні погляди, котрих характеристику подаємо на иншому місці.

У Відні і у Львові падали думки Драгоманова на добрий ґрунт. Віденська студентська громада, котрої душею був Остап Терлецький почала ними живо перейматись. Особливо активним був сам Терлецький, що зазнайомив ся з Драгомановим ще в 1873 р. Коли в 1875 р. деякі українські соціялїсти з Росії задумали видавати у Відни будьто оригінальні, будьто перекладні соціялїстичні брошури, Терлецький радо заняв ся їх видавництвом. Під його псевдонімом В. Кістки вийшли в р. 1875—1876 три брошурки: »Парова машина«, »Про правду« (перерібка з російської брошури »Хитрая механика«) і »Про бідность«. Четверту брошуру »Правдиве слово хлібороба до своїх земляків«, написану Ф. Вільхівським,, сконфіскувала віден-

ська прокуратория а самому Терлецькому вивиточила процес. Був се перший український соціялїстичний процес в Австрії, при котрому справдї увільнено обжалованого, але конфіскати з брошури не знято. Брошуру Кістки пропущено у Відни, сконфіскована у Львові а поява їх серед галицького суспільства викликала правдивий переполох.

Франко характеризує 70-ті роки як добу »тяжкого перелому серед галицько-українського суспільства«. Репрезентували його дві партії: москофільська або староруська і українофільська або народовська. Ріжниця між обома партіями була та, що москофіли обстоювали одноплемінність українського народу з московським а народовці його окремішність. Перші ґравітували до Москви і її порядків та уживали в своїй пресі так званого »язичія« мішанини української, московської, церковно-славянської і польської мов; другі тужили за Україною, котрої не знали, зітхали за козацькою булавою, козацькими могилами то що, та уживали в своїх виданнях і пресї народної мови. Житеві інтереси одних і других обертали ся довкола мови і обряду. Одні зітхали до православя, другі ґльорифікували унію. Інтереси народних мас були для них чужі. Тип так званого »русина« панував поки вкладано в публичнім життю, то є тип людини, що в льояль-

ности і рабстві супроти властей власної тіни бояла ся. В 1875—76 р. сучасні провідники народовської політики К. Сушкевич і В. Барвінський виразно і отверто заявляли, що »в нас соціяльної квестії нема«, що »лихо наше —то лінивство і пяньство хлопа« і т. п.

Немов цілющою водою для молодіжи було тоді слово Драгоманова, яке стало продирати ся до студентської ґазети »Другъ«, що почала виходити в 1874 р. і була з початку москвофільською. «Листи Українця» (псевдонім Драгоманова) писані ним до »Друга« ще з Київа, робили просто революцію в головах молодіжи. З марта 1876 р. почали їздити через Львів українські соціялісти, котрі перший раз зазнайомлюють львівську молодіж з соціялізмом. Через них і Драгоманова стала вона читати твори Добролюбова, Герцена, Чернишевського, Лянге (Робітнича справа), Ренана і т. п. В другій половині 1876 р. появляє ся у Львові женевська брошура »Про богацтво і бідність« а відтак брошури Кістки. Павлик і Франко стають соціялістами. За один 1876 рік стратили як москвофіли так і народовці усю молодіж. Ставши соціялістами, мусіли Павлик і Франко зійтись з львівськими робітниками.

Якже представляв ся рух робітничий у Львові перед 1876 р.?

Почин до орґанізації львівських робіт-

ників дали друкарські складачі (зецери), що в 1870 р. заснували своє товариство »Postęp«, а відтак »Ognisko«, коли намісництво в 1873 р. перше товариство розвязало. Вже з кінцем січня 1870 р. вибухнув страйк друкарських складачів (цінниковий), який тревав 8 днів і скінчив ся для страйкарів повною побідою—власники друкарень приняли цілий цінник, предложений останніми. Був се перший страйк у Львові і в Галичині. Успіх страйку причинив ся до того, що складачі почали видавати для оборони своїх інтересів фахово-друкарську газету п. з. »Czcionka«. Одним із редакторів її був Українець Осип Данилюк. Перші зерна соціялїзму кинув між львівських робітників Болєслав Лімановській, що еміґрував сюди з Росії. В 1871 року виголосив він в салї товариства ремісників »Gwiazda« два відчити про соціялїзм п. з. »O sprawie robotniczej«, які в тім же роцї оголосив друком п. з. »O kwestyi robotniczej«. Лімановский зараз навязав зносини з робітниками і студентською молодіжю. За його почином склав ся гурт робітників з Авґустом Скерлє, Антоном Маньковским і Осипом Данилюком на чолї, який мав вести аґітацію у Львові. Рух між складачами відбив ся користно і на робітниках инших фахів, що стали єднати ся і бороти ся проти визиску своїх підприємців. В р. 1871 вибух страйк

кравців, в 1874 р. пекарів, в 1875 стельмахів. Лімановський не переставав занимати ся пропаґандою соціялїзму. В 1875—76 р. видав книжку »Socyologia Augusta Comte'a« і твір "Dwaj komuniści Morus i Kampanella" де містив ся просторий виклад соціялїзму. Тодї вийшла теж польська перерібка Чернишевського »Что дѣлать« п. з. »Ludzie«, доконана Українцем Павлїном Свєнціцким (відомого в українській лїтературі під псевдонімом Павло Свій). В 1878 р. написав Франко по польськи популярний соціялїстичний катехізм, який вийшов безіменно під назвою »Zasady Socyalizmu, wyłożone w pytaniach i odpowiedziach«.

Ті перші проблиски соціялїстичного руху з одного боку між львівськими робітниками а з другого між українськими студентами унїверситету, звернули на себе увагу певних кругів. Краківський »Czas«, орґан польських станьчиків вдарив на трівогу, буцїм то вся східна Галичина захоплена соціялїстичною пропаґандою. Москвофіли знов налякані тим, що молодіж відвернула ся від них, почали робити на неї доноси до поліції.

Незабаром поліція почала арешти.

В маю 1877 р. приїхав до Львова з Женеви польський соціялїст Михайло Котурніцкий з листами від заграничних соціялїстів до ріжних осіб у Львові, Поляків і Українців. Привіз з собою теж значну скількість соція-

листичної літератури, книжок і часописей — головно в російській мові. Між листами, які віз Котурницкий були теж і листи Драгоманова до Українців (Павлика, Ів. Мандичевського). Його заарештувала поліція, забрала в нього книжки, листи і папери. Відтак зробила ревізії і арешти у всіх осіб, що згадувались в листах Драгоманова і заграничних революціонерів. Тих трусів у Українців по всіх частях Галичини начислює Франко до 100. Перших заарештовано у Львові Франка і Павлика а у Відни Терлецького, якого в кайданах привезено до Львова. Арештовано тоді теж і Лімановського.

Так відбув ся перший і оден із найбільших соціялістичних процесів в Галичині, в котрім на лаві обжалуваних засіли головно Українці. Головним доказовим матеріялом проти обжалованих були листи Драгоманова а головним злочином їх соціялістичні переконання та недозволені зносини з Драгомановим. Про дивовижність цілої конструкції акту обжалування та повну ігнорацію судових властей в справах соціялізму сьвідчить отсей головний уступ акту обжалування: "Wiadomą jest rzeczą, że istnieje propaganda w celach socialistycznych, która szerząc zasady swe w szerokich kołach społeczeństwa a nie będąc tolerowaną przez rządy, drogami tajnemi a przedewszystkiem przez

zawiązywanie tajnych stowarzyszeń zwolenników dla swych zasad jednać usiłuje. Wedle oznajmienia władz politycznych wedle treści korespondencyi przytrzymanych u osób podejrzanych o krzewienie zasad socialistycznych zajmuje Michał Petrowicz Dragomanow, były profesor uniwersytetu Kijowskiego, obecnie w Genewie przebywający, naczelne stanowisko w zagranicznem stowarzyszeniu socialistów, którego czynność obejmuje ludność małoruską od Dniepra aż po Karpaty do Węgier; on też jest głównym i jedynym pośrednikiem między ruskimi socialistami w Ukrainie a podobnemi w związku będącymi żywiołami ludności ruskiej w Galicyi". Таке виписував акт і то в часї, коли в парляментї Нїмеччини голосно лунало слово Бебля і Лїбкнехта, коли там явно виходили соціялїстичні ґазети, явно закладались соціялїстичнї спілки, коли навіть в самій Австрії (у Віднї і Празї) істнували соціялїстичнї товариства і ґазети.

На розправі виступили всї обжаловані як соціялїсти, розказуючи широко про соціялїзм, про котрий судді не мали найменшого розуміння та доказували леґальність своїх зносин з Драгомановим. І хоч в усім »доказовім матеріялї« не знайдено анї одного натяку на якесь тайне соціялїстичне товариство, мимо того трибунал узнав обжалова-

них винними і засудив їх на кари до 3 місяців вязниці.

Труси, арешти, процес і засуди кинули правдивий пострах на галицьке суспільство як польське так і українське. Коли тільки появились брошури Кістки, москвофільська преса підняла крик про »гнилий західний комунїзм і соціялїзм«. Ще далї пішли народовцї. В. Барвінський кинув ся на соціялїстичну пропаґанду серед українського суспілства, вважаючи її за »шкідливу« між иншим тому, що »індивідуальний характер нашого народу оказуєть ся противним комунїстичній і соціялїстичній нівеляції.«. А Будеволя (псевдонім Данила Танячкевича) в статї п. з. »Прояви соціялїстичні між Українцями й їх значінє (»Правда«, 1877 ст. 173) писав: »...ми на ніяку пропаґанду соціялїзму з інтензивного інтересу нашої народности, іменно задля самих найкардинальнїйший ідей, які ми у самі засновини нашого, надійсь, величнього прогресу народнього вложити мусимо, пристати не можемо. Не ті ми люде та-й не то той ми народ!« Він доказував, що »українські соціялїсти єсть причепи до соціялїстів московських, попхнуті туди російським правлїнєм« і що »російське правлїнє єсть один-однісенький мотор соціялїстичного руху між українською молодїжю!«

Колиж Франко, Павлик, Терлецький

вийшли з вязниці, українське суспільство просто виелімінувало їх з поміж себе. »Найгірше боліло нас те, каже сам Франко в своїй розвідці про Терлецького, що вся українська суспільність з виємком купки молодіжи уникала нас як зачумлених. Ми опинили ся в положеню банітів викинених із суспільности«.

А одначе сей перший український соціялїстичний процес*) у Львові як і дальші соцїялїстичні процеси**) викликали просто про-

---

*) В 1878 і 79 р. наступили арешти мужиків з Москалївки, Монастириск та загалом в Косівщині і Коломийщині за соціялїстичну аґітацію, зглядно приналежність до тайного товариства. Між сими мужиками вів пропаганду Павлик а відтак його сестри. В акті обжалування проти Анни Павлик каже ся, що вона ширила між народом "Громадський Друг", "Давін", "Молот" та віденські і женевські соціялїстичні брошури. Анну Павлик на суді увільнено,
шури. Анну Павлик на суді увільнено.

**) Процес Людвіка Вариньского і 36 товаришів (так зв. "великий краківський процес") в 1880 р., процес Балїцкого і тов. у Львові 1882 р. в тім самім роцї процес Козакевича і тов. (так зв. "процес 26"), станиславівський процес Щасного Дашиньского і тов., львівський Вислоуха і тов. 1889 р., Гната Дашиньского і тов. 1889 р., Брайтера, Дашиньского і тов. в тім самім роцї, Клушиньского і тов. в 1892 р. другий станиславівський процес (Шепс і тов.) з р. 1894. Всї ті процеси були ведені під закидом о приналежність обжалуваних до тайних товариств.

тивний наслідок, як се бажалось краєвому урядови. Ані преса, ані устна пропаґанда не зробили справі соціялїзму такої прислуги, як саме сі процеси. Молодїж з запалом кидає ся до соціялїстичної лїтератури. Серед львівських робітників ширить ся соціялїстична думка. Осип Данилюк починає в 1878 р. видавати робітницьку ґазету »Praca«, редаґовану в наскрізь соціялїстичнім дусї. Франко і Павлик стали її співробітниками, поміщуючи в ній українські популярні статї, закликаючи робітників до солїдарности й орґанїзації. »Prac-ою« зацїкавив ся теж Драгоманів.

В тім самім роцї Павлик разом з Франком за матеріяльною підмогою Драгоманова починає видавати у Львові соціялїстичний журнал »Громадський Друг«, а коли прокураторія оба його випуски сконфіскувала, видає далї його збірками під назвами «Дзвін« і »Молот«, які теж підпали конфіскатї. В остатній збірцї напечатано переклад Шефлє »Суть соціялїзму«, Лянґе »Робітницьке питанє«, Лімановського »Морелї, Руссо і Маблї як соціялїстичні письменники«.

Для ведення плянової роботи соціялїстичної поки що у Львові, завязує ся в 1878 р. за почином Лімановського, котрому полїція наказала опустити Галичину, робітни-

чий комітет, в склад котрого входили Маньковський, Ожаровський, Данилюк, Павлик, Франко і инші.

Робітники львівські почали виступати на вічах, на котрих проголошували свої домагання. Перше таке віче відбуло ся в Кривчицькім лїсї, де ухвалено заложити робітничу партію. Поет Червінський переробляє під той час марсельєзу французьких робітників "Le drapeau rouge" на "Czerwony sztandar", якої різкі та зрозумілі поклики до клясової боротьби немало причинювали ся до оживлювання руху. Пісня стала незвичайно популярною серед львівського робітництва.

В р. 1880 видає названий комітет брошуру п. з. "Czego chcą socialiści?" і "Program socialistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi"*). Одним з редакторів сеї програми був Франко. З певного огляду заслугує вона на близшу нашу увагу. Виписуючи загально економічно-полїтичні постуляти робітників, вона так розвязує питаннє орґанїзаційне партії в заселеній трома націями

*) Програма ся була видрукована спершу під назвою "Program socyalistów polskich wschodniej Galicyi". Автором зміни після Драгоманова був Лімановский. А коли автори програми запротестували проти зміни, налїплено тодї на видруковану програму новий заголовок: "Program socyalistów galicyjskich".

східній Галичині.

»В нашім краю — читаємо в ній — де на одній теріторії живуть побіч себе люди, а навіть громади ріжних народностей, не вільно соціялїстам одної народности вважати себе представителями цїлої теріторії, тільки треба радше стреміти до федеративної спілки, в яку входили би ґрупи соціялїстів усїх народностей, але кожда в своїм крузї заховуючи повну автономію і свободу акції. Таку власне федерацію творять соціялїсти східної Галичини. Орґанїзуючи пролєтаріят польський, український і жидівський, що заселює сей край, стремимо до витвореня сильної робітничої партії, яка на теріторії, занятій тим пролєтаріятом працювала би в дусї загальних соціялїстичних прінціпів, пильно узгляднюючи місцеві умови. Кожда національна ґрупа, що входить в склад тої федерації, матиме повну автономію у своїх внутрішних справах і свободу єднати ся зі спорідненими ґрупами, які істнують де-инде. І так Поляки-соціялїсти, що входять у склад нашої федерації, працюватимуть спільно з Українцями в Галичинї, а рівночасно можуть приєднати ся як незалежна польська ґрупа до діяльности пр. ґрупи варшавської, краківської, женевської і т. д. Українцї знов, крім солїдарної з Поляками акції в Галичинї, можуть самостійно приєднати ся до українських ґруп, ґрупи

»Громади і т. д. А в самім краю, там, де народ чисто польський, працю обіймуть Поляки, де чисто український—Українці, а в мішаних громадах пропаґанда відбуваєть ся спільними силами«.

Програма висказувала ся в дусї свободи й рівноправности всїх народів, вона зазначувала теж, що »польсько-українська робітнича партія« не може мати нїчого спільного з иншою партією, яка стремить до відбудованя Польщі в історичних межах.

Як бачимо, в основу програми польських і українських соціялїстів у східній Галичинї, оскільки ходить о питаннє орґанїзації партії і національне взагалї, ввійшли подекуди засадничі думки Драгоманова, які він перший повно і обширно розвинув в програмі »Громади«.

Програма ся одначе не мала практичного значіня. По появі своїй знайшла противників серед самих польських соціялїстів і то тих саме, що оставали тодї під ідейним впливом Болєслава Лімановського. Тай сам соціялїстичний рух у Львові починає слабнути. Доперва при кінцї 80 р.р. оживляєть він на ново, кристалїзуючись в сталих орґанїзаційних формах. З ідейного ферменту, що знаходив свій вираз в соціялїстичних кружках 70 і 80 років, вийшла з одного боку »галицька соціялдемократична партія«, а з другого

«українська радикальна партія».

Остап Терлецький, Михайло Павлик і Іван Франко в історії сього ферменту відограють головну ролю. Се перші піоніри українського соціялїстичного руху. Але їх праці не можна би собі просто подумати без Драгоманова, якого заслуги для українського соціялїзму—першорядні. З огляду на їх, як не менш з огляду на ту ролю, яку прийшлось йому відограти в історії українського національного відродження взагалї, ми повинні трохи близше спинити ся на сій постаті.

II. МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

Нас інтересує Драгоманів як політичний мислитель та як громадський діяч. Тому подаючи характеристику його суспільно-політичного світогляду, нам приходить ся рівночасно визначити те місце, яке він заняв в історії відродження українського народу, а спеціяльно в історії розвитку української політичної думки.

По своїм переконанням Драгоманів був соціялістом. «Я завше був соціялістом, ще в ґімназії, де мені дали прочитати Роберта Овена та Сен Сімона« — каже він сам про себе в своїм листі до Киян з 1887 р. Ідеї Кирило-Методієвського брацтва мали на нього глибокий вплив, а так само і писання Герцена та Чернишевського. Від 1870 р. остає, як сам заявляє в однім із своїх листів, під безпосередним впливом Европи. Одначе не присвоїв собі живцем ані одної соціяльно-політичної теорії, ні доктріни. Незвичайний критицизм, з яким він ставив ся до всякої теорії, був сьому до певної міри на перешкоді. Оригінальної соціяльно-політичної теорії не дав, — він проте брав з чужих по-

глядів тільки те, що видавалось йому найвідповіднійшим і найрозумнійшим. Соціяльно-політичний світогляд Драгоманова цікує еклєктизм.

Його соціялїстичний ідеал — се ідеал Прудона: федерація вільних спілок вільних людей. Повну волю людини і громади клав в основу ідеальної орґанїзації будучого суспільства. Тут був Драгоманів подекуди анархістом. Одначе з анархізмом взагалї, в його сучасному розумінню, не мав нічого спільного. До Бакуніна, Моста, Крапоткіна ставив ся цїлком неґативно. Відкидав зовсїм їх аполїтизм, їх науку про державу, їх погляди про те, як дійти до здійснення соціялїстичного ідеалу. Анархізм тих людей, з котрого він собі просто кпив, а також і марксізм, котрий видав ся йому надто доктрінерським (Драгоманів називав його »нїмецькою метафізикою«), не підходили до його тверезої, холодної, скептичної натури. »Рух усе, цїль нїщо« — отся формула Бернштайна найбільше відповідала натурі Драгоманова. Здійсненнє соціялїстичного ідеалу може після нього наступити не шляхом революції, а еволюції, через реформи, при звісній постепенности і при високім культурнім розвитку мас. Не вірив в оружні зриви, повстання й революції, як в способи, якими б можна повалити сучасий лад, хоч не обез-

цінював їх. »Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстаннє не може«. Як еволюціоніст відкидав рішучо террор. Своїми поглядами, в котрих був незвичайно консеквентний, він найбільше назближав ся до нинішного бернштайнізму. Добачуючи силу зросту нових суспільних порядків »в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всім громадам кождої країни« — Драгоманів не доцінював як слід економічних факторів в розвитку—суспільства. Був ідеалїстом. Іґнорував максімальні постуляти, а клав головну вагу на мінімальні, то є на такі домагання, які в найблизшім і найкоротшім часї можна осягнути. Узнавав при тім вповні компроміс з несоціялїстичними партіями, але компроміс, як сам каже, скількостний, а не якостний, що не дозволяв робити ніяких концесій із прінціпу. На тім пункті був Драгоманів як людина, що понад усе ставила громадську характерність, безоглядним. »Хай ми будемо вічно проклятими, а ми прінціпами гратись не станемо»—говорив сам про себе.

Дехто закидає Драгоманову хлопоманство, яке любов до мужика і його інтересів

підносить до фетішізму. На нашу думку, закид сей є неоправданий і безосновний. Він не мі замикати очей на той факт, що як українська так і московська нація — се хлопські нації. Вплив російського народництва на Драгоманова знаходив свій вираз в тому, що в селянстві добачував він одну клясу, що ся верства суспільна ідентифікувалась у нього з »народом«, під котрим розумів »усіх робітних«. Рахуючись з сим фактом як політик і як діяч, він одначе ніколи не робив собі з мужика фетіша. Навпаки, хлопоманство у деяких діячів української радикальної партії, як се далї побачимо, він гостро осуджував.

Драгоманів — еволюційний соціялїст, сими двома словами найкраще й найвідповіднійше можна його схарактеризувати як політичного мислителя та громадського діяча.

Науковий соціялїзм Маркса й Енгельса він не потрафив зрозуміти. Не присвоїв собі теж діялєктичного методу наукового досліду. Дрібноміщанський соціялїзм Прудона полишив на його світогляді глибокі слїди. Тимто на Заході Европи він більше симпатизував з міщанськими радикальними партіями і дрібноміщанським соціялїзмом, як з соціялдемократією, у котрої добачував максималїзм і якобінізм.

Отверту публичну діяльність починає з

роком 1876, коли то усунений російськими властями з катерди історії на київському університеті, покинув Росію раз на завше та виеміґрував до Женеви, аби відси працювати в користь рідної країни.

Були се тяжкі, скрутні часи. В Росії лютилась всевладно реакція. А проскрипція українського слова указом російського уряду з 1876 р. викликала серед Українців правдивий переполох та придусила українство на довгі часи. В Галичині знов—як каже Франко—були се часи »тяжкого перелому«, коли здавалось, що тип »рутенця« возьме гору та запанує серед українського суспільства.

В сі тяжкі часи, в сю «глупу ніч» на Вкраїні виступив Драгоманів.

В неоцінену заслугу треба йому покласти, що він вже з кінцем 70 рр. а особливо з початком 80рр. минулого століття, коли російські революційні ґрупи оставали переважно під впливом Бакуніна, що в той час Драгоманів перший енерґічно виступив проти террору й бакунізму та сміло й отверто підніс клич політичної боротьби в Росії.

До того висновку прийшла накінець практичним способом і »Народна Воля«, що через Желябова запропонувала навіть Драгоманову бути літературним виразником партії за границею. Одначе Драгоманів відказав ся від принятя пропозиції народо-

вольців, бо ділили його від них засадничі думки і відмінні погляди на террор, який він як оружіє обосічне і безуспішне для зміни порядків в Росії, рішучо відкидав.

Не террор а широка пропаґанда політичних свобід і сама політична боротьба мусить принести волю в Росії! Погляди свої широко розвивав спеціяльно в ґазеті »Вольное Слово«, основаній в 1881 р., якої був головним редактором. Погляди сї почали загально прийматись, особливо серед соціялдемократів, котрі (Плєханов і тов.) почали в своїх виданях, як каже сам Драгоманів, »половину його арґументів слово в слово повторювати«. Та в питанню, ким має бути завойована політична воля в Росії, кому приналежить ініціятива за для її здобуття, виявивсь весь утопізм Драгоманова. Він, подібно як і усї сучасні йому російські лїберали, думав ініціятиву народу замінити ініціятивою революційної інтеліґенції, прикладаючи велику вагу до »земств«, інституцій, що в історії російського лїбералїзму відограли значну ролю. Утопійність. думок Драгоманова як і російських лїбералів виказували з добрим успіхом російські марксїсти, що ґрупувались тоді в орґанізації »Освобожденіе Труда«. Історія признала останнім рацію. Повне банкроцтво »революційного духа« російської лїберальної інтеліґенції мо-

жемо нині тільки сконстатувати.

Драгоманова вважають за одного із перших конституціоналїстів в Росії та »творця російської конституційної теорії«. »Він перший блискучо і докладно вияснив російському суспільству змисл і значіннє конституційного ладу, особливож прав особи та прінціпів самоуправи«—каже про нього в »Освобожденію« (№ 72) бувший марксїст Петро Струве. В 1884 р. видає Драгоманів брошуру »Вільна Спілька—Вольный Союзъ«, в котрій подає проєкт російської ідеальної конституції. В проєктї своїм і як ворог всякого централїзму і як федералїст виступає за децентралїзацією Росії, за перебудовою її на засадї федералїстичного прінціпу, основаного на признанню широкої автономії територіяльним одиницям з їх місцевими і областними орґанами самоуправи.

Далеко більші заслуги Драгоманова як громадського діяча для його властивої батьківщини, для України і її народу. Усе його життє було нічим иншим, як тільки одною, великою, безперервною службою Україні.

В найбільшу заслугу треба поставити Драгоманову те, що він українське питаннє, справу життя й будучности українського народу визволив з пересудів етноґрафії та пут назадництва а поставив з одного боку на

політичний ґрунт а з другого, звязав її з **всесвітним поступом і демократією.** Заслуга ся, яку треба так цінити як огнисте слово Шевченка а з якої нині переважно не здають собі справи, відносить ся в рівній мірі як до австрійської так і до російської України.

Ми згадували про сей переполох, який запанував на Україні після виходу legis Jusephoviciae в 1876 р. Ніхто инший, тільки Драгоманів виніс справу указу і справу українську перед суд Европи і цивілізації. А зробив се той сам Драгоманів, до котрого сучасні українофіли відносили ся вороже, котрого вважали просто шкідником української справи.*)

Мало того. Сучасні українські діячі наполохані указом завернули зі шляху ідей та традицій Кирило Методієвського брацтва, виреклись завітів політичної поезії Шевченка а пішли на шлях »примиренія украинства съ правительствомъ«, як про се писав Костомаров Драгоманову в 1876 р.

---

*) Вороже се їх становище до нього виявилось ще в 1861 р. підчас похоронів Шевченка. Коли Драгоманів пішов за домовиною поета до церкви, приступив до цього як нині Драгоманів у своїх споминах пиненький землячок з словами: "Ти чого тут? — тут тобі не місце!" Після сього інціденту в поході на цвинтар, виголосив Драгоманів над домовиною Шевченка одну з найкращих і найсильнійших промов.

В добре відомій кождому Українцеви ґазеті «Новое Время» містить згадуваний нами Костомаров статю п. з. »Полякамъ Миротворцамъ«, де з заміром примирить правительство з Україною, виступив проти Поляків та їх еманципаційних змагань, станувши на ґрунті московської державної ідеї. За ним пішов Антонович, Житецький і майже всї сучасні так звані »українофіли«. Мордовцев писав згодом в одній з петербурзьких ґазет, що український рух не має політичних цілей а тільки просвітні і моральні. А Житецький подав навіть записку міністрови Лоріс—Мелікову про українофільство, в котрій доказував про користність сього руху для російського уряду, бо він відводить молодіж »від соціялїзму й полїтики.«

Драгоманів виступає тодї з вольним українським словом на вільній швайцарській землї. Випускає в світ женевські публїкації, в котрих ясно й сміло обгрунтовує українську програму.

Доказуючи фантастичність, нещирість і реакційність заходів своїх земляків в їх заходах «примиренія» українства з правительством, доказуючи далї повну абсурдність погляду, буцім то культуру можна віддїлити від полїтики і буцім то можна робити культуру без полїтики, він ставить українство на полїтичний ґрунт, доказує конечність української полї-

тичної боротьби, кидає клич політичної волї українському народу. Український рух — після нього може і мусить вибороти собі признанє й права в першій мірі політичною працею, котра є рівночасно й культурною. Український рух не може бути неполїтичним. Клич політичної волї українського народу знайшов в Драгоманові після Шевченка найенерґічнійшого а при тім найкращого свого речника. Тільки Драгоманів, як політик тверезий і практичний підходив до нього з реального боку.

»Державне право по собі не погана річ, все діло в тому, як його ставити«. Він був приклонником політичної самостійности українського народу, але був рішучим противником сього клича в тій формі, в якій виставляли його »українофіли«.

»В Польщі відрубність національна й право на автономію чує ся не в учених кабінетах а всюди в житю і маніфестує ся всякими способами серед польських мужиків як і серед панів і літераторів«—пише Драгоманів в »Чудацьких думках«. На Україні не те. Для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії він не бачив ніде сили, ні ґрунту. А в політиці, чи краще в неполїтичній і аполїтичній роботі сепаратистично настроєних українських діячів, Драгоманів бачив просто неґацію самої ідеї

про політичну самостійність українського народу. »Щож то воно за ідея—пише він в згадуваних »Чудацьких думках«, що не знайшла собі за 20—30 років ні одної людини, котраб без маски, сміло проговорила її, котра б не віддала за ту ідею не то житє, а навіть частини свого спокою, карієри і т. и.? Очевидно, що таку ідею треба вважати за практично неістнуючу,—за quantite negligeable«. І коли так писав Драгоманів про справу »українського сепаратизму«, знайшли ся люди, що в »Правді« Барвінського не завагались зробити з нього »донощиком московському урядови«, коли він заговорив про сей »сепаратизм«. Чиж міг хто краще закпити собі з »сепаратизму«, як закпили собі з нього самі українські діячі?

Драгоманів ставив проте справу політичної самостійности українського народу на реальний ґрунт. Коли українські вчені бавились фільольоґічною дискусією — очевидно веденою в московській мові!—на тему, чи наша мова самостійна від московської і польської, Драгоманів рішав спір практично: »зробіть українську мову органом европейської культури, щоб чоловік, котрий рветь ся до сеї культури, міг задовольняти свою жагу на тій мові!«.

Так ставив ся Драгоманів до української мови а коли він радив своїм землякам вчити

ся і російської, то тільки тому, що через неї міг мати Українець, що й не знає ні одної із західноевропейських мов, доступ, до европейської літератури, науки, культури.

Коли далї вкраїнські діячі на Вкраїні, що вели полїтику »примиренія« з російським правительством, спорили, чи самостійний народ Українцї?—Драгоманів уважав сю справу академічною квестією і рішав її теж практично: що нам робити полїтичного, щоб наш народ підняв ся полїтично і соціяльно?

Виставляючи клич оборони української національности і її вольностей та збудження потреби єдности національної, Драгоманів перший виступив як рішучий панукраїнець — він добачував найуспішнійшу реалїзацію ідеї полїтичної самостійности українського народу в полїтицї федералїзму.

Правда, погляди Драгоманова на національне питаннє і українське спеціяльно, вимагають нинї ревізії. Нинї в великій мірі являють ся вони застарілими. Йому далеко було до того розуміння національного питання, яке надали йому у перве австрійські марксісти (Реннер і Бауер) і яке нинї є найбільш поширенним. У Драгоманова грала більшу ролю істнуюча рама державна, підрядну подекуди нація. Конкретно, він як Українець був російським державником. В своїм проєкті ідеальної російської конституції він кла-

де основу перебудови Росії автономію области, території а не нації, хоч австрійська дійсність могла його вже тоді досить поучити, на скільки такий прінціп розвязує національне питаннє. Одначе треба памятати, що в часи Драгоманова і в Росії і в західній Европі національне питаннє взагалї іґноровано. Дійсність робила своє. Під кінець свого життя Драгоманів значно змодифікував свої погляди на національну справу.

Остаєть ся нам ще коротко сказати, чим є Драгоманів для австрійської України.

Вже в попереднім роздїлї ми могли пізнати, як важну ролю прийшлось йому відограти в формованю української полїтичної думки в Галичинї. Тільки через порівнаннє нинїшного стану галицько-українського суспільства зі станом його в 70 рр.; можемо належно оцінити ту ролю, яку в його розвитку відограв Драгоманів. Коли українство в Галичинї виросло нинї в поважну полїтичну силу, — а се могло наступити тільки з пробудженнєм мас народу, коли воно виглядає нинї хоч трохи, що так скажемо, по европейськи, то тут в першій мірі заслуга Драгоманова як того, що перший почав вчити Галичан полїтики, що перший кинув в атмосферу »рутенщини«, вирослої в традиціях рабства і полїтичного бездумства кличі европейської демократії. Полїтика кождої демо-

кратії—се політика оперта на людових масах. Отсю а не иншу політику вказував Драгоманів українському суспільству в Галичині. І тому закликав він все живе серед сього суспільства, «будити маси народу». Тому і як соціялїстови і як демократови була осоружна »політика поклонів, крутійства, попівсько-адвокацької еквілїбристики«, коротко, вся отся »неполїтична полїтика«, яку проводили в життю українські народовцї і які власне через сю полїтику так само були чужі народним масам, як і москвофіли, що в 70 рр були другою найсильнїйшою партією в Галичинї. »Йдїть в народ—кликав Драгоманів—закладайте товариства, читальнї, склепи, скликайте віча—то потім явитесь і в офіціяльних інституціях парляментських як сила а не як лякеї і жебраки, явите ся масою а не одиницями!« Отсі слова, які товк Драгоманів українським полїтикам, варто тут навести, аби бачити, які перли практики европейської демократії сипав Драгоманів між стадо народовецьке »рутенців« в глухім галицькім кутї, тодї коли його провідники в родї К. Сушкевича висловлювались про мужиків: »як хлопови дати землї, то він ляже під грушою і не буде нїчого робити«.

Через довгі роки приходило ся Драгоманову вести завзяту й безпощадну боротьбу з полїтичним обскурантизмом і сервілїз-

мом ґалицького народовства а тим самим підготовлювати ґрунт для нової орґанізації політичної, що виступила на поле публичної діяльности в 1890 р. під назвою «української радикальної партії а про яку прийдеться нам далї говорити. Була се перша українська орґанізація політична в Галичинї, що вийшовши із соціялїстичних кружків 70 і 80-ти рр., почала за зазивом Драгоманова будити народні маси, їх освідомлювати і орґанїзувати.

Драгоманів виступив на галицькім ґрунтї як соціялїст. Як такому, прийшло ся йому боротись не тільки з українським націоналїзмом, »з назадниками, котрі в барві національній хотїли вести українську суспільність до застарілих і шкідливих суспільних і освітних думок«, але також із фальшивим інтернаціоналїзмом, з »напередниками, котрі не розуміли ваги національностей«.

Як син поневоленої нації, він був гарячим оборонцем усїх плебейських, недержавних націй. Він доказував, що кожда нація має право на своїй етноґрафічній теріторії на свій повний розвиток. Багато було тодї людей серед російських соціялїстів, що в імя кепсько понятого їми інтернаціоналїзму, іґнорували національність, кажучи, що національности стоять тільки на перешкодї до осягнення остаточної мети соціялїзму. Во-

ни проте неприхильно ставились до вкраїнської мови, кажучи, що ліпше буде, як вона вимре. Драгоманів доказував зовсім слушно, що сі погляди не мають нічого спільного ні з соціялїзмом, ні з інтернаціоналїзмом. В своїй знаменитій книжці »Историческая Польща и великорусская демократія« він показує з одного боку, що противники українства, котрі послугують ся інтернаціоналїзмом, зовсім не інтернаціоналїсти а націоналїсти і державники, а з другого боку виступає проти всяких історичних пересудів та державно-централїстичних змагань революційних і соціялїстичних партій і ґруп, як російських так і польських супроти українського народу і України. Такі думки проповідував Драгоманів, котрий узнавав національність о стільки о скільки є вона певною формою солїдарности між людьми, що вважав мову тільки як засіб, через який люди можуть порозумівати ся. Всесторонній поступ людини, полїтичний, соціяльний і культурний, всесвітне брацтво народів — були його ідеалом.

Тут Драгоманів був в найкращім розуміню слова інтернаціоналїстом. Не зважаючи на се, а може власне для сього, був він предметом загальних нападів з боку українських націоналїстів, та польських і російських соціялїстів. В очах перших був він »ворогом власного народу«, в очах других »націоналї-

стом«. Нині можемо найкраще оцінити вартість сих закидів і нападів.

III. УКРАЇНСЬКЕ СОЦІЯЛЇСТИЧНЕ НАРОДНИЦТВО.

Соціялїстичний рух 70 і 80 рр. в Галичинї, що мав виключно характер кружковий і на пів конспіративний, тільки під кінець 80 рр. переходить в нову стадію свого розвитку. З дрібних кружків переходить в сталї форми полїтичної орґанїзації, з конспірації виступає на ширше поле публичної пропаґанди й аґітації.

Маємо на думці повстаннє двох соціялїстичних партій: галицької соціялдемократичної і української радикальної. Нашу увагу займе перш за все ся остання .

Що спричинило заснованнє української радикальної партії?

Полїтична атмосфера серед українського суспільства була невиносима. Полїтика москвофілів полягала на маринованю »історических начал« та була на скрізь реакційною. Полїтика знов надоровців полягала на ідеалїзованю »народних святощів«, була мертвою, неполїтичною і не демократичною, бо не виходила далї поза свій тісний і формальний націоналїзм, не опирала ся на на-

родних масах, вороже відносила ся до поступових політичних кличів демократії.

Для боротьби з народовцями і їх політикою основує в 1890 р. Павлик з Франком за підмогою закордонних Українців «Народ», що гуртує довкола себе найпоступовіщі інтеліґентні одиниці та здобуває собі відразу вплив на селянство. Коли-ж частина народовців з О. Барвінським на чолї почала наближуватись до польської шляхти і австрійського правительства—се дало безпосередний товчок до виступу людей, що гуртували ся довкола »Народу«, як нової української політичної орґанізації, під назвою »української радикальної партії«.

На довірочних зборах, що відбули ся дня 4 і 5 жовтня 1890 р. принято програму партії, яку оголошено в 20 ч. »Народа«, з підписами д-ра Северина Даниловича, Мих. Павлика, Івана Франка, Евгена Левицького і д-ра Романа Яросевича, як основателів партії.

Ідеольоґію нової партії найкраще можна схарактеризувати як **соціялїстично-народницьку.** Вона мала реальне оправданнє і реальний зміст в соціяльній структурі українського народу та в тих обєктивних умовах, серед яких вона виступила і при яких приходилось їй працювати. Міста в східній Галичинї були переважно польські. Там губились просто

більші і менші оази українського робітництва, підупалого міщанства та нечисельної інтеліґенції. Села були на скрізь українські. Там береглась українська національність. На село, між селянські маси, »в народ«—туди зверталась нова партія з своїми кличами й аґітацією. Селянство, а становило воно дійсно »народ« –було тою клясою, на котрій партія мусїла оперти свою полїтику. Воно, соціяльно не розвинене, економічно зруйноване, нидіюче в темноті і анальфабетизмі –було податне для соціялїстичної аґітації. Клич »землї, пасовиск і лїсів!« знаходив серед нього природний відгомін. Соціялїстичне народництво радикальної партії мало за собою ґрунт.

Основателї радикальної партії, між котрими були й люди обізнані з творами Маркса приняли в програму партії а власне в її максімальну частину соціялїзм. »В справах суспільно-економічних — читаємо в ній — змагає партія до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціялїзму, то є, хоче колєктивного устрою праці і колєктивної власности средств продукційних«.

В мінімальній частині, програма, маючи на увазі інтереси праці взагалї та інтереси трудового селянства спеціяльно, виставляє цїлий ряд аґрарних реформ, що по думцї авторів програми, мали »запобігти скорій

пролєтаризації села«.

Се власне і характеризує програму радикальної партії як **народницьку.**

Марксіст завсїгди виходить від того, що є, він покликуєть ся на наукове пізнаннє фактичних тенденцій розвитку капіталїстичного суспільства. Він каже: коли могутній віз капіталїзму вступив хочби своїми передніми колесами в дану країну, так нїщо не в силї задержати його походу і нї що не може усунути тих наслїдків, які він за собою несе. Роскіл села на дві кляси, на тих, що мають землю і жиють з визиску і на тих, що продають свою працю як товар, стає **необхідністю,** що виникає із нової орґанїзації нашого громадського устрою. Нїякі отже домагання не в силї запобігти пролєтаризації села. Так розуміє марксіст. Марксіст є **реалїстом.**

Инакше арґументує народник. Він корінь соціяльного лиха добачує не в причинї а в наслїдках його. Таким чином причину його добачує він не в самому капіталїзмі а в »людях«, малоземеллю і безземеллю, еміґрації, податках, і в усїх инших неґативних наслїдках капіталїзму. Народник проте не йде далї паліятивів і думає, що ними можна запобігти тому, чому власне не можна запобігти. Він свято обурюєть ся на марксіста, закидаючи йому, що той »змагає« до »обезземелення селян«. Народник є **роман-**

тиком.

Програмі радикальної партії можна-би зробити цілий ряд инших поважних закидів, в першій мірі літературність її. Програма зазначувала, що в культурних справах партія стоїть на ґрунті позитивної науки, в справах віри за раціоналізм а... в штуці за реалізм. Тут очевидно автори програми були подекуди під впливом Драгоманова, котрий одначе був рішучим противником виставлювання політичною партією постулятів літературного характеру. Одно треба одначе з цілим натиском признати: се була перша програма, що поставила собі за мету **політичне освідомленнє широких селянських мас** українського народу в Галичині.

І нікому більше, як тільки Драгоманову і впливам західно-европейського соціялізму треба се покласти в заслугу. На справу політичного освідомлення селян в Галичині, Драгоманів звернув перший увагу та задля сього підготовлював через цілий ряд років людей. Українські соціялісти-народники перші поставили сю справу на реальний ґрунт і перші почали політично селян освідомлювати через літературну і устну аґітацію, через закладаннє товариств, уряджуваннє віч і зборів і т. п.

Радикальна партія взяла теж перша в свою програму, йдучи за европейською со-

ціялдемократією, крім домагання свободи особи, друку, коаліції, політичних свобід і прав для народу, постулят загального голосовання до парляменту і репрезентаційних тіл.

До повстання нової політичної орґанізації, її програми і праці віднеслись українські народовці вороже.

»Дѣло«, тодішний головний орґан народовців з усею силою вдарило на нову партію тай висміяло її соціялізм, питаючи з наляканими очима: деж нашому мужикові до соціялізму? Але на напади »Дѣла« і українських народовців спокійно відповідав »Народ«, котрий став орґаном радикальної партії, що »повний і консеквентний демократизм без соціялізму є неможливий«. А на запит »Дѣла«, чому русько-українські радикали пішли за програмою соціялістів, той сам «Народ» відповідав: »А чому-ж по наших селах чим раз більше творить ся пролєтаріяту?«

Мало того. Українські народовці віднеслись до заходів радикальної партії задля політичного освідомлення селян не тільки байдуже, але й вороже, вважаючи сі заходи роботою »дуже шкідливою, деструктивною«. Мовляв: »де-ж нашому хлопови до політики«? Як реакційною партією були народовці, видко найліпше з того, як вони

ставились до справи загального голосовання до парляменту. Коли міністерство Таафе під напором демонстрацій робітників у Відни внесло дня 10 жовтня 1893 р. проєкт виборчої реформи до парляменту на підставі загального голосовання, орґан народовців »Дѣло« виступив з найбільшою рішучістю проти загального виборчого права взагалї.

Важною теж заслугою радикальної партії є те, що вона перша виступила не тільки проти клєрикалїзму, але за **ляізацією української полїтики,** за її свіцкістю.

Вся дотеперішня полїтика галицьких Українців як народовців так і москвофілів була не тільки по духу свому на скрізь клєрикальною, але йшла в цїлости в хвостї церкви і церковних достойників. Галицький митрополит, «князь Руси» зі своїми епископами і попами — се, по найщиршому переконаню кождого народовця, природний батько і провідник народу. Інтереси полїтики мірялись інтересами церкви й попівства і були їм підпорядковувані. Були то часи на галицькій Україні, коли Качали, Пелеші й Сембратовичі як провідники народу, потрафили «святу унію» піднести до значіння національного ідеалу.

Радикальна партія виповіла безпощадну боротьбу галицько-українському клє-

рикалїзмови, виступила за ляїзацією української полїтики, виступила накінець проти здирства попів доконуваного ними на селянах за всякі церковні треби й обходи. Тут безперечно одна з заслуг партії. Не диво про те, що українські клєрикали й попи кидались на радикалів з найбільшою лютістю.

Одна з найбільших одначе заслуг української радикальної партії—се виступ проти так зв. «нової ери».

Жерело її повстаня—полїтичний консерватизм галицьких народовців та брак у них віри в сили мас люду, у власні сили народу. Вона полягала на тім, що частина українських народовців рішилась за ціну певних національних концесій, підпорядкувати українську полїтику полїтиці шляхоцької Польщі. Драгоманів характеризує її як «рішуче ренеґацтво від всїх лїпших традицій українських, починаючи з Шевченкових»!

Цікаво, що в історії повстання «нової ери» дуже значну ролю відограли закордонні Українці, Антонович і Кониський, особливо ж перший, котрого можна вважати за головного її ініціятора.

Під кінець 80 рр. заносило ся на війну Австрії з Росією. Тодїшний мінїстер заграничних справ Кальнокі і мінїстер вій-

ни Баузр прийшли до пересвідчеия, що небезпечно є для Австрії, мати в краю висуненім на північний захід до Росії весь нарід в опозиції супроти держави. Центральне правительство схиляло ся проте, заспокоїти деякі частичні домагання Українців і в той спосіб позискати їх для держави. Воно доручило Полякам, аби ті навязали з Українцями угодові переговори. Намісником Галичини був тоді ґраф Казимір Бадені, котрий розумів вагу справи і з цілою енерґією взяв ся до діла. Помічником його був посол Хамєц, що взяв на себе, робити угодовий настрій серед українських кругів і діячів. Покійний професор Антонович здавав собі добре справу зі значіня скріпленя національної позиції Українців в Галичині для російської України. З Хамцом вязали його давні товариські відносини. З Антоновичем обговорив Хамєц цілу справу польсько-української угоди та поручив йому задля заключення її, навязати зносини з львівськими народивцями. Антонович приїзджав в сій цїли навіть до Львова та ввійшов в порозуміннє з Ол. Барвінським і людьми, що коло нього близько стояли.

Тимчасом Бадені вів переговори з декотрими українськими послами, головно — з послом Телішевським. Бадені обіцював Українцям концесії за ціну зірвання ними

взаємин і солїдарности з москвофілами та приняття в свою програму вірности пануючій в Австрії династії і католицькій церкві.

Результатом сих переговорів була голосна програмова заява посла Романчука в галицькім соймі, проголошена дня 25 листопада 1890 р. акцептуюча оба домагання Баденього, то є, вірність династії і гр.-кат. церкві. Колиж в кілька днів пізнїйше заявив намісник в повній палаті сойму, що він не давав ніяких приречень українським послам — Бадені оправдував се тим, що хотів заслонити народовецьких послів перед закидами, буцїм то вони продали українську справу за миску сочевиці, — Романчук вицофав ся з дальших переговорів з намісником і уступив місця для ведення їх Ол. Барвінському, з яким Бадені з самого початку був в зносинах і котрий «угоду» остаточно заключив. «Угода» давала отсі головні концесії: 1) урядове заведенє у учебниках шкільних фонетичної правописі, 2) нову ґімназію в Коломиї, 3) кілька українських катедр на львівському університетї, 4) товариство обезпечень «Днїстер», 5) певну скількість мандатів при підпертю правительства і Поляків. За ціну сих концесій — не всї Бадені додержав—зобовязав ся Барвінський зі своєю ґрупою, йти в повній солїдарности з польським колом та

з правительством в парляменті і соймі. Барвінський зобовязане додержав. Шляхта польська знайшла в ньому і його ґрупі вірних і слухняних джурів, запряжених до своєї колесниці.

Очевидна річ, ніхто не стане перечити певного значіння концесій «угоди» для національного розвитку вкраїнського суспільства в Галичині. Одначе те значіннє нічим було в зіставленню з тою політичною деморалізацією українського суспільства, головнож інтеліґенції, що добачувала будучність українського народу залежну тільки від ласки польської шляхти і правительственних сфер. Але «нова ера» Барвінського, попри політичну деморалізацію—пригадаємо, що при виборах до парляменту в 1897 р. Барвінського і його сторонників вибирано при помочи жандармських баґнетів і всїх тих шахрайств старостинських, якими славні на весь світ «галицькі вибори»—ся «нова ера» мала ще один дуже фатальний і один із найшкідливійших наслїдків. Вона кинула опозицийну частину галицьких народовців в обійми «консолїдаційної політики» з москвофілами, яка причинилась до скріплення й зросту москвофільства в 90 рр. минулого століття.

Заслуга се радикальної партії, що вона з Драгомановим на чолї виступила до безпощадної боротьби з «новою ерою». Го-

стра та основна критика «нової ери» в «Народі» інтенсивна аґітація вічами і зборами проти неї серед селянства, причинили ся до того, що вона скоро серед інтеліґенції стратила свій кредит, серед мас вона здибала ся тільки з проклоном, а відтак піднята в самім кореню своїм, упала. Упадок «нової ери» був рівночасно побідою основного прінціпу політики соціялїстичного народництва, після якого тільки в орґанізації широких мас українського народу та в боротьбі його за свої права лежить будучність українського народу. Побіда сього прінціпу рішила теж про побіду українства над москвофільством в Галичині.

Такі заслуги старої радикальної партії, котра, як політична орґанізація була не сильна. Що вона не розвинулась, що по кількох лїтах свого істновання почала просто розкладатись, на се зложились причини, які нам не трудно зрозуміти.

В лоні партії з самого початку її основання змагались три течії: драгоманівська (її представником був головно Павлик), соціялдемократична і націоналїстична. Ґрупа Драгоманова занадто ідеалїзувала селянство, чим зближалась до російського народництва. Характерно, що сам Драгоманів дуже критично ставив ся до надмірної ідеалїзації селянства, до хлопоманії, що

особливо замітна була у Павлика. Кождий фетішизм, отже і селянства уважав він не тільки некультурним, але й шкідливим, в чім не можна йому не признати повної рації. Через те так гостро виступав він проти російського народництва, тому критикував і хлопоманство Павлика, що виявляло ся у нього не раз в дуже оригінальній формі. Його погляд на закладаннє українських ґімназій може послужити для нас до певної міри типовим прикладом. Так писав Павлик вкупі з Франком в «Народі» (1890, ч. 24): «Яка для мужиків користь навіть із заведеня одної української ґімназії чи семинарії учительської, коли нема мови про зміну самої системи наукової в тих школах, і коли доступ до тих шкіл є для мужицьких дітей задля високих оплат майже неможливий?» Хибою теж у драгоманівців було, що вони, ідеалїзували селянство, в якому добачували одноцільну клясу, ігнорували инші суспільні верстви українського суспільства.

Соціялдемократичну течію репрезентували «молодші». Виховані головно на німецькій соціялїстичній лїтературі, вони цілком справедливо вказували на те, що як селянство, так і весь український нарід не може не підпадати тим економічним законам суспільного розвитку, яким підпадає кожде суспільство, а на які перші вказали Маркс і

Енґельс. Соціялдемократи в українській радикальній партії почали звертати більшу увагу на потреби українського робітництва по галицьких містах, вони інформували читачів «Народа» про робітниче питаннє і робітничий рух на Заході Европи. Варто теж зазначити, що з лона сеї ґрупи вийшла теж у перве думка про застосованнє страйку в боротьбі селян проти брутального економічного визиску польської шляхти в східній Галичині—думку сю перший порушив Юліян Бачинський. Він теж перший видвигнув клич політично-державної самостійности українського народу, який спопуляризував в своїй брошурі п. з. «Україна irredenta» (1896), брошурі, що на свій час мала значний вплив на галицько-українське суспільство, головно на молодіж. Бачинський вкінци реферував на IV зїзді радикальної партії справу поділу Галичини, а сей постулят приняла партія в свою програму.

В кінці третя течія, яку характеризуємо як «націоналістичну». Її репрезентував в початках основання партії Теофіль Окуневський. Він ніколи не міг погодитись і з соціялізмом партії. Загальне голосованнє до парляменту видавалось йому як щось «надто грімке», що належить до «музики будучности»—як про се писав він Драгоманову в своїх листах. Він перший, хоч і не-

сміло, підносив думку про потребу заснованя націонал-демократичного сторонництва, що обєднувало би в собі всїх опозиційно настроєних Українців. Згодом одначе націоналїстична течія знайшла собі горячих приклонників і серед молодших радикалів. Деякі з них навіть симпатизували в початку з соціялїзмом, з якого одначе скоро витверезувались. Будзиновський і Охримович можуть уходити за представників сеї течії. Їх світогляд ціхує національний радикалїзм, зафарбований ненавистю до Поляків взагалї.

Сї три течії почали з собою змагатись в партії, особливо—після смерти Драгоманова (1895), коли не стало його великого авторітету, який всї узнавали. Сї течії були зародом росколу партії та повстання нових українських полїтичних орґанїзацій. Той внутрішний процес розкладу партії, що з одного боку спричинив заснованнє української соціялдемократичної партії, а з другого — української націоналдемократичної, вимагає окремого обговорення.

———————О———————

IV. ВІД УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ І ГАЛИЦЬКОЇ СОЦІЯЛДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛДЕМОКРАТІЇ.

Розглядаючи ґенезу, ідеольоґію і заслуги української радикальної партії, ми зовсім полишили на боці другу соціялїстичну орґанїзацію, основану майже рівночасно з радикальною партією, орґанїзацію, котрої тереном діяльности, аґітації й пропаґанди — в протилежности до радикальної, що працювала виключно на селї—було галицьке місто. Натуральна річ, що нова соціялїстична орґанїзація не могла махнути рукою на український робітничий елємент у східно-галицькому містї. Його треба було втягнути в карби орґанїзації.

Безпосередний товчок до основання «галицької соціялдемократичної партії» — так офіціяльно називалась друга соціялїстична орґанїзація — дав «Гайнфельд», коли не рахувати й морального впливу першого міжнародного соціялїстичного конґресу, що відбув ся в 1889 р. в Парижі, котрий закликав робітників всїх країн до святкования 1 мая як робітничого свята.

В історії австрійського соціялїстичного руху Гайнфельд має величезне значіннє. Закон Бісмарка проти соціялїстів в Німеччинї з 1878 р., котрим той задумав і надіяв ся одним почерком пера знищити нїмецький соціялїстичний рух, мав неґативний вплив і на австрійський робітничий рух, головно нїмецький. В робітничі ряди втиснув ся анархізм. Наука про террор почала знаходити і в Австрії певний ґрунт як реакція проти брутальних а заразом безглуздих репресій австрійського правительства супроти соціялїстичного руху. Впливам анархізму підпали «радикали». В 1884 р. завішено над Віднем виїмковий стан, котрий звернений був супроти соціялдемократичного руху. В квітни 1886 предложив мінїстер Таафе проєкт закона проти соціялїстів в австрійськім парляментї, що очевидно був карикатурою нїмецького; з нього одначе нїчого не вийшло супроти енерґічного протесту проти його в парляментї опозиційних демократичних послів Кронаветтера і Пернерсторфера. Полїтичні права, загальне право голосованя, котрі обстоювали «помірковані», видавались для «радикалів» простим швіндлем, звичайним обманом робітничих мас. Боротьба між обома фракціями принимала незвичайно прикрі форми. В очах радикалів уходили помірковані за

«поліційних соціялїстів», в очах останнїх були знов перші «шайкою опришків». На вулиці взаїмно себе оминали.

Велике дїло помирення обох ворожих собі фракцій почав молодий тодї лїкар, др. Віктор Адлєр, засновуючи в 1885 р. робітничий орґан «Gleichheit». Праця його над помиреннєм радикалів і поміркованих принесла остаточно успіх. На днї 30—31 грудня 1888 і 1 сїчня 1889 скликує він до **Гайнфельд** зїзд австрійських соціялдемократів, на котрім приходить до поєднання обох фракцій та до ухваленя зїздом програми (Prinzipien-Erklarung) «соціялдемократичної робітничої партії Австрії». Партія ставить собі за головну цїль—орґанізувати «пролєтаріят» полїтично, дати йому свідомість свого положення і свого завдання, зробити його духово і фізично здатним до боротьби». В рядї головних засад проґрами партії добачуємо на першому місцї отсї:

1. Соціялдемократична робітнича партія Австрії є інтернаціональною партією, вона осуджує привілеї націй на рівні з привілеями роду, власности і походження та заявляє, що боротьба проти визиску мусить бути інтернаціональною, так як таким є сам визиск.

2. За-для поширення соціялїстичних

ідей використовуватиме вона всї засоби публичні, пресу спілки, збори та буде виступати за усуненнєм усїх перешкод свобідного вислову думки (виїмкові закони, закони про пресу, товариства і збори).

Програма приймає далї постулят загального, рівного і безпосереднього права голосовання до всїх репрезентаційних тїл як один із найважнїйших засобів аґітації і орґанїзації пролєтаріяту.

Ясність прінціпу, енерґію тактики і єдність орґанїзації—ось що завдячує австрійська соціялдемократична партія Гайнфельдови, першому своему зїздови. А хоч мав він безпосередне і найбільше значінє для нїмецького соціялдемократичного руху — участь в Гайнфельд брали переважно нїмецькі делєґати, — то все таки значіннє його для руху серед инших народностей було першорядне. На зїзд прибули в значнім числї чеські делєґати, по одному делєґатови було від Італїйцїв, Поляків і Словінцїв.

Гайнфельд—одна з найбільших заслуг Віктора Адлєра.

Програму гайнфельдську приймають і галицькі соціялїсти, що в тім самім роцї (1889) приступили до основання «галицької соціялдемократичної партії». Між основателями її бачимо А. Маньковського, Нахера, Дашинського, Гавсмана, Гудеца,

Осипа Данилюка (спольонїзованого Українця) і инших. Данилюк віддає свою часопись «Praca» на услуги партії, а крім того партія закладає нову часопись «Robotnik», котрого перше число вийшло вже 1 марта 1890.

Святкованнє 1 мая робітниками по містах Галичини у перве в 1890 р. в розвитку соціялїстичного руху Галичини і галицької соціялдемократичної партії відограє велику ролю. В самім Львові зібрало ся на вічу около 4.000 робітників. По инших містах обхід теж удав ся. Кличі соціялїзму запалювали робітничі маси до орґанїзації й боротьби за свої права. Помалу але постійно росте партія. На другім зїздї соц. дем. партії Австрії була галицька соціялдемократія заступлена вже як частина цїлого австрійського руху. В шляхті польській і в католицькій церкві рух находить найзавзятїйших своїх ворогів. Польські епископи в своїх пастирських листах, а польські попи з публичних амбон виклинали соціялїстів і соціялїстичний рух. В молодім тім руху одна особа відразу каже на себе звертати увагу. Се Гнат Дашинський. Незрівнаний аґітатор—він потрафив заграти на струнах нужди, упослїдження і пониження галицького робітника; орґанїзаторський талант—він вмів звести до

купи маси робітників, засуґестіонувати їх до боротьби за свій хліб і права проти шляхтича, пана старости й попа; оратор в великім стилю — він мав дар виголошувати річи розумні і абсурдні — (останні йому досить часто трафляють ся) з такою ясністю, з такою самопевністю, з таким глибоким переконаннєм, що вони роблять на людей велике вражіннє, особливо на тих, що легко дають ся поривати блискучою фразою та ладним жестом, а не привиклі до критичного думання і аналізи фактів. Не диво проте, що, дякуючи своїм спосібностям, Дашинський відразу висунув ся на саме чоло соціялїстичного руху в Галичині, стаючи трибуном людових мас і пострахом для галицької шляхти й попів. Коли скажемо, що Дашинський — то партія, не розминемо ся з правдою, а тільки обєктивно сконстатуємо факт.

Дальша історія галицької соціялдемократичної партії може нас о стільки інтересувати, о скільки з нею звязане питаннє орґанїзації українського робітництва.

Як жеж ставила ся галицька соціялдемократична партія до українського робітника і його потреб?

Таке питаннє треба поставити не тільки тому, що галицька соціялдемократія була офіціяльно інтернаціональною орґа-

нізацією, але врешті й тому, що на зїзді австрійської соціялдемократії в Відни в 1892 р. поставлено делеґатами галицької соц. дем. партії внесок, щоби в орґанізованню пролетаріяту там, де межі краю, провінції не згоджують ся з межами язикових (національних) теріторій узгляднювано тільки язикові. Таким чином поділено Галичину на дві аґітаційні области: східну, з осідком у Львові і західну, з осідком у Кракові. Таким чином Краків мав право вести аґітацію серед польського населення на Шлезку.

І ми дійсно бачимо, що справа аґітації серед українських робітників не сходить з дневного порядку зїздів партії. Вже на зїзді з 1892 Дашинський, реферуючи про тактику й орґанізацію партії, ставить між иншими внесок: «Поручаєть ся утворенє у східній Галичині окремого комітету соціялїстичного, русько-українського, якого завданнєм має бути аґітація і орґанїзація серед міських і сільських робітників Українців». Референт радив видавати соціялїстичну часопись в українській мові. Перший внесок ухвалено, другий ні. Проти видавання української часописі виступив Цеттербавм, делеґат з Коломиї, котрий покликуючи ся «на свій 4-місячний аґітаційний досвід», заявив, що українські робітники не почувають потреби українського видавниц-

тва. «Нехай Українці йдуть на село, а міста нехай лишать нам!»—сими словами закінчив делеґат свою промову. Ухвала зїзду не була одначе ніколи здійснена. Як давалась відчувати потреба українського соціялїстичного орґану, видно з того, що справа заложеня його була предметом дискусії на зїздах партії в р.р. 1893, 1894, 1897 і 1899. Внески в сій справі раз-у-раз повторювано. Але на резолюціях все кінчилось.

Та була й инша причина, яка серед українського робітництва мусїла викликувати негодованнє.

Провідники галицької соціялдемократичної партії почали афішувати партію не тільки як польську, але своїми виступами в польських національних обходах, уряджуваних спільно з буржуазними польськими партіями не в міру акцентували свій «соціял-патріотизм», а в своїх програмових енунціяціях ставали на ґрунті польських історично-державних пересудів. Се мало за собою той наслїдок, що відносини радикальної партії до галицької соціялдемократичної, котрі з початку були дуже приязні, почали ставати холодними. Спільні виступи галицької соціялдемократії з польськими буржуазними партіями в національних обходах стрічались на сторінках «Народа» з різкою критикою. В кінці непорозуміння між обо-

ма партіями зросли до того, що радикальна партія постановила занятись теж аґітацією і орґанізацією міських українських робітників. Тільки в поглядах на ціль орґанізації тих робітників розходились подекуди самі радикали між собою. Коли старші радикали уважали за ціль сеї орґанізації—ратувати українських робітників від польонізації, то соціялдемократи в радикальній партії були того переконання, що клясове освідомленнє українського робітника є найкращим ліком проти його польонізації. Довірочні збори українських робітників, що відбули ся 17 вересня 1896 у Львові, скликані радикалами, порішили заснувати українську соціялдемократичну партію, видати в сій справі відозву до загалу українських робітників та видавати теж українську соціялїстичну часопись, друковану латинськими буквами з сеї причини, що українські робітники по містах переважно не знали українського письма*).

В кілька днів опісля появила ся відозва комітету довірочних зборів п. з. «Ро-

---

*) На потребу видаваня українських брошур латинськими буквами для українських робітників вказав Драгоманів, видаючи в 1876 р. в Женеві Шевченкову "Mariju".

kłyk do robitnykiw Rusyniw»*), зредаґована Евгеном Левицьким, теперішним націонал-демократом. «Pokłyk» характерний тим, що вказує на денаціоналізаційну ролю чужого капіталу на українських землях. «Він забрав руським робітникам не лише масу праці, не лише жив і розвивав ся з їх кервавиці, але надто віддав усю силу політичну і культурну в чужі руки, збудував цілу безліч чужих і ворожих Русинам інституцій, забрав руським робітникам навіть їх мову і память минувшости, повертаючи їх в простих, безправних рабів — простіть за слово — у гній для чужих цивілізацій». Одначе про реасіміляційну ролю капіталу взагалі, автори відозви не здавали собі зовсім справи.

Відозва так арґументує потребу самостійного орґанізовання українських робітників:

«Є дві причини, два арґументи, товариші, котрими ми будемо вести нашу оборону перед вами. Перший арґумент той, що не малисьмо на стільки сил, щоби сейчас перевести свою робітничу орґанізацію. Пра-

---

*) Відозву підписали: Михайло Бориславський — столяр, д-р. І. Франко — літерат, Микола Ганкевич — правник, Іван Глинчак — слюсар, Михайло Котиляк — швець, д-р. Евген Левицький — правник, Михайло Павлик — літерат і Юрій Сидорак — друкар.

ця народна Русинів так широка, так богато вимагає робітників на усїх полях народнього життя, що не ставало їх для орґанїзовання робітничої партії. Впрочім сказати треба, що і тут ми не закладали рук і Русини були першими, що стали голосити соціялїстичні думки. Тілько ж в тій працї наші звісні опікуни не дали нам супокою. Вже в перших починах руху спали на наших найлїпших людей соціялїстичні процеси, розбиваючи на прах зачатки свіжої соціялїстичної орґанїзації. Розуміє ся, що серед таких прикрих обставин ми не мали иншого виходу, як шукати місця в польських робітничих орґанїзаціях, в тих орґанїзаціях, в котрих ми сподївали ся найти поле для працї в імя соціялїстичних думок і заразом мали надію, що польська партія робітнича виписала на своїм прапорі знамя інтернаціоналїзму. І се був наш другий арґумент, чому ми не орґанїзували ся в окрему партію і доси мовчали.

На жаль, зазначити мусимо з болючим серцем, що той наш другий арґумент показав ся безосновний і остатні роки особливо, багато принесли фактів нарушення наших прав національних, фактів, котрі до решти розвіяли дотеперішні наші ілюзії що до інтернаціональности галицької робітни-

чої партії. Поминаємо, тото, що вся аґітація тої партії велась до тепер по польськи, що в орґанізації робітничій львівській ставлено нам перепони в пренумерованю руських часописів і деякі инші справи, вартні спомину, але певно за дрібні в очах польських соціялїстів. Ми наведемо лише факт такий, що соціяльно-демократичну орґанізацію в краю використувано для польських патріотичних цілей, та що її використували власне проводирі соціяльно-демократичної партії, не уважаючи нї на своє знамя інтернаціональне, нї на те, що між робітниками східної части краю переважає елємент руський. Так стало ся з обходом маєвої конституції польської (1891), коли то руські робітники мусїли парадувати в обході ювилейнім того акту, що мав відродити історичну Польщу. Так було на зїздах в Парижи і Цуриху, колито делеґат руської части Галичини проголосив програму «wolnej Polskiej Rzeczypospolitej»; так було в р. 1892 коли то провідник соц. дем. на конґресі львівськім заявив, що ми соц. демократичні робітники маємо станути колись в бій за відбудоване польської держави. А вже короною інтернаціоналїзму польських соціялїстів було підписане на сегорічнім конґресі в Лондоні делеґатом Східної Галичини домаганя відбудовати Польщу си-

лами інтернаціонального пролєтаріяту, те домаганнє, котре поставлено без порозуміння з загалом партії, без ніякого припорученя; позволили собі в додатку виправдати проводирі львівські в своїм орґані так, що немов то вони були в праві ставити подібні патріотичні домаганя, бо в лоні соціяльно-демократичної партії вони не признають питаня національного». Отсі причини—заявляють підписані під відозвою —«вкладають на нас обовязок зєдинити руський пролєтаріят в один спільний табор, свідомий своїх прав національних».

Як бачимо, «комітет довірочних зборів робітників у Львові» з 17 вересня 1896 мотивує потребу основання української робітничої орґанізації причинами чисто національної натури. В імя українського націоналїзму виступає він проти польського націоналїзму галицької соціялдемократичної партії.

Цікаво одначе, що галицька соціялдемократія приняла появу самої відозви прихильно. Краківський орґан партії (тодї тижневник) «Naprzód» в 40 ч. (1896) між иншим писав: «Відозва мотивує непотрібно повстанє нової орґанїзації атаком на полїтику братньої партії соціялїстів польських. Не зачинаймо від закидів, але разом возьмімо ся до працї, до великого суспіль-

ного діла. В тім дусі бажаємо новооснованій партії успіху, тим духом хочемо оживити відносини між польським та українським пролєтаріятом».

Орґан нової орґанізації, котрого перше число появило ся дня 1 січня 1907 р. під назвою «Robitnyk, organ rusko-ukrainskoji socyjalno-demokratycznoji partyji» під фактичною редакцією Миколи Ганкевича, — йому поручив комітет довірочних зборів редакцію орґану, — станув в противенстві до «Pokłyk-у» на чисто робітничім і соціялдемократичнім ґрунті. В програмовій статї 1 ч. Robitnyk-а п. з. «Naszi ciły» вказуєть ся на значіннє новочасного робітничого руху, на цїли і змагання соціялдемократії. Стаття зазначує, що партія стоятиме на основі ґайнфельдської програми і нею буде кермувати ся в своїй діяльности. Становище своє до національного питання означує такими словами: «А для нас Русинів-Українців тим симпатичнїйший прапор соціяльної демократії, що на нім видніє знамя свободи національної. Оден з основателїв новочасного соціялїзму, Енґельс в передмові до польського перекладу «Маніфесту Комунїстичного» заявив, що міжнародна солїдарність пролєтаріяту є тісно звязана з тим, щоби кождий народ міг сам рішати о собі. Соціяльна демократія є проти неволеня

одної нації другим народом, знаючи, що гнет такий деморалїзує як самого гнобителя так і гноблений народ і виходить на користь тільки пануючим верствам гегемонів. Тому то і вигляд на кращу будучність русько-українського народу, запорука його свобідного розвою і його полїтичної самостійности лежить в полїтичнім освідомленю українського люду, лежить в як найширшім розвою соціялїзму і руху робітничого на Руси».

Ся перша проба заснования самостійної української робітничої орґанїзації з ініціятиви української радикальної партії показалась невдатною. Ріжниці в поглядах на завданя орґанїзації серед членів її заряду, про які у нас згадувалось, найшли свій вираз зараз в практиці: галицька соціялдемократична партія поставила при виборах до ради державної в 1897 р. в деяких округах проти радикалів своїх кандидатів (проти Франка) і потягнула за собою деяких членів заряду орґанїзації головно Ганкевича, а за ними і українських робітників. Тодї радикали виступили з заряду орґанїзації, а вона сама перестала зовсїм істнувати по попереднім упадку Robitnyk-а, що перестав виходити на 4 числї задля браку матеріяльних засобів.

Вибори до ради державної в 1897 р. бу-

ли дуже важним кроком вперед у розвою соціялїстичного руху. Вони відбували ся на підставі реформи виборчої мінїстра ґрафа Казиміра Баденього, що дав пяту (робітничу) курію з загальним голосованєм. Загальний заряд австрійської соціялдемократії видав виборчий аґітаційний маніфест в 5-ти мовах в накладі 2½ мілїона примірників. Соціялїстичне слово й думка доходили до найдальших закутків держави. Результат виборів був для соціялдемократів значний. З 598.527 відданих голосів в V курії 218.832 голосів впало на кандидатів соціялдемократії. А на 72 мандатів, які припадали на сю курію, 14 здобули соціялдемократи. В тім числї 2 мандати здобула галицька соціялдемократія: один в Кракові, де побідив Дашинський 22.214 голосами, здобуваючи для себе аж 72 процент відданих голосів, другий у Львові, де на кандидата соціялїстичного (Козакевича) впало 9434 голосів.

Радикальна партія здобула теж два мандати. Послами вибрано д-ра Яросевича і Окуневського.

Успіхи виборчі обох соціялїстичних партій в Галичинї зблизили назад їх до себе. Зблизеннє се було й подекуди наслїдком того факту, що соціялдемократична течія в радикальній партії почала брати верх.

Показало ся се зараз, коли перед радикальною партією стануло питаннє, куди мають увійти радикальні посли в австрійськім парляменті. Головний заряд партії порішив, щоби оба радикальні посли вступили до клюбу послів соціялдемократичних, як українські радикали. Рішенню партії повинував ся тільки др. Яросевич, котрого соціялдемократичний клюб приняв як госпітанта. Окуневському прийшлось виступити з партії.

Із вступленнєм радикального посла до соц. дем. клюбу, виникла перед радикальною партією справа означення нею свого становища до соціялдемократичної робітничої партії Австрії. Сталось се на зїздї останньої у Відни 1897 р., що має в історії австрійського соціялїстичного руху переломове значіннє.

Панує в певних соціялїстичних кругах погляд, буцїм то віденський конґрес австрійської соціялдемократії з 1897 р.—він відбув ся в салї готелю Вімберґ і проте називають його вімберґським — приніс розділ одноцїльної австрійської партії на національні орґанїзації. Погляд сей є помилковим. Австрійська дійсність давно покликала до життя сї орґанїзації. Національна форма робітничого руху в Австрії була продуктом цїлком натурально-

го саморозвоєвого його процесу. Чеська соціялдемократія істнувала як автономна орґанізація від 1893 р., то є від зїзду в Будейовіцах, на котрім ухвалено окремий статут партії, а тільки в справах тактики мала вона порозуміватись із загально-австрійською партією. На зїзді віденськім австрійської соціялдемократії в 1892 р. признано Полякам, як ми вже згадували, право орґанізувати польських робітників на Шлезку. Таким чином галицька соціялдемократія по складі своєму інтернаціональна, з того часу була в дійсности автономною національною орґанізацією польського пролетаріяту. За приміром Чехів і Поляків пішли полудневі Славяни. 27 і 28 серпня 1896 відбув ся в Любляні (Laibach) перший словінський партійний зїзд, котрий звязав словінські орґанізації в Стирії, Побережу і Країні в одну автономну національну партію. Італійська і українська соціялдемократії уконституовались по р. 1897. Не істнувала тільки німецька соціялдемократія як автономна національна орґанізація в тій формі, як ми се бачимо у Чехів, у Поляків та у полудневих Славян. Бо «соціялдемократична робітнича партія Австрії», була рівночасно орґанізацією німецького пролетаріяту. Орґани її такі, як «загальний екзе-

кутивний комітет» (Gesamtexekutive»), «загальний партійний зїзд («Gesamtparteitag»), були рівночасно спільними для орґанізацій німецького пролєтаріяту. Той стан у перве підпав зміні на зїзді соціялдемократичної партії Австрії, що відбувся в 1896 в Празї, на якому зажадали Чехи, щоби німецькі соціялдемократи внутрішні справи німецького пролєтаріяту полагоджували окремо. На сьому зїзді ухвалено теж, що «загальний екзекутивний комітет» партії (ширший) мають творити екзекутивні комітети національних орґанізацій, а тільки «тіснійший загальний екзекутивний комітет» мають складати ті члени національних екзекутив, що мешкають у Віднї.

Таким чином вімберґський зїзд австрійської соціялдемократії не розділював австрійського робітничого руху на національні орґанізації, бо вони вже істнували, **тільки утворив органічну федерацію соціялдемократичних партій поодиноких народів.** Вімберґський зїзд накинув теж форму національної орґанізації і німецькому пролєтаріятови. Уважаємо потрібним навести в цілости резолюцію зїзду, що санкціонувала тільки форму національної орґанізації для австрійських відносин:

«Намічена пражським зїздом, а пере-

ведена шестим зїздом партії, орґанїзація австрійської соціялдемократії по **самостійним національним групам** має мету, дати для орґанїзаційної праці многомовного пролєтаріяту Австрії найлїпші практичні умови, та усунути практичні трудности, що виникають із ріжномовности. Узнаючи таким способом **користь повної самостійности** для орґанїзації кождої мови та рахуючись з сим, створюємо рівночасно в загальнім зїздї партії і загальній партійній екзекутиві інституції, відповідні для того, щоби ще краще як досі запевнити постійну складову цїлість усїм поодиноким орґанїзаціям для спільної боротьби. **Національна самостійність і інтернаціональне сплоченнє** (Geschlossenheit) є основним прінціпом нашої орґанїзації.

Ми користуємось сею нагодою, аби заздалегідь **відкинути як найбільш рішуче всяку солїдарність інтересів з національними і шовіністичними партіями і боротьбами посїдаючих кляс.** Ми свідомі того, що клясові противенства сильнійші і глибше дїлять як національна різність, та заявляємо, що ся орґанїзація виключно призначена є на те, аби творити найуспішнїйшу форму, що дозволяє інтернаціонально і по братерськи зєднанним соціялдемократам усїх мов вести боротьбу проти визискуючих кляс

серед своєї власної нації і проти визискуючих кляс усїх націй. Цїль орґанїзації — не підпирати національні шовіністичні змагання посїдаючих кляс, але тим гострійше, безоглядніше і успішнійше могти їх поборювати».

Віденський зїзд заняв ся теж зазначеннєм становища свого до української радикальної партії, що вислала на зїзд двох своїх делєгатів (Яросевича і Вітика), котрі брали в ньому участь в характері гостей.

При обговорюванню справи орґанїзації забрав голос посол до парляменту, др. Роман Яросевич і зложив іменем своєї партії заяву такого змісту:

«Українські радикали стоять на ґрунтї соціялдемократичної партії і її програми. Орґанїзація українських радикалів є самостійною. Наш аґітаційний терен—се українське селянство. Спеціяльні наші умови вимагають окремої нашої тактики. Тому хочемо задержати самостійність партії. Бажаємо одначе ввійти з соціялдемократичною партією в найтіснійший контакт та будемо завсїгди готові, в окремих практичних випадках спільно йти з нею, порозуміватись із її управою та виконувати по можности бажання її, звернені до нас».

Заява ся була предметом дискусії в спеціяльній комісії, котра становище австрійської соціялдемократиї до української радикальної партії закріпила в форму отсеї резолюції:

«Зїзд приймає до відомости заяву зложену др. Яросевичом іменем української радикальної партії та витає з радістю, що українська радикальна партія, котра стоїть на спільному прінціпіяльному ґрунті, має намір, в добре зрозумілім, спільнім інтересі ввійти з нами в тісний контакт.

Ми сподіємо ся, що ся заява української радикальної партії причинить ся до повного виясненя відносин в її власній партії та до прискорення її орґанізації на соціялдемократичній базі, через що буде уможливлена спільна тактика, спільна праця, а пізнійше теж і спільна орґанізація».

Др. Адлєр, котрий реферував справу, висловив надію, що українські радикали будуть вже на будучих зїздах у соціялдемократичній партії Австрії.

Загально висказувано після віденського зїзду погляд, що переміна української радикальної партії в соціялдемократичну, є тільки питаннєм короткого часу.

І дійсно на VII зїзді української ради-

кальної партії (1898) поставлено Яцком Остапчуком і др. Яросевичом, незалежно від себе, внесок, щоби «партія радикальна називала ся соціялдемократичною, щоби приняла соціялдемократичну програму, піддала ся головному с. д. зарядови у Відні та щоби мала в тім заряді свого представника». Внесок сей одначе і комісія і зїзд більшостю голосів відкинули.

Одначе справа стає знова актуальною для партії в слідуючім році. Дня 5 мая 1899 займає ся нею головний заряд партії і тоді внесок, щоби партія приняла назву соціялдемократичної партії, зискав більшість 1 голосу. Викликало се формальну бурю серед тих, що на ухвалений зарядом внесок не годили ся. Павлик скликав іменем заряду специяльно для сеї справи конференцію мужів довіря партії (21 мая 1899), а вона більшістю 1 голосу ухвалила «перейти над справою внеску соціялдемократів до порядку дневного та лишити ся раз на все при самостійности партії». Після сеї ухвали присутні на конференції соціялдемократи зложили устами Яросевича заяву, що вони як соціялдемократи виступають з радикальної партії.

Коли-ж після віденського зїзду австрійської соціялдемократії, зїзд галицької соціялдемократичної партії з 1897 р.

ухвалив офіціяльно приняти нову назву «Польської партії соціялдемократичної Галичини і Шлезка» — на зїзді сьому звертали ся посли Дашинський і Козакевич до присутних на зїзді українських соціялдемократів (М. Ганкевич по упадку групи «Robitnyk» вступив до галицької соц. дем. партії і від неї був навіть делеґатом на віденській зїзд австрійської соціялдемократії), щоби приступили до основання української самостійної орґанізації, — тоді перед українськими соціялдемократами і тими, що покинули ряди української радикальної партії і тими, що не пішли за зазивом Козакевича та лишили ся далї в польській соціялдемократичній партії, виринула необхідність, заснувати окрему партію українського робітництва.

Сталось се 18 вересня 1899 р. На конференції українських соціялдемократів, скликаній до Львова ухвалено оснувати українську соціялдемократичну партію та приняти програму австрійської соціялдемократії; вибрано теж управу партії і делеґата на загально австрійський зїзд до Берна (Brunn) та порішено з новим роком приступити до видавання власного орґану партії.

В половині сьогож року опустило радикальну партію також і її націоналї-

стичне крило. З липня 1899 почали видавати др. Вол. Охримович і др. Евген Левицький суспільно-політичний двотижневник «Будучність», котрого метою було, підготовити ґрунт до основання нової української партії, що обєднувала би в собі з одного боку народовців, а з другого націоналїстів-радикалів. Важну ролю коло зорганїзовання нової партії відограє проф. Михайло Грушевський. Йому удаєть ся для своїх заходів позискати Франка, що теж покинув радикальну партію. Під кінець 1899 р. приходить до порозуміння між народовцями і націоналїстами радикалами та до основання «української націоналдемократичної партії» (27. XII. 1899).

При радикальній партії таким способом остав ся тільки Павлик з Трильовським, що рішились вірно остати при її прапорі та повести далї її роботу. Тут входить радикальна партія в нову фазу свого істнования. При змінених партійних відносинах вона приймає нову політичну фізіономію.

Стара радикальна партія, партія українського соціялїстичного народництва перестала фактично істнувати.

———O———

НАКЛАДОМ «РОБІТНИЧОГО СЛОВА»

ВИЙШЛИ ДОСИ СЛІДУЮЧІ КНИЖКИ:

«Робітничі Пісні» (друге побіл. вид.) 10ц.
«Земля і Чоловік» Б. Лойко; пер. Г. Мак. 15„
«Кому потрібна війна?» А. К. пер. І. С. 10„
«Як мужик Двох ґенералів вигодував» М. Салтиків-Щедрин; переклав Г. Мак. 5„
«Кляса проти кляси» Л. Мартов; пер. Т. Б. 5„
«Боротьба о сонце». 3„
«Фільософія штуки» Г. Тена; пер. О. Барвінський 50„

Крім висше згаданих, книгарня «Роб. Слова» має на складі, ще много инших книжок. Пишіть по катальоґ, або загляньте до ґазети «Робітниче Слово», в якій часто ріжні книжки оголошуємо.

Замовленя на книжки або передплату на часопись треба слати на адресу:

ROBITNYCHE SLOVO

Box 64, Toronto Ont.

РОБІТНИЧЕ СЛОВО

соціялїстична-наукова часопись для українських робітників і фармерів в Північній Америцї.

«Робітниче Слово» від початку свого істнованя стоїть твердо в обороні працюючого люду.

«Робітниче Слово» виступає проти всяких дурисвітів і ворогів робітництва.

Робітниче Слово містить ріжні користні і цікаві статї, після найновійших напрямків соціялїстичної науки, про полїтику, про справи робітничі і хлїборобські, подає статї наукові, поучаючі, оповіданя, поезиї, новини з Америки, старого краю та з цїлого світа. Всьо писане в »Робітничім Слові« дуже зрозуміло і приступно для кождого. **»Робітниче Слово« виходить тижнево, що суботи.**

Предплата на »Робітниче Слово« виносить: на цїлий рік $1.50, на пів року 80 центів. За границею: на рік $1.75; на пів року 90 центів. Предплату належить слати на слїдуючу адресу

ROBITNYCHE SLOVO

Box 64, Toronto Ont.

Оказове число висилаємо кождому даром.

Гриць Щипавка.

ІСТОРІЯ ДУРНОЇ КОРОВИ

Сатирична поема.

Ціна 10 центів.

1917.
Вінніпеґ, Ман.

Сотворив раз Бог корову
— як то кажуть в нас — ‘морову”
й не на жарти, ні на сьміх
штири дійки, штири ноги,
вуха, хвіст і острі роги
милосердний дав їй Біг.
Мала зуби, мала очи
щоб, коли ся їй захоче,
могла й бачить те, що їсть;
ба, здавалось, що корова
так велика і здорова
має й жовч, буту і злість.
Щоб змалювать портрет вірно,
траб додати, що розмірно
і лоб в неї кольос був...
Тількиж в пункті тім корову
нашу тугу і “морову” —
таки видно хтось “надув”.
Героїняж і корова
сама таки, коб здорова,
не кохаєсь в розумах.
Іpадісно заревіла
що лиш знала і уміла:
“Боже, я вже мудра страх!”
“Адже й так я величезна,
обємиста і кремезна,
туга собі, що де-де!
Твір я не осторожний,
а як в мене лоб порожний —
вигіднійше жить буде”.
Бог тим менше не спирав ся
і на неї з усім здав ся,
довідавшись вперве знать,
що не вдіють нич і неба
як дурному ґвалт потреба
замість сотки — пятьдесять!
Тож корова чепурненька

пішла у сьвіт безжурненька,
начеби на сьвіті тім
замість терня — самі рожі,
а дороги й стежки божі
поростали ними всім.
Всї думали, що в корови
своя гордість є, нарови,
своя честь і духа власть —
можна було присягнути,
що нікому посягнути
на усеє те не дасть.
Стала в степу серед луга,
без порадника, без друга,
цїлком певна, що усе:
і зеленую травицю
і чистенькую водицю
сама доля в рот несе.
Але швидко доконалась,
що на усїм тім не зналась
як занадто молода;
бо як прийдесь пити-їсти —
сама в рот не хоче влїзти
нї травиця, нї вода.
Отож пішла в пашні доли
й стала жить сама поволи,
сама росте, воду пє,
одним словом — між звірима
наче в Бога за дверима,
так коровиця жиє.
Аж раз свини із болота
прийшла в голову охота
(от, прокляте чортеня!)
"Чиб — думає — так не можна
скористать що з осторожна?
Від чогож бо я й свиня?..."
До корови підбігає
тай квичати починає:

"Ой матїнко, сьвіте мій,

ой сусїдонько корово,
чогось менї не здорово —
тяжко житоньки самій!...
Молочко у тебе гарне...
має ж воно киснуть марне —
дай, я троха попіссу.
А як нї — то зроблю бучу,
авантуру неминучу
і клопоту нанесу!...”
А корова фік ногою!
“Ей, о дійку я не стою...
троха, свинко, попісси,
а там собі забирай ся,
на дурничку не спускай ся,
лиш як я, траву паси!...”
Кожда свиня, звісно, вперта,
чи на волї, чи заперта.
Сесяж була штука раз!
вперта гірш як лїтом мухо!
Вся червона, клапоуха,
лиш на крижах білий пас;
расова, ще й довгорила
і в ніс троха говорила —
от, щоб себе відріжнить!
(Тут сказати би до того,
що в нас таких свиний много,
від них просто аж кишить!)
Як за дійку раз дістала
то премудра нагло стала
і згордїла страшно, бач;
від корови не відходить,
лиш, як слугу її водить —
хоч лягай в траву та плач.
Задумала ся корова
потульненька, коб здорова:
“Криком — мислить — не піде,
замість плакать, голосити —
треба свиню попросити,

чей послуха' й відійде..."
Але вперта наша свинка
(справді чортова дитинка!)
ссе й ні хвильки не мовчить,
просьб коровиці не слуха',
тільки рилом в живіт жбуха'
й на всі заставки квичить.
Страх корова зажурилась.
Ані кляла, ані злилась,
лиш думала: хтоби й-як
дав їй добрую пораду,
та взяв собі свиню з заду,
бо не жить їй довше так.
Не рішилась ще небога,
яка їй тепер дорога,
єще й свині крик не вмовк —
аж тут нагло десь із ліса
здоровезний собі з біса
притьопав ся сірий вовк.
На свинячий крик-"pobudk"-у,
голод страшний вчув в жолудку
і прилетів тут у мить.
А корова, коб здорова,
до поклонів налогова,
давай плакать і просить:
"Ой вовцуню мій любенький,
будь для мене ласкавенький,
ратуй мене бідну як,
давай добрую пораду
й бери собі свиню з заду
бо не жити довше так!..."

Глянув вовк на острі роги
тай, сівши на задні ноги,
так було почав думать:
"Гм...корови не задушу,
за те ж для поваги, мушу
міцнійшого удавать.
Свиня остро теж береть ся...

А як вона аж так дреть ся —
то в тім певно щось вже є;
вонаж заздрісна і вперта
чи на волї чи й заперта,
дре, кричить і не дає!
Хоч менїб ся штука й вдала,
щоб корова трупом впала,
та не мудре дїло се...
з'їм коровицю за триднї
а опісля — знов "suchedni...
лїпше таки ссати все!..."
Вовк хапнув за другу дійку
і з свинею так у двійку
до молочка взялись враз.
А корова як се вздріла —
то трохи не одуріла —
отсе поміч в добрий час!
До свинї їй таки зася!
на вовкови завела ся,
нї у лїс, нї у хащі —
свиня в право, вовк на лїво,
що ратуй Пречиста Дїво,
так зловили гей в клїщі.
Дармо просить і ридає,
се нїчо не помагає,
спілка доїть, нї мру-мру...
облизують ся, смакують
і з корови ще й кепкують
хоч ся реве: "кри-вда! вмру-у-у!"
Нема иншої тут ради,
лиш шукатиб десь поради,
ба, лиш де за нею їдь?
Та корові героїни
само "щастє" для відміни
прийшло. А ним був — медвідь.
"Чого отсе дрантє враже
так горлає? — медвідь каже.
Що між вами до ста мать?

Через ваші нарікання
нема мені спочиваня,
годі хвильку подрімать?...”
А корвиця в покорі
от, як в хлопа на оборі,
згорбила ся й лебедить:
“Ой, медведе мій, медведе!
хтож з біди мене підведе,
та позволить в сьвіті жить?
Глянь, вчепилось їх аж двоє
й молочко ссуть дурно моє,
худну, вяну, геть на прах!
я ж кормить їх не повинна,
бо нічого їм не винна,
се-ж роспука просто, страх!...”
Медвідь звільна приступає,
на корову поглядає
тай муркнув щось: “дуже рад!”
Якже близше придивив ся —
то зі сьміху аж валив ся:
свиня з вовком за пан-брат!
Сьмієсь, гейби навіджений.
Бож се чудо заправджене!
ще такого не видав
хоч доволї вже нажив ся,
щоб з свинею вовк дружив ся,
і корову в спілцї ссав.
Став, думає тай моркоче:
“Дурень мабуть того й хоче,
йому біди конче тре’;
за бідою сам шукає,
хоч опісля нарікає;
без біди він з туги вмре.
Я коровицю підведу...
годі й так де вкрасти меду,
бо тяжкі прийшли часи.
Другі сьміло морд сповняють,
то й мене теж оправдають.

От, бери й готове сси!”
А до того вовк ще крикнув:
“Можеб і ти трошка ликнув?
Буде тобі і менї!
Лиш би й тих не проганяти,
бо звірів муть прикликати...
зрозумів мене, чи нї?
Тобіж звісно, що свинюка
се послїдна вже падлюка,
бо дре сама і квичить.
А на сьвітї так ся водить,
що все гарно той виходить,
хто готове ссе й мовчить!...”
Медведиско став, думає:
“Вовк розумно повідає
і се ясна річи суть.”

Тож хапнув за трету дійку
і в компанії у трійку
знов корову бідну ссуть.
Ся-ж знов страшно зажурилась
й знов нї кляла анї злилась,
лиш думала: хтоби й як
дав їй добрую пораду,
та ворогів забрав з заду,
годї жить їй довше так.
Бо чи чував хто де нинї,
аби бідній худобинї
в тяжких нинїшних часах —
після волї не мож жити,
лиш неробів тре кормити
й перед ними мати страх;
лиш неробів тьму кормити,
їм кланяти ся, корити
і боятись бугаїв,
які тобі за заплату
забирають твою хату,
давши копу нагаїв?...
Так думаючи, корова

пішла правди шукать знова,
тої правди, що тепер
лиш в цигані, а по змозї
знайдесь також і у Бозї —
бож Він єще не умер.
Йде так, йде, а на зустрічи
таки прямо їй у вічи —
гей хрунь руський, мужик-дюк
по виборах, такий думний —
показав ся тупоумний
молоденький ще віслюк.
"А куда так паньство йдете-
чи на ярмарок ведете?
як так — Боже помагай!"
Колиж глип осел в долину
на сю зьвірів збиранину,
то у голос крикнув: "ай!"
А корова коб здорова,
до поклонів все готова
"Ой, не айкай — каже — нї,
лиш братику, давай раду
на ворогів, що ось з заду
й зачни дїло від свинї.
Осле, осле дорогенький,
будь хоч ти вже ласкавенький.
Коли кривду мою вздрів,
то ґвалт! Пробі! Увільни мя!
Бач, я худну, пухне вимя —
прожени де тих звірів!!..."
Дурний віслюк щось аж двічи
хотів в бік кудась відбігчи,
мабуть, помочи взивать,
та свиня, дипльоматично,
підбігала помпатично,
щоб щось йому пошептать.
Віслюк зівсїм не вагав ся
і на свиню зівсїм здав ся.
При корові страх помяк:

"Нема — каже — тут нич злого!
Таке право вже небого,
мусить бути видно так!...
І я сестро, серце маю,
твоїй долї спочуваю,
хоч віри нїхто не йме...
За нїщо тебе не зраджу,
а як зроблю зле й пораджу,
так най чорт мене візьме!...
Лиш ти не будь дуже вперта!
В тебе дійка є четверта
вільна, то я, по добру,
аби правду раз пізнала
і, щоб кривди більш не мала —
й тую в тебе заберу!"...
Се сказавши, вже й не крив ся,
лиш у вімя притьмом впив ся,
хап за дійку, тай вже й ссе.
А корова як се вздріла,
то трохи не одуріла,
стала ревать: "кри-и-ивда се!"
Дарма просить і ридає —
се нїщо не помагає;
чвірка доїть — нї мру-мру!
Облизує ся, смакує
і з корови ще й кепкує
хоч ся реве: "вмру-у" та "вмру-у!"
Посумнїла, не пасеть ся,
захоріла аж трясеть ся,
сльози капуть гейби град,
сама в себе тратить віру,
вважаєть ся за офіру,
ба, не жде вже добрих рад!
Лиш часом, як сиротинї
заболить що в серединї,
шарпне вовк, свиня, медвідь —
то заклене: "Гіршесь може
вкарать мене не міг, Боже,

вливши в серце таку їдь!
Бодай була я ще з мала
здохла! Бодай не діждала
так гіренько бідувать!
Другим Боже, дав Ти волю,
краще щастє, красшу долю,
а я — бодай не казать!..
Опісля ж, хоч її видно
кривдили таки огидно —
вона вмовкла. "Бог так хтїв —
най ся діє Його воля...
чей скінчить ся кривда моя,
знею ж — каже— й божий гнів."
А сусїдам по знакому,
чи в дорозї, чи то в дому,
лиш бувало: "Кри-и-ивда є!
"Ой щож менї та робити?
ой як далї вже зносити
отсе горенько моє?"...
А ненаситні звіраки,
як справдешні розбишаки
що рабують в темну ніч —
молочком себе мастили
і корову привластили
собі, гейби просту річ.
Завязали ся у спілку,
щоб корові дать визвілку;
а за те її добро,
мовляв хтось — за власне жито
до крови її оббито,
за плач — ножем під ребро.
Так минали літа, зими,
а корова бідна з ними
зжилась, начеб се рідня,
сей медвідь сильний, кудлатий
і вовк сїрий стрипихатий,
дурний віслюк і свиня!
Хоч прибило її лихо —

усе горе зносить тихо,
тихо й сльози пролива...
Аж раз — от, як се буває —
мудрий лев її здибає,
саме літом, у жнива.
Хтів з коровою витатись,
о здоровлє запитатись,
але нагло скривив ніс:
"Гов, корово! — лев питає —
а се що знов означає?
Що з тобою, який біс?...
Давно була веселенька,
товста собі, щасливенька,
що й я заздростив нераз...
мала волю і здоровля —
по якогож безголовля
далась взятись так на бас?"...
"Ой, левцуню! — каже тая,
доля вже моя такая,
терплю я не від тепер,
наїлись здоровля мого,
тай нїгде нема такого,
щоб їм носа троха втер!
Тїни власної бою ся!
а як коли я впімну ся,
то так луплять, то так бють,
що в страшную сю годину,
то бігме, трохи не згину!
бють і плакать не дають!"...
"А деж розум твій корово? —
— закпив собі лев здорово —
тиж велика і сильна?
Було копнуть одно рогом,
то й ті булиб пішли з Богом!
Ой, ти видно, страх дурна!"...
Тут корова стала йому
як звичайно, по дурному,
повідати плачути,

як то чвірка упевняє,
що до дійок право має,
яке мусить берегчи;
як то кожде з них з осібна
бачучи, що вона бідна,
кепкувало із сьміхом,
відтак всї, її пізнавши
і дійочки розібравши —
все вимушують сьміхом...
Лев глубоко задумав ся
й за корову сам встидав ся,
заболїло його те;
звіряж таке величезне,
уоружене й кремезне,
а в нутрі — цїлком пусте...
Радив їй на гірке лихе
не сидїти зовсїм тихо,
лиш за дїло братись раз;
кого нищать, бють, чи тиснуть,
той в плачу не може киснуть,
лишень тратить марно час.
Та корова, коб здорова
до поклонів лиш готова,
їй стогнати, їй ревіть,
у неволи оре, пріє
й нарікати гаразд вміє,
держачи ся за живіт.
Лев пішов. Корова каже:
"Ба, хтож спілку сю розваяже,
тай хто поміч дасть вкінци?
лев міг, однак лише радив,
лишив мене, просто зрадив,
гейби дївку у танци.
Ось розумну дав науку
на се лихо та на муку:
"рогом — каже — воювать!"
хто воює острим рогом —
мати ме рахунок з Богом,

Його гріх іґнорувать!
Впрочім мої вороженьки
знають ріжні доріженьки,
хоч ссуть мене й тяжко бють,
як лиш встану, то обскочуть
і все робять, що захочуть
й перед сьвітом обсьміють.
Менеж саму за ті бунти,
порубають геть на фунти,
а як ні, то в ланцухах
запровадять де до шопи
тай зібють мене на копи
щой подумать навіть страх.
Чужі кривим оком змірять,
в мої слова не повірять,
скажуть: "Добре так тобі!
було бунтів не зводити
лиш з усіми мирно жити!"...
І щож мені по борбі?...

Й знов корова зажурилась,
вже не кляла лиш молилась,
щоб ласкавий в небі Біг,
змилував ся раз над нею,
та розлучив хоч з свинею,
як не буде з всіми міг.
Бо свиня червоно-біла
вже найгірше їй доїла,
ссе, старшує і квичить,
її стонів і не слуха,
лише рилом в живіт жбуха,
що аж серце защимить.
Але раз, в літне полудне,
бачить бідна, що геть худне,
ба, й нема вже ради тут,
бо як піссуть зо два роки,
то злипнуть ся зовсім боки
й тоді їй буде "капут" —
аж заплакала небога;

на ворогів, сьвіт і Бога
нарікала в голос вже,
що себе лиш всї пильнують,
кривд коровячих не чують,
бо вона їм байдуже.
А що, як дурна корова,
що весь сьвіт кормить готова,
сей потульний, скромний зьвір
хребет преці раз спростує
й проти кривд запротестує,
як всїм рівний божий твір?
Чейже правда ще не вмерла?
Її-ж довго біда жерла,
її-ж і так ссучи, бють —
хай задрожить племя враже,
хай їм силу хоч покаже,
а там... нехай і забють!
Нехай ворог добре знає,
з ким отсе до діла має,
усе одно їй тепер!
нема що перебирати,
сяк, чи так — все тре' вмирати,
як не тепер, то в четвер!...
Аж тут нагло, як на тоє,
сталось чудо предивноє:
на корову, рад не рад,
—судьба мабуть так вже хтїла —
хмара "ґедзлїв" налетїла,
як на хлопські ниви град.
А як "ґедзель" докучає —
худобина тільки знає;
тож недивне най буде,
що і в нашої корови
пробудились теж норови —
годїж спать, як рій гуде.
Тнуть корову і скобочуть
кілько сами лишень хочуть,
в живіт, в вуха, по ногах,

бренять, колять аж казять ся
і нікого не боять ся,
гейби вчились по відьмах.
Ба, кусають та кусають,
а то ще й приповідають
та кепкують з всїх боків:
"Фе, корово! Тобі видно,
анї дрібочки не встидно
тих ворожих кулаків?
Ворог твій — молочко лика,
а ти... шкода що велика!
Ось, поглянь лиш на наш зріст.
крови в тебе напємо ся
і тебе не боїмо ся,
хоч довгенький маєш хвіст"...

Як корова се почула,
на старий звичай забула,
їй на думцї лишень те:
хоч що будуть їй казати —
силу треба показати,
усе-ж проче, то пусте.
Потрясла ся, дух заперла,
аж під хмари хвіст задерла
і серіо, не на жарт,
так корова розбрикалась,
гейби з чортом вже спіткалась,
вірте, шустку було варт!
Нич не бачить, не питає,
лише скаче, уганяє
начеб пік її огнем,
через ниви, пашу, зїля,
гей та дївка на весїля,
що не зловиш і конем.
Вся твар божа як се вздріла,
то направду аж дуріла,
сьміялось усе, що є:
риби, птахи, насїкомі,
звірі дикі і знакомі,

словом — усе, що жиє.
Реготались сплюхи, кози,
скали, дуби, вільхи, лози,
навіть сонце із-за хмар,
місяць разом із зірками,
потік з глистами й рибками,
жаби й раки із печер. —
Навіть стернє, та колося...
Бож нікому не могло ся
якось в лобах помістить,
щоб корова, ся корова,
що весь ґьвіт кормить готова,
а кормлячи, всім служить. —
Щоб набрала раз відваги
і так взялась до ватаги
кровопійців і звірюк;
щоб раз волї забажала
і "ґедзом" протестувала
против кривд страшних та мук!...
Очевидно, вок з свинею
загризли ся дуже нею,
медведиско теж ся гриз,
що дурненьку худобину
їх кормительку єдину
якийсь чудний напав "ґедз".
Тутже із слезою в оку
стояв дурний осел з боку,
посумнів, посоловів
і ліпшого нич не вмівши,
він, до кришочки здурнївши,
на все горло заревів.
Але свиня, звісно вперта,
чи на волї, чи заперта,
як лиш дикий сьміх затих, —
анї сїло, анї впало,
давай кричать що сил стало —
спамяталась перша з них.
Свиня наша — се єдина

всвоїм роді худобина,
як раз тебе вже дірвесь,
хоч бий її, хоч плюй в очи —
вона тебе таки хоче,
їй байдуже сьвіт увесь.
Як не стала верещати,
і рохкати і квичати,
як не стала гулюкать,
так корова налякалась,
обтрясла ся, спамяталась —
відхотілось їй втякать.
Так корову спамятавши,
що їй вдаєсь майже завше,
причепилась ріпяком
і давай дурну ганьбити,
клясти, страшити і бити
здоровезним патиком.
"Ти гадала — свиня мовить —
що тебе вже й чорт не зловить?
Ти хотіла нам втекти?
Тож бити-му аж до смерти,
живцем з тебе шкіру дерти,
на вогни буду пекти!
Бунтівничко! чиж ти знала,
що права сьвяті здоптала
і наш посіданя стан?
Не тобі-ж є призначене
їсти смажене й печене,
хібаж ти шляхотний пан?...
Ти каліко! ти нездарна
мерзо проста, ординарна!
Тобі хтілось панувать?
Зараз падай на коліна,
бо як возьму за поліно,
то затовчу до стомать!"
І у злости счервонївши
прочих звірів трех уздрівши,
крикнула: "А проше ту,

злодійку я вже зловила,
на мотузок присилила —
тепер судім глупоту!...”
Вовк добичу знов пронюхав,
лиш облизувавсь та слухав,
коли скличуть повний суд,
на медведя зизом глипав
і побожно зітхав, хлипав,
гейби серця терпів блуд.
Віслюк голову понурив,
довгі вуха наштипурив,
вдавав судію як міг,
хоч перед тим в фебрі тряс ся
і на ріли в страху пас ся
під собою не чув ніг.
Тільки медвідь просто з моста
грізно, гейби сам староста
в гору толуб свій підніс,
головою помахавши
й троха лаби попіссавши
так промовив через ніс:

“Гей панове, сьвітлий суде!
Нехай буде, що і буде,
судім справу швидко враз,
щоб злодійська ся корова,
не “згедзилась” часом знова,
тодіб був за пізний час!
Як лиш “ґедзити” навчить ся
в кождій хвили знов помчить ся
і сьвітами десь шурне
про нас, панів недбаючи,
божій волї лишаючи —
сотворінє-ж се дурне.
Ми не можем, нам не вільно
пускать її самовільно
й говорити про се сьміх!
Судім її ось тут разом
бо пустити “ґедз” сей плазом

непростимий був би гріх.
Знов утїкне, нас обмовить,
тодї чорт її не зловить,
чує серденько моє; —
вправдї всї нас поважають,
а всеж таки завважають,
що "неправильність" тут є.
Тож, щоб того не дожити,
треба сьвіт упередити,
треба вмовить в усїх них,
що ми чесні, розумнїйші,
від корови культурнїйші —
щоб лиш крик чужих притих. —
А тодї, ну, ми вже знаєм —
стародавним знов звичаєм
хап за дійку кожде й ша!
Корова нам не урветь ся,
мірка не перебереть ся,
жий без мяса та книша."
Страшний вереск вмить счинив ся,
трохи сьвіт не завалив ся:
такий гамір, рев та крик,
що лиш той міг се стерпіти,
хто мовляв, божеволїти
від малого вже навик.
А свиня червоно-біла
трохи не збожеволїла,
підбігає і квичить:
"Гей, корова ся нездала
менї ногу наздоптала,
хай же за біль заплатить!"
Вовк і собі почав вити:
"Менї також тяжко жити,
бо поганий отсей твір,
парнув мене так ногою,
що й тепер ще ледво стою,
в грудях коле, бігме, вір!"...
"Я сьвідчу ся самим Богом

— стогне осел — мене рогом
жбухнула в саміський лоб,
що — як було, воду кожу
пригадать собі не можу,
щоб так вдарив коли хлоп!"
"Годі!" — медвідь знов муркоче —
хто заплати лишень хоче,
най послуха лиш мене:
втісну купку ся зійдімо
і корову засудімо,
а біль певно промине"...
Союзники раді видко
позбігались в купу швидко
й стали радить: як отсе
коровиско покарати,
щоб ґедзитись та брикати
відіхтілось їй на все.
Та вироку не читали,
лиш у тайні задержали
для непевности й страху,
бо корова дещо вчувши,
на достоїнство забувши —
впала пляцком із жаху:
"Ой, понаве, серце майте,
усї дійки розбирайте,
все молочко моє ссіть,
лиш вас прошу і благаю,
на все в сьвіті заклинаю —
хоть чужим не голосіть!
Я-ж до злого признаю ся,
сама себе соромлю ся
й прирікаю вам отсе,
що хоч здохну, звяну, скисну,
а вже й словом більш не писну
лиш му слухать раз на все.
Бийте, колїть і карайте,
чи покуту завдавайте —
усе прийму і стерплю,

на колїнах му ходити,
вас кормити і возити,
що лиш хочете, зроблю —
лиш позвольте жить ще бідній
простій, дурній, та не гідній,
хоть в тій цїли, щоби вас
лиш лизати, лиш хвалити,
у нещастю боронити
й шанувать по вічний час.
А як "ґедз" мене постигне,
так най в менї кров застигне,
стисну зуби, покнячу
й хотьби гризли тїло й душу,
а я й хвостом не порушу
і бігме вже не втечу!"...

Звірі сповідь сю приняли,
про що й з гори добре знали,
їмже тільки у се й грай —
усукали міцне путо,
а й на буки не забуто —
хоч жий дурна, хоч вмирай!
Звісна річ що на дурного
треба шнура страх міцного,
рвуть ся прості батоги —
і корову з того знали:
головище привязали
до передної ноги
таким путом, що здавалось,
сотка-б коров не урвалась;
вовк же хвіст їй відкусив,
щоб коли, як буде муха,
не дістав ним поза вуха
та щоб синців не носив.
Задні ноги всї скоренько
теж звязали коротенько,
щоби теж з причини мух
де-котре, погана сила,
так не поблагословила,

що хоч зараз спускай дух
Попутавши добре ноги,
зачепили і за роги
довгий мотуз, псї сини
й дано держать оба кінцї
у спокою чи в нагінцї —
віслюкови і свини.
А корова, коб здорова
до ярма вже налогова,
стоїть тихо нї мру-мру,
анї не зашевелить ся,
не клене вже, анї злить ся
нї не реве: "Кри-и-вда! вмру-у!"
В здоптаному оболонї
румиґає на припонї
хвалить стан такий, як є,
їй здаєть ся не погано,
що молить ся в вечер, рано
та тїшить ся що жиє.
Звірі-ж знов панами вчулись,
клопоту на все позбулись,
що без працї, без біди,
доки схочуть, доки зможуть,
доки голов не положуть —
не забракне їм їди.
Кожде з них держить за дійку
й знов молочко ссуть у чвірку
і дихнути не дають,
облизують ся, смакують,
і з дурної все кепкують,
а як жалуєсь — то бють.

. . . . . .

Й ось коровиця бідненька
до сьогоднї ще дурненька
всїх штирох звірів кормить,
під надзором їх пасеть ся
в страху вічнім, аж трясеть ся
не відступа їх на мить.

Іноді тихцем заплаче
Її серденько ледаче,
зітхне бідна, потужить, —
то як про давне згадає,
знов на духу упадає
і в пропасници дрожить...
Чи хребет ще раз спростує
й против кривд запротестує,
пірве пута й нагаї,
щоб в останнє побрикати —
сего я не можу знати,
в тім вже голова її.
По що менї те і знати?
як постелить — так ме й спати;
яке зварить — таке й зїсть.
Впрочім, хто охоту має —
нехай її сам спитає —
вона ліпше відповість.

Г. Гайне
(переклав І. Франко)

КОРОЛЬ ДОВГОУХ І.

КОРОЛЬ ДОВГОУХ І.
Царя раз звірі вибирали.
Осли, звичайно більшість мали;
Ну, і осел на царство вхопивсь.
Ось що онїм рече лїтопись:
Осел в коронї в себе впер,
Вбиравсь в кожух з львиної шкіри
І наче лев ричав без міри,
Раз враз лиш з кіньми заходив ся
За те ослам він не злюбив ся.
З вовків мав ґвардію й з собак він,
Тим розізлив ще гірш осляк він.

А як вола поклав міністром,
Ослів мов хто пошпигав вістрьом;
Взяли ревіти і казитись
І революц'єю грозитись.
Почув се цар і гнеть на вуха
Натяг корону, а щоб духа
Набрать, ослячі плечі духом
Окрив льва сьмілого кожухом.
І перед трон свій у столицю
Кликнув ослячу опозиц'ю,
І так промовив їм тоді:
"Вельможні ослове, старі й молоді!
Ви мислите, що я осел є,
Як ви? Не правда! Я вже лев є!
В дворі мені се всякий каже,
Шляхетні дами й гарні пажі.
Поет надворний склав поему
На мене на такую тему:
"Як зроду є верблюд горбатий,
Так з роду є твій ум богатий,
Такий львиний у тебе дух є,
І серце в тебе без довгих вух є!"
Так сказано в однім куплеті,
Котрий найкрасше вдавсь поеті.
Тут всї мя люблять; горді пави
У мене ськають між вухами.
Іскуство радий підпирать я;
Ураз Август і Меценат я.
К театру в мене страсть велика;
Героїв ролї гра мурлика;
Мімі, акторка геть не глупа,
І двадцять мопсів — ось вся трупа;
Малярську академію маю
В нїй ґеніяльних малп збираю.
Діректор має в нїй зістати
Гамбурський Рафаель пейсатий,
Леман фон Дрекваль; як він вміє,
Портрет мій робить на олії.

Є в мене опера з балєтом,
Де на пів голі — з скочним летом
Пісні сьпівають пташки милі
І скачуть блохи талантливі.
Капелї містром Меєрбер є,
Він музикант і мільйонер є:
Тепер той славний Меєрище
На слюб мій компонує грище.
Я й сам потроха теж музика
Як Фрідріх Другий, Прус владика;
Він дув у флєт, я бю в цимбали.
Тай гарніж очи позирали
Нераз на мене так тужливо,
Як я баламкав там чутливо.
Отож колись моя цариця
Моєю грою звеселить ся!
Вона кобила є вартовна,
Високородна чистокровна,
Походить прямо, зірка злота,
Від Розінанта Дон Кіхота;
Єї родоводу корона
Є Баярд, кінь дітей Гаймона.
Чимало коний з тогож дому
Було з Ґотфрідом з Буільону
У тих полках, що були годні
Завоювати гріб господний.
Та надовсе — вона вродлива!
Як затрясесь у неї грива,
Як крізь рожеві хропи форкне
Аж серце в мнї роскішно дзоркне.
Вона всїх шкап корона й цьвіт є,
І вродить прінца нам в наслїддє.
Тож звязок з нею, кажуть конї
Вґрунтує весь мій рід на тронї.
Імя моє не щезне марно
Єго запише Кліо гарно
В свої скрижалї й скаже всюди:
Мав серце льва в ослячій груди,

І панував як мудрий валах,
Ще й грав чудово на цимбалах".
Тут форкнув цар, та швидко знову
Провадив так свою промову:
"Вельможні ослове старі й молоді!
Я буду ласкавий на вас лиш тоді,
Коли побачу в вас покору.
Платіть податки точно в пору!
І будьте в чесноті постійні,
Як ваші родичі покійні,
Старі осли! Мороз чи парно —
Носили в млин мішища гарно,
Як їм релїґія велїла;
До бунтів не було їм діла.
Кричать, бурчать вони не вміли,
Спокійно сїно смирне їли
Із жолоба сьвятої звички.
Той давний час — пішов на прічки!
Нові осли, хоч є ослами,
Та скромности нема між вами.
Хвостами круть-верть по жебрацьки,
Та дух під ними гайдамацький
За ваші глупі міни, всякий
Гада, що чесні ви осляки.
Та ви нечесні, ще й злосливі
Хоч так на вид — осли учтиві.
Ну лиш під хвіст насип вам перцю,
То ревет, аж гірко серцю
Від криків тих! Весь сьвіт порвати
Хтїлиб, а вміють лиш кричати.
Безмисна лютість, безпровідна!
Безсильна злоба, сьміху гідна!
Ваш глупий вереск, то лиш знак їх —
Тих ваших хитрощів усяких,
Знак, що за підлеє ледарство
Тупе та низкеє коварство
І кілько злоби, трути жовчи
В ослячій шкірі крилось мовчки.

Тут форкнув цар, та швидко знову
Так далї вів свою розмову:
"Вельможні ослове молодії й старші
Я знаю наскрізь вас! Я лютий! Монарші
Слова говорю вам виразно,
Що так безстидно, не суразно
Зганьбили ви мій ряд до шпунту.
З свого ослячого штандпункту
Куди вам львячі заповіти
Мого правлїня зрозуміти!
Вважайте лиш! В моїй державі
Ростуть дуби і буки браві.
З них шибениць прекрасних зладжу
Й палок досить. Одно вам раджу:
В уряд мій носа не втиркайте!
Мовчіть та диште, не брикайте!
Хто перебендює й балака,
Того прилюдно кат прошвяка,
А потім впре в тюрму довічно.
А хто про бунт озвесь публично,
Задума класти барикади —
Той гнеть повисне без пощади.
Се мав я вам на ум сказати,
Теперже марш, осли, до хати!" —
Почувши ті слова монарші
Усї осли молодші й старші
Ревнули враз І-а! І-а!
Най цар живе! ура! ура!

Видавництво Товариства „Просьвіта“ у Львові.

ЗОЛОТО.

ЗБІРКА.

Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“.

ЛЬВІВ 1908.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ.

Стр.

1) Золото, за Сущинським подав Г. Х. 3
2) Вовкулака, оповідане Д. Маміна, Сибіряка . . 12
3) Гроші, зладив Г. Х. 26
4) Бог на землї, Г. Джуяна 34
5) Дещо про векслї, дра Костя Левицького . . 38

Золото.

Є під Россиєю великий простір землї знаний під назвою Сибір. Взагалї люди, що не бували на Сибірі, вважали її за дуже холодну землю, де й лїта нїколи не буває, а морози такі, що тяжко й витримати. Се правда, але лиш почасти, бо Сибір така велика, що там є всяко: є такі землї, що справдї мороз доходить до того, що дихане мерзне, а як чоловік плюне, то слина замерзає, нїм долетить на землю, але є й благодатні сторони, де зими мягкі, земля родюча і люди живуть богато.

Ранїйше российське правительство не зужитковувало Сибір як то ся належало, і великі богацтва природи гинули без хісна, але тепер наступила зміна і починаєть ся те, що називаєть ся експльоатациєю, зужитковванєм дарів природи. Останнїми роками проведено зелїзницю через всю Сибір — і тепер їдуть туди величезні маси всякого люда, хто шукає заробітку, хто щастя, хто ще чого. Немалою приманою для всїх тих шукачів являєть ся і золото, котрого є в Сибірі таки досить. І по всьому широкому простору сибірському, по всїх пустинних тайгах[1]) і в далекій Манчуриї[2]) — всюда вешта-

---

[1]) В Сибірі є величезні болота, котрі замерзають зимою, а потім, лїтом, відтають на який метер. Се й єсть тайга.

[2]) Манчурия — се сторона, де велась остання війна Росиї з Японом. Вона лежить о межу Сибіру.

ють ся товпища голодних на золото людий, розвідують, шукають, закладають приски[1]), риють ся в землї, бовтають ся в водї, ріжуть і давлять один одного — і все те з-за нього, з-за золота, з-за жменьки жовтенького пісочку.

Як же то золото залягає в земли, як його звідти видобувають, скілько, коли і т. д. — то все питаня, котрі приходять в голову чоловікови, котрий немав нагоди ближче з тим усім познайомити ся. Спробуємо сказати про се, як найкоротше та разом з тим і як найяснїйше.

Золото з давних давна уже було відомо людям і дуже цїнило ся завше. Трудно було би сказати, коли й де чоловік уперше знайшов золото, але ми знаємо, що за 1600 до Різдва Христового, то є півчверти тисячі лїт тому назад уже добувало ся золото — в Єгиптї. Потім за Римські часи воно добувало ся на Іґерийськім півострові[2]), про що згадують давні письменники Плїній і Страбон, і добувало ся його дуже багато. Але потім, в середні віки, в порівнаню з давними, золота добувало ся менше і аж в нові часи, а надто після відкритя Америки, добуванє золота знов побільшило ся. Коли-ж в 1848 роцї знайшли золото в Калїфорнії[3]), то людьми мов шал який опанував. Тисячі народа з усїх повітів зїздили ся до тої Калїфорнії шукати щастя. Скільки там народу погинуло, скілько там сліз пролило ся — не дай Мати Божа й згадувати. Тепер уже запаси золота в Калїфорнії троха зменшили ся, але все-ж Калїфорнія дає більше половини всього золота, котре добуваєть ся в Сполучених Державах Північної Америки.

---

[1]) Місце, де добувають золото, називаєть ся приск.

[2]) Іспанським або Іґерийським півостровом називав ся теперішний Піринейський, де Іспанія.

[3]) Калїфорнія — також в Америцї. — на західнім півострові.

Знаходить ся золото в природі в так званих „корінних“ або первичних верствах і у вторичних. Первичні верстви — се з дебільшого камінь кварц, дуже твердий і моцний; в нього, в сей камінь вкроплене золото, і такі кварцеві жили проходять в скелях або глибоко під землею в ріжних напрямах. Знайшовши таку жилу, робітник так уже і йде по ній, куди вона його веде.

Вторичні верстви — се власне і є так звані „золоті розсипи“, котрі походять в верств первичних. Ми знаємо, що під впливом дощу, вітрів, спеки, морозів всяке камінє, хоч би й найміцнійше, може тріскати, ломати ся і навіть переходити в пісок або порох. От те-ж саме буває і з скелею, яка має в собі золотоносну жилу: кавальчики скелї разом з тою жилою відлуплюють ся від матиці, а тут приходять весняні води, що в горах, як знаємо, мчать скажено зі скель, рвуть камінь, кидають в низ, тягнуть, перевертають, труть і зносять в долину, до ріки. Ріка також робить своє: обточує, розтирає, дробить камінці — і золото, що було в каміню, стає вільним. Воно перемішуєть ся з піском, а що важить більше, як пісок, то вода вже не може його так легко нести, і воно осїдає на дні. От так і повстає „золотий пісок“. А потім ріка чи висхне, чи змінить русло, і сей пісок знайдеть ся наверху. Се й єсть „розсип“.

Зустрічаєть ся золото ще й в так званих кришталах, то є в кавалках правильної форми, але дуже рідко. В кварцах золото буває вкраплене в виді листочків, луски, дрібних зеренець. Але не треба думати, що в усїх золотих рудах[1]) золото можна видїти; дуже часто буває,

---

[1]) Рудою називаєть ся взагалї та маса, з якої добуваєть ся чи золото, чи мідь, чи зелїзо.

що золота не можна помітити ні простим оком, ні навіть за помочию інструментів — так дрібно воно розсіяне по всьому каміню. Такою є, наприклад, руда в Трансваалї, в Полудневі Африцї (там де була війна Бурів з Англичанами). При таких рудах для того, щоби випробувати чи є там золото, треба велику кількість руди розтопити, роздробити й пролити.

В розсипах золото знаходить ся всякої величини: від дрібненьких зерен („золотинками“ звуть їх на Уралї[1]) приискові робітники) до великих кавалків, котрі називають ся тодї самородками. Сї самородки бувають тодї дуже великі; так наприклад в Петербурзї находить ся самородок, що важить близько 37 кільоґрамів. Знайдено його на Уралї, в Царево-Александрівськім розсипу.

Сї самородки бувають звичайно круглі, гладонькі, бо вода їх обтерла, обгладила. Походить вона, можна сказати, з тихже самих корінних верств, що й розсипи, але треба сказати, що в жилах ще нїколи не находили золота в таких великих кавалках, якими бувають самородки.

Добуванє „жильного“ золота (з каміня) іде в той спосіб, що кварц чи який там инший камінь дроблять в осібних таких ступах чи „бігунах“, а потім додають туди живого срібла (ртути). Живе срібло лучить ся з золотом в так звану амальґаму, потім тую амальґаму нагрівають — живе срібло віддїлюєть ся і золото зостаєть ся чисте.

В Сибірі таких первичних верств, з яких можна було би добувати золото, небагато, а більше власне роз-

---

[2]) Урал — се велике й довге пасмо гір, котре віддїлює на сходї Европу від Азиї. Сї гори дуже богаті на всякі руди, і там є безліч найрозмаїтших фабрик, де добувають ріжні металї.

сипів, з котрих золото видобуваєть ся промиванєм. До такого промиваня уживають дуже простих приладів, котрі взагалї називають ся вашґердами. Так, наприклад, в Калїфорнії, а також і в Австралії уживають прилад, що називаєть ся „колиска“. Складаєть ся вона з довгастого пудла (метр або $1^1/_2$ задовшки), затягнутого скісно полотном або иншою якою материєю. В кіш решітчаний засипаєть ся той золотоносний пісок разом з дрібними камінцями і з усім, що видобудеть ся з землї, а також сюди лють воду. Вода забирає з собою всякі дрібні части, глину, пісок і т. д. і витїкає потім з дірочок, а золото маючи більший властивий тягар[1]), разом з иншими металями падає на полотно і затримуєть ся там поперечними ребрами (котрі ми бачимо на рисунку). А вся та „колиска“ підчас роботи колишить ся на валках, які ми бачимо під нею.

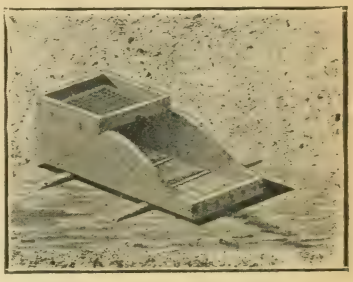

Колиска до полоканя золота.

Вашґерд, уживаний в Росиї (на Уралї і в Сибірі) цїлком подібний до такої „колиски“, з тою хиба лиш ріжницею, що не має валків і стоїть непорушно. Ставлять такий вашґерд, звичайно коло потока чи взагалї десь води, з відки можна було би черпати воду або напомповувати. От на сьому рисунку ми бачимо промивку золота на одному з Уральських приісків.

---

[1]) Властивим тягарем називаєть ся число, котре показує, в скілько разів те або инше тїло важче води.

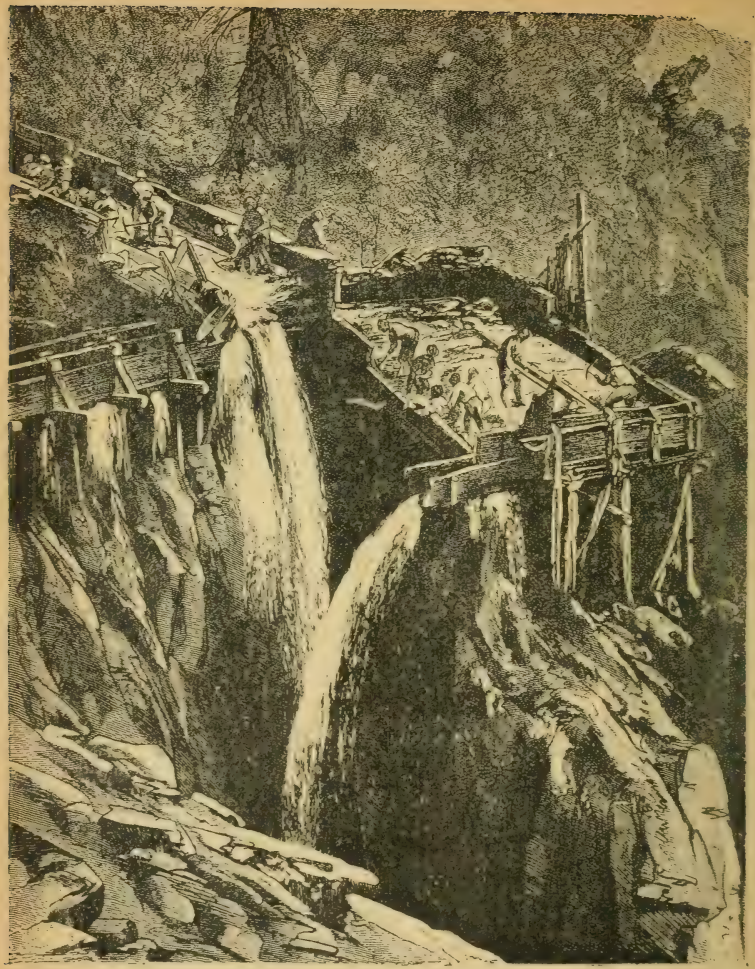

Полоканє золота в Каліфорнії.

На Уральських приісках і в Сибірі золото добувають звичайно так звані „старателї“, то є робітники, яким золото-промислові товариства віднаймають який кавалок землї. На тім кавалку вони можуть собі мити пісок а намите золото мають віддавати товариству, побираючи за те платню (від 3 рублїв за золотник, або на наш рахунок від 7 кор. 50 сот. менше, як за пів-дека золота). На таких „старателїв“ іде всяк: і старі дїди, і хлопцї, і дївчата — виїзджають цїлими родинами. В гарний сонїчний день Уральський приіск виглядає як на яку пестру картину: вся долина, весь „розріз“[1]) заставлена сотнями вашґердів, а коло них в ріжнобарвних одежах ворушать ся, метушать ся люди і роблять, роблять, роблять не устаючи, не даючи собі спокою, стараючи ся добути як найбільше того дорогого металю, того горя і щастя людського.

Богацтво розсипу цїнить ся після того, кілько золота знаходить ся в 100 пудах піску[2]): як в тих сто пудах є золотник золота, то такий розсип вже вважаєть ся богатим. Але для первичних верств така скількість золота була би занадто малою, бо як взяти на увагу, що камінь треба дробити, промивати, обробляти ртутею, то й покажеть ся, що робота варта дуже богато. А при розсипу нїчого того нема.

Золото в розсипах, звичайно є роздїлене дуже нерівномірно, і тому така „старательська“ робота також

---

[1]) Щоби дійти до золотоносного піску, який залягає дуже часто лиш на певній глубинї, треба підняти верхню верству землї. Отсе і буде розріз, котрий може тягнути ся иноді і на велику просторонь.

[2]) Сто пудів — се троха менше, як 1.700 кільоґрамів, а золотник, як ми вже сказали менше як пів дека. Отже 1.700 кільоґрамів треба перелити, щоби здобути лиш пів дека золота! Та й то ще добре.

є дуже непевна річ. Як старатель намив за день півдека чи тим більше, то він уже може сказати собі, що се був щасливий день; а як иншим разом за кілька днів вимиє яку там дрібочку, то вже й до плачу доходить. Буває людям, як то кажуть „щастє“ і чоловік натрафивши випадково на добрий розсип, дуже скоро богатіє, але рідко таке богацтво буває трівке, бо житє на тих приісках приучає людий так само легко пускати золото, як легко воно добуло ся.

Коли хто хоче собі купити кавалок ґрунту, думаючи, що там натрафить на золото, то очевидна річ мусить насамперед зробити пробу: береть ся там кілько землї і миєть ся в якій мисчинї чи просто на лопатї — от покупець і дивить ся, чи є там золото, а як є, то скільки його і т. д. Але не обходить ся тут без шахрайства: той, хто продає, вже постараєть ся в ступу, де товчуть, чи до вашґерда, де миють, підсипати трохи золота, бо чим більше золота в піску, тим дорожше, очивидна річ, можна взяти за ґрунт. А то ще й так роблять: беруть стрільбу, набивають її золотим піском і вистрілюють в камінь — золото засяде в скалї і потім не можна розібрати, чи воно там вродило ся, чи нї.

А на закінченє скажемо ще дві слові про те, кілько добуваєть золота в Росиї, а також і по других державах. Росия під тим зглядом займає далеко неостанне місце серед инших держав що до кількости золота. До останнїх часів в Росиї разом з Американськими Північними Сполученими Державами та Австралїєю достарчала около три четвертини всього золота, котре добувало ся на цїлій земній кулї, але від 1893 року південна Африка (Трансвааль) почала перевисшати Росию.

В сїй таблицї, що ми приводимо нижче, для при-

кладу, показані цифри здобичі золота в 1892 році в найголовнійших золото промишленних краях:

Австралія	50.957	кґр.
Сполучені Держави . .	49.647	„
Росия	35·424	„
Африка	33.203	„
Південна Америка . . .	15.061	„

За *Сущинським* подав *Г. Х*

Вовкулака.

Оповідане *Д. Маміна.* Сібіряка.

I.

Ціла околиця Білих Ключів була збентежена зухвалим злочином. Навіть на таких веселих „промислах“[1]), де „не без гріха“, то є що-року когонебудь убивали — сей випадок зробив велике вражінє. Убито серед білого дня приискового довіреного одної богатої спілки Апрілевих. Правда, убили в лісї, але вся обстанова злочину сьвідчила про надзвичайну сьміливість розбійників. По дорозї йшли і їхали з одних промислів на другі, і взагалї шлях був битий.

— То Арсюткина справка! — сказали всї в один голос. — Більш нїчия.

Арсютка — се був свого роду приисковим героєм. Він давно вже „ходив в семи душах“, себ-то був суджений за убійство сїмох люда і засуджений на довічну каторгу[2]). Він був родом з Білих Ключів і приходив иноді сюди, до дому; тут його ловила поліция, відставляла

---

[1]) „Промисел“, а також „приіск“ — місце де добувають золото

[2]) Великих злочинцїв в Росиї засуджують на „каторгу“, себ-то тяжкі примусові роботи.

знов на місце, але згодом він тікав і знов приходив до Білих Ключів. І всї до того звикли, а становий[1]) Іван Павлович, що жив власне в Білих Ключах, як проходила чутка про новий поворот Арсютку, задоволено говорив:

— Нехай, нехай погуляв, а моїх рук йому не минути... Чотири рази його ловив. У мене кітка не проховзнеть ся, не то що! Еге.

Золоті промисли Білих Ключів були на далекій півночи Уральських гір і тягли ся не на одну тисячу кільометрів. Села були розкидані дуже далеко одно від одного. Шляхів було мало і лїтом більше їздили човнами та верхи лїсами. А вже зимою то всюда шлях.

Останнїми часами, правда, сей край трошки оживив ся, бо дуже богато понаходило промислових робітників. Се були здебільшого бездомні, свавільні люде. Як тільки проходила чутка, що десь знайшли золото — і такі робітники гурмами цїлими приходили туди „спробувати щастя". Славетні Апрілевські приіски переживали кілька таких переходів: вони то біднїли — і робітницька фаля відходила на инші місця, а потім показувало ся на них нове золото — і фаля находила знову. Власне тепер був такий приплив.

Апрілївське товариство мало кількох довірених, а на їх чолї стояв головний Степан Микитович. Се був худенький, живенький собі чоловічок з маленькими очима, але дуже великими і густими бровами. І коли де на приісках лучав ся який випадок — він все говорив:

---

[1]) „Становий прістав" — се так щось як комісар поліциї. Вся Росия дїлить ся на ґубернії, ґубернії на повіти, а повіти ще на „стани" Начальник цїлої поліциї ґуберніяльної — се „поліцмайстер", під ним є начальники повітів — „ісправники", а вже під ісправниками — станові пристави.

— То байка! Чомуж мене не убивають? Слава Богу, двадцять літ вожу і золото і гроші, і всї знають, коли я їду; а от бачите — живий. Нїхто ще й пальцем не кинув на мене. Я, голубчику, старий приісковий вовк. Я й Арсютку скілько разів бачив — а що ви собі гадаєте?

Убитий довірений Черняків тілько недавно став на службу у товариства — і се його власне послали до міста взяти там грошей для рахунків з робітниками. Грошей було чимало, і Чернякова, очевидна річ, мали чекати на дорозї та й убили вистрілом з засїдки. Візник утїк у лїс, кинувши й конї на дорозї, а Чернякова знайшли мертвим у возї та гроший при нїм не було. Черняків був зовсїм ще молодий чоловік — мав яких тритсять лїт.

— Арсюткина справа — казали всї. — Нїхто як він.

Ще зо два тиждні перед убійством ходили чутки, що Арсютка вже вернув ся з каторги і що його бачили. Але хто бачив і де — було невідомо, бо всї бояли ся того зірви-голови.

— Ну, й людцї! — говорив становий Іван Павлович. — Боять ся розбійника! Та же у нього не дві голови. А що то він убив Чернякова, так то правда. По роботї видно...

В Білих Ключах жила мати Арсютки, хора, напівсліпа. Всї знали, що Арсютка ходив до неї, але стара мовчала і навіть Іван Павлович не сердив ся на неї за те.

— Що-ж зробиш? Для нас Арсютка розбійник, а для неї син, — пояснював він.

А чутки про Арсютку все ширили ся й ширили ся. Хтось зустрів його на дорозї, потім бачили його десь

лісї, що просив він у когось хліба і т. д. і т. д. Всї ті розмови дуже не подобали ся Івану Павловичу. Та й справдї: який же він становий, коли розбійник Арсютка ходить у него під носом і нї трохи його не боїть ся? Та й перед апрілївським товариством сором, бо убитий Черняків віз із собою більше двадцятитисяч і всї ті гроші дістали ся Арсютцї. А тут іще Степан Микитович під'їдає... Хоч і старий він приятель, а все-ж якось... неприємно.

Головна контора апрілевського товариства містила ся таки в Білих Ключах і то саме коло помешканя станового. У вечері, коли кінчали ся роботи, Степан Микитович виходив на ґанок і кричав:

— Гей, Іване Павловичу! Хиба пограємо?

Іван Павлович пив чай коло відчиненого вікна і відповідав.

— Та щось охоти нема до карт, Степане Микитовичу.

Треба сказати, що Іван Павлович дуже любив грати в карти, але все трошки бундючив ся. Де-ж таки: він начальник, чиновник[1]), а Степан Микитович хоч і головний довірений, а все-ж людина наймлена.

— Іване Павловичу! Що-ж ти там, га? — знову чув ся голос Степана Микитовича. — І Гаврило Хведотович уже чекає.

Іван Павлович важко підняв ся, надїв лїтний „кітель"[2]) і якось нехотячи пішов до контори.

— Ну, ось і я, — похмуро сказав він, появляючи ся на ґанку контори, де вже стояв столик із закускою, а

---

[1]) чиновник — урядник.

[2]) Кітель — у нас кітля; се мундур, лїтний, білий.

Гаврило Федорович, бухгальтер[1]) промисловий, суворий та мовчазний чоловік, розкладав карти.

— Ну от, ну от, — бурмотів Степан Никитович, граючи бровами. — Треба трохи поженувати ся, га?

Треба сказати, що гра в карти в тих Білих Ключах відбувала ся при трошки незвичайних умовах. Річ у тім, що Білі Ключі засіли в болотах і літом житя не було від так званої „мошкари“. Сї маленькі мушки, ледве помітні на око, всїм затроювали житє. Дрібосеньке се сотворінє лїзло в очи, вуха, рот, ніс і дуже міцно кусало. У людий непривиклих, з щутливою шкірою в один день все лице обпухало.

Одиноким спасенєм від сеї „мошкари“ були так звані „смолокурки“, себ-то зелїзні пуделка, де тлїли смоляки, пускаючи струї їдкого диму. Правда, не було дуже приємно тим димом дихати, кашляти від него, пчихати і проливати сльози, але все-ж таки з двох лих се було меншим. В липневу спеку робітники носили такі смолокурки на поясах. А вже найбільше обридала та мошкара вечорами, злїтаючи ся на вогонь.

Степан Никитович зробив собі спеціяльну смолокурку для гри в карти: вона ставила ся під стіл і таким чином всї грачі були в диму.

— Ну, от і добре! — радів Степан Никитович, коли на терасї показала ся велика туша Івана Павловича. — У нас і смолокурка готова.

Після звичаю трошки випили перед цього, закусили.

— Тепер ніч підходить, треба набити на всякий випадок, — жартував господар. — А то ще, диви ся, Арсютка налякає.

---

[1]) Бухгальтер — се той, що веде всї книги предприємства чи торговлї якої.

Іван Павлович нахмурив ся, але нічого не відповів: він знав, що маючи веселу вдачу, старий любив часом пожартувати.

Сіли грати в преферанса. З під стола дим ішов невпинно, але доводило ся терпіти. Бухгальтерови, як і завше, йшла добре карта; Іван Павлович починав вже сердити ся.

— А от ми вашу паню по вусах, Іване Повловичу, по вусах! — вигукував Степан Микитович, побиваючи карти.

„А от ми вашу паню по вусах!“

Випили ще по маленькій. Іван Павлович розчервонів ся. І от власне тут стало ся щось незвичайне.

Іван Павлович пішов з королем червінним, а Степан Іванович убив його асом та ще й додав:

— А ми й Арсютку по вусах!...

Сього вже було забогато. Іван Павлович почервонів, мовчки підняв ся, мовчки надів своє уніформове чако і мовчки пішов проч з тераси.

— Іване Павловичу! Голубчику — верни ся! — молив Степан Іванович, даремне стараючи ся удержати старого приятеля за рукав. — Ну, так зірвало ся з язика. Та ну його к' бісу, того Арсютку!... Іване Павловичу, голубчику!...

Але Іван Павлович не піддавав ся, і мовчки пішов собі до дому. Тоді вже й Степан Іванович розсердив ся.

II.

Нема нічого сумнійшого, як посварять ся два старі приятелї. Десять літ були знайомі, хліб-сіль водили, щодня зустрічали ся і нараз — нема нічого. Коли питали Степана Микитовича про Івана Павловича, він здивовано підіймав свої густі брови і говорив:

— Який Іван Павлович? Я не знаю жадного Івана Павловича...

Теж саме робив і Іван Павлович, коли його питали про Степана Микитовича та ще додавав:

— Ага! Се ви говорите про того... гм... про того... Гм... не радив би я вам з ним сустрічати ся.

Додайте ще до того, що оба приятелї дуже нудили ся один без одного. Та й справдї: яке товариство можна було знайти в Бізих Ключах? Іван Павлович дійшов до того, що вечерами ляпав у карти зі своїм власним писарем, а Степан Микитович грав на флєтї і, треба таки бути справедливим, дуже кепсько грав. А найгірше всього те, що їм доводило ся зустрічати в справах служ-

бових і грати комедию давнього приятельства, щоби не подавати поганого прикладу для підвладних.

А причина сеї глупої суперечки, Арсютка. все що „бігав“ і його бачили в ріжних місцях, навіть в один і той же сам час. Іван Павлович поклав ся його піймати і на першу чутку налїтав орлом, але Арсютка вислизав у него зпід самого носа. А найбільше вже докучало те, що гроший у Арсютки було досить, ну, і йшов би собі з Богом на всї чотири вітри; так таки-ж нї — засів в Білих Ключах хоч радь що хоч. Навіть спати вже погано почав Іван Павлович ночами: все привиджував ся йому Арсютка. Встане було Іван Павлович у ночи, погрозить кулаком до приискової контори і белькоче:

— Я тобі покажу Арсютку, старий ти міху!... За вухо до тебе у двір приведу! Побачиш!...

Степан Микитович скучав найбільше вечорами. Так би й покликав Івана Павловича або сам пішов до него. Разів зо два він мимоволї підходив до помешканя станового, навіть підіймав ся вже на сходи, але потім відпльовував ся і уходив до дому.

Щоби в якийнебудь спосіб убити час, він почав частенько виїздити на другі приіски, де можна було здибати саму таку компанію. Раз він поїхав на приіск „Говорливий“, де довіреним був Єгоров, а у него жінка Ганна Сергієвна, велика мастериця робити пельмені[1]). День задав ся дощистий, шлях розвело, і пара коний з великим трудом тягла легонький плетений візочок. Так недалечко від Білих Ключів попав ся якийсь мужик з торбинкою за плечима, як взагалї ходять приіскові робітники. Він сидів на пеньку і перевязував ногу. Коли

---

[1]) Пельменї — найулюбленїйша страва в Сибіри.

візок порівняв ся з ним, мужик підняв ся, зняв шапку, уклонив ся і сказав:

— Степану Микитовичу доброго здоровля.

— А ти як мене знаєш?

— А хтож тебе, Степане Микитовичу, не знає? Та же ти всїх добродїй. Сидимо всї за тобою, як шваби за печию.

Візник зупинив коний, щоби поправити дугу, котра збила ся на бік. Мужик показав глибоку рану та тодї і сказав:

— Підвіз би ти мене, Степане Микитовичу. Все одно сам їдеш, а мінї по дорозї.

Степан Микитович понюхав табаки і пожалїв промислового чоловіка. Гарний такий мужичок. Зараз видно приїскову душу.

— Ну, сїдай на передок, якось доїдемо, — сказав Степан Микитович.

Мужик наскоро перевязав хору ногу і влїз на передок. Візникови, очевидно, було неприємно тягти ще одну людину і він щось бурчав собі під ніс.

— Багато вашого брата тут тягаєть ся... Всїх не перевезиш... Ще й коний пересобачиш...

Поїхали. Степан Микитович любив дорогою балакати і докладно розпитав мужика, звідки він іде, куди й по що. Той відповідав, як ся належоло, а потім попросив „цигарочку“.

— Тютюну я не палю, а от понюхати можу дати, — сказав Степан Микитович і додав, підсьміюючи ся та ступаючи пальцями по ріжку. — Се, братику ти мій, у мене оборона против розбійників. Та же я все житє своє з грошима по лїсах їзджу. А нападе розбійник, я йому в очи й кину трошки тютюнцю... хе, хе!... Поки

він буде пихати та кашляти, а мене вже й близько не має.

— А Арсютки не боїш ся?

— Арсютки не бою ся. Я йому прямо всю пику тютюном заліплю. Я-ж не Іван Павлович... хе, хе!

— А який жеж ти, Степане Михайловичу, хитрий! — сьміяв ся мужичок, хитаючи головою.

Потім він прислухав ся і сказав:

— Степане Павловичу! А за нами погоня.

— Яка погоня?

— А Іван Павлович зі стражниками женеть ся за Арсюткою. Певно бачили його десь поблизу. Отсе як раз би тепер тобі, Степане Микитовичу, тютюнцем своїм його посипати...

Справді се була погоня і Степан Микитович здивував ся, яке у того мужика вухо.

„Погоню гнав“ сам Іван Павлович в супроводі чотирох своїх стражників.

— Ото, як подумаєш, яка воно честь тому Арсютці, — сказав мужичок. — Він сам біжить пішки, а за ним пятеро верхи дмуть. Ой нагнав же він холоду Іванови Павловичу.

Погоня летіла повним ходом. Іван Павлович здалека побачив і пізнав візок Степана Микитовича і вилаяв собі під ніс „старого дурня“, що плентаєть ся в таку непогоду по промислах. По тім Іван Павлович догадав ся, що старий власне їде їсти пельмені до Ганни Сергієвни.

„Ото лукавий дід який“, вилаяв він його про себе. А побачивши ще й мужика на передку, Іван Павлович тілько посьміхнув ся.

„Еге, Степане Микитовичу!... Все хвалив ся, що не боїть ся Арсютки, а сам тепер зі сторожем їздить. От

так молодець!... Ах ти стара коцюбо!... Сміеть ся таки останній.

Догнавши Степана Микиковича, Іван Павлович удав, ніби не пізнав його і навіть відвернув ся. Нехай розуміє, старий чарівник...

— Ой ба як загордів Іван Павлович, — сказав мужик на передку, пересовуючи свою шапку з вуха на вухо. — І на тебе вже, Степане Микитовичу, дивитись не хоче.

— Бог з ним, — смирнесенько відповів Степан Микитович і зітхнув.

Візок до приіска Говорливого тяг ся вже години зо три, і Степан Микитович уже навіть пожалів, що поїхав в таку далечінь за сім верст кісїля їсти.

Коли впереді показали ся приіскові будинки, мужик на передку самовільно зупинив коний.

— Ну, Степане Микитовичу, спасибі-ж тобі, що підвіз та від погоні зберіг...

Степан Микитович нічого не розумів і мовчки дивив ся, як мужик спустив ся з передка, поправив свою торбину і зняв шапку.

— Спасибі, кажу, — говорив далї мужик. — А як зустрінеш Івана Павловича, так скажи, шо от Арсютка йому поклін прислав.

— Що-о?... Та ти...

— Я й єсть той самий Арсютка. Хіба-ж ти мене не пізнав, Степане Микитовичу? Ну, а тепер прощай.

Арсютка повернув ся, перескочив рівчак при дорозї і швидко пішов до близького лїсу.

Степан Микитович вискочив з фіри і як опечений закричав:

— Тримай його, розбійника! Арсютко... стій! Візник! Тримай його!...

— Еге. Сунь ся сам та й потримай, — спокійно відповів візник, чухаючи ся в потилицю. — Він тобі покаже.

— Ратуйте!... Господи!... Тримайте!... — кричав Степан Микитович, бігаючи коло фіри. — Арсютко, стій!...

А як Арсютка вже сховав ся в лїсї, Степан Микитович накинув ся на візника.

— Ти... ти-ж його пізнав, га?

— А вже-ж що пізнав.

— Та що-ж ти, злодію, мовчав весь час, га?

— У мене не дві голови... Рядком сиділи. А ну як пхне ножем в бік. Ти сам його посадив, Степане Микитовичу, сам і відповідай.

— Я?!.. Ах ти... такий-сякий...

На Говорливий приіск Степан Микитович приїхав страшно зхвильований. Мов на гріх, Іван Павлович сидів в приісковій конторі і пив чай. Степан Микитович розповів про той випадок, але Іван Павлович досить злобно зауважав:

— У страха очі великі, Степане Микитовичу... Тобі просто здало ся від старости.

— Мінї?... А візник?

— А твій візник просто дурень. Як він і далї буде верзти чорт зна що, то я велю його різками випарити.

Сей випадок сильно подїлав на Степана Микитовича. Старий зразу якось осїв, почав всього бояти ся, прислухав ся ночами до найменчого звуку і таємничо всїм говорив:

— Се був вовкулака... Він по мою душу приходив... Еге ох....

А так через пів року Іван Павлович таки піймав Арсютку, оточивши ліс. Степана Микитовича викликали

— „Ні — ти вовкулака“.

як сьвідка, але він не признав в Арсютці того мужика, котрого віз на передку.

— Та ти подиви ся на мене ліпше, Степане Микитовичу, — нахабно говорив Арсютка. — Ти-ж іще мене тоді тютюнцем трактував.

— Ні... ти, вовкулака, — повторив Степан Микитович.

Переклав *Г. Хоткевич.*

Гроші.

І мала дитина знає тепер щó то таке гроші, а як трошки більша, то вже розкаже вам і які вони бувають: чи срібні чи золоті чи паперові. Але не так було давнійше. Давнійше то люди навіть не знали цілком гроший і міняли ся просто, як що кому було треба: менї треба хліба, але я його не маю, лиш маю рибу; а ти маєш хліб, а риби не маєш. От ми й міняли ся один з одним. І лиш згодом-згодом умовили ся люди, що чи не ліпше було би знайти якийсь малий знак вартости і вже після того знаку оцінювали кожду річ. От се і було початком гроший. На сї гроші почали переводити все: і вартість труду людського, і здобичі його рук, і навіть самого житя.

А як уже й додумали ся люди до знаків вартости, та і тодї не одразу впали на думку гроший от таких, з яких тепер користаємо ми. Грошима було все: от наприклад ще й тепер подекуди в диких сторонах можна бачити, що замість гроший ходять раковини. Ще не так давно вся торговля в Африцї провадила ся власне на раковини, що звали ся „каурі“ — се малесенька біла морська раковинка сент. 2—3 задовга. Сї каурі низали ся на нитку і 40 таких каурі давали „вязку“; 50 вязок (чи 2.000 каурі) називали ся „голова каурі“; 10 голів (або 20 тисяч каурі) давали так званий „мі-

шок". А що вони були варта видко хоч би з того, що наприклад за молоду жінку платило ся від 60 до 100 каурі, а за старшу 20—30 тисяч.

Европейські промисловці посилали цілі кораблї за тими каурі і вимінювали потім на них у диких людий всячину; а гамбурська фірма Годефруа набирала в відлюдних місцях тих каурі до кілька кораблїв, а потім вела на них всю торговлю, міняла на них у дикунів дороге пальмове масло і т. и. Ще й тепер промисловці дурять диких тими каурі, але тримають то в тайнї і тому тяжко довідати ся, скілько тих раковин вони привозять в дикі сторони для обміни. Правда, можна сказати, що тепер значінє каурі, як монети, падає з року на рік і ті раковини заміняють ся нашими знаками, які приваблюють око дикого чоловіка: намисто, всякі материї і т. и. Але в старі часи сї раковини були дуже розповсюджені: навіть у нас на Українї ще находять їх, розкопуючи старинні могили; лиш не як гроші, а як прикраси — колись жінки любили прикрашувати ся тими раковинами, носячи їх на шиї, як намисто, або в ухах як ковтки. Та що жінки? Ще й тепер можна стрінути в Німеччинї, що різники носять пояси ремінні приоздоблені такими раковинами, а в Саксонії гузари причіплювали їх до своїх вуздечок.

В Америцї індийцї уживали таких раковин не так собі просто, витягши лиш з води, а вирізували з них всякі фіґури, нанизували потім на нитку і се називало ся тодї вампум. А широкі шкіряни пояси, прикрашені такими раковинами, то мали право носити лиш найбільші зверхники, і ті пояси переходили з рода в рід, являли ся знаком миру або знаком війни.

Уживали ся ще в Америцї раковини хайква, білі, похожі на маленький слоновий зуб. Сї раковини також

нанизували ся на нитку і коли їх приходило ся на 2 метри 40 раковин, то за них давали шкіру бобра, а як на тих же 2 метри приходило ся 39 раковин, то вже тоді вони були варта двох шкір бобрових. Одна хайква була варта 40 маленьких раковинок, що називали ся у індийців коп-коп або коль-коль.

Тепер уже і в Америці раковини тратять свою вартість, а на місце їх приходять вовняні ковдри: европейці приносять індийцям ковняні вовдри і вимінюють за них все, що їм треба.

Та і все може бути грошима і служити так, як гроші. Уживало ся, наприклад, колись замість гроший намисто камяне або скляне, уживали зуби акули — се мала прожерна морська риба, що має гострі великі зуби. В Китаю (в Хінах) ужували ся вирізки з панцира черепахи, а багато народів лісових, то ще й тепер замість гроший уживають шкірки убитих звірят. В північній Америці, наприклад, ще й по сей день замість гроший рахують на шкіри бобра: добрі штани, напр., варті „шість шкір“.

В Сибірі міняли на шкірку соболя (маленька звірина) або на куницю, а на півночи Европи (в Скандинавії) ходила шкіра лиса і на вартість тих шкір міряли все: наприклад, як хто кого образив словом, то мусів платити шкірою лисичою, як хто кого ударив — платив шкіру куниці, а як зранив легко — шкірою соболя і т. д. В Північній Росиї ще до недавних часів вогули, пермяки і т. и. півдикі народи міняли все на шкіру вівірки; ще й тепер вогули називають копійку „вивірка“, а рубель (сто копійок) — „сто вивірок“.

На далекім острові Ісляндії, закинутім серед північного океану, за гроші ходила риба: 15 риб були варті корону, а 48 риб — таляр. Уживали ся ще шкіряні гро-

ші, вирізані зі шкіри кавалки; уживали ся замісць гроший черепові чашки оленів, тигрів, малп: тим богатий був чоловік, чим більше у него малпячих черепів було, бо за них він міг виміняти що хотів — і зброю і рабів і все. А ще, напр., замість гроший уживали ся в Америці головки червоно-перого дятла а одна така головка була варта тілько, що 5 долярів.

Та і не міг би переговоритись всего, що люди уживали ріжними часами замість гроший. Так, напр. в Мексиці (в Америці) міняли на біб какаовий; 24 тисячі такого бобу називало ся „мішок". В Перу та Боливії замість гроший ходив перець, в инших частях Америки — тютюнове листє, на островах — риж, а в Монголії (в Азиї) ще й тепер служить чай в цеголках: за барана платить ся 12—15 цегол чаю, за люльку 2—5 цегол, за верблюда 120—150 і т. д. Висшою „монетою" вважав ся скот — корова там або кінь або вівця. Ще в старій Греції робила ся виміна на скот і ми знаходимо в памятниках, що, наприклад, дівчину можна було виміняти за чотири воли, триніг метальовий для жертв — 12 волів і т. д.

Материй замість гроший уживають тепер в Африці: хто хоче подорожувати по Африці, мусить мати зі собою материй всяких та цілу купу, бо тим платить ся і за услугу і за перевіз і за все. Місцями більшу вартість мають готові вже сорочки або матерія певної фарби напр. червоної або синої. Цікаво те, що в деяких місцях більше люблять такі материї, що пускають фарбу, бо тоді, бач, можна похвалити ся, що справді маєш нову сорочку, коли вона фарбу з себе пускає. В Арстралії до недавна ще оцінювали все на фляшку руму, а в Сибірі на фляшку горівки; в Китаю вимінювали потрібні річи на цеголки

соли — та й не перерахувати, кажу, всїх тих предметів, які уживав чоловік замість гроший.

А були й такі сторони, де одиницею вартости була людина. Там, запитавши — кілько хочеш за ту а ту річ — можна було дістати відьповідь: „чоловіка“ або „пів-чоловіка“, то є хлопця чи недужого якого або каліку.

Може найпізнїйше на місце гроший почали уживати ріжних металів. Так в старій Грециї виміну робили на кавальчики зелїза, а в Африцї при Нитері — також на невеличкі кавальчики зелїзні в формі підкови. В Азиї уживало ся зелїзо в формі або невеличкі брусни такі, як палець завбільшки. В Мексицї, де зелїза не знали, уживали пластинки міди шириною в 3—4 пальця або золотий порошок насипаний в гусяче перо.

В деяких місцях Африки, ще й доси замість гроший уживають каблучки з міди; се, як можна думати зостало ся ще з Єгипетських часів, коли на сї каблучки купувало ся все, а вартість тих каблучок провіряло ся на вагу. На старинних єгипетських могилах є написи, а з тих написів ми довідуємо ся, що тодїшні єгипетські царі (фараони, як їх звали в Єгиптї) брали податок власне такими каблучками або зелїзними цеглами.

Дуже довго тримали ся, як гроші, полоси міди або срібла. От, скажім, чому в Росиї, називають рубль? А се тому, що ранїйше сї гроші рубали; була така пластинка срібла, а скільки кому треба було гроший — відрубали. Тепер я маю ґульдена, то як мінї хто скаже: дай пів ґульдена — я не можу перерубати монету на двоє та й дати, а тодї се було можна. От від того і на-

зивають ся по російськи рубль, а по українськи карбованець, бо він був карбований на кавалки.

І вже найпізнійше додумали ся люде до круглих гроший метальових. І як тілько вони не називали ся! Византийські солїди, арабськи дірґеми, таляри, єфімки, фльорини і т. д. без кінця. Де які з них мали дїру в серединї аби лекше було носити.

А вже найцїкавійшою монетою є австрийський таляр Марії Тереси з року 1780; на нїм погрудє цїсаревої вибите. В роцї 1793 ся монета появила ся в Єгиптї і так там чомусь подобала ся, що і Єгиптї стала ходити, як гроші, та мало того, що в Єгиптї, а й часть далеко по-за Єгиптом. Обчислено, що ходить ся монета на просторонї 180.000 квадратових миль і є відомою богатьом мілїонам людий. І хоч в Европі вона давно-давно вже не уживаєть ся, але в Африцї є такі місця, що люди не хотять брати жадної иншої монети — лиш таляр Марії Тереси з року 1780-го. Тому сю монету бють ще й досї з тим же самим роком.

А ще пізнійше появили ся паперові гроші. Вартість паперових гроший вже чисто умовна: просто люди умовили ся вважати, що сей а сей кавальчик паперу вартий, скажім, 20 корон, а сей 100 корон, а сей єще більше. Бо от, скажім, золото. Воно все має свою вартість і то більш-менш однакову в усїх частях сьвіта, а папері, самі по собі не маючи вартости, залежать від того, який стоїть на них курс. Як держава богата, має великі запаси золота, торговля її в порядку, в серединї держави нема заколотів, страйків і т. д., тодї курс гроший тої держави стоїть високо. В кожду хвилю всякому, хто зажадає, держава може виплатити чистим золотом, а з золотом прецї я всюда знайду собі раду. Але нехай тільки повстане яка війна, лиш заколот — зараз же паперові

гроші падають в ціні. Чому? Бо в чужих державах і краях наші гроші не мають вартости, вони мають вартість лиш у нас; а підчас війни держава потребує силу гроша — і золото тікає з краю геть. Бо треба і ще і те купити, а в мене його немає, я мушу купити в иньшім місци. А там моїх паперів не беруть — давай, кажуть, чисті гроші. Золото я віддаю та й віддаю чужим людям, а в мене остають ся самі папірці. А тепер свої люди як прийдуть та як скажуть: „ти-ж давав нам папірці та казав, що в кожду хвилю заміняєш їх на золото. Давай тепер!“ А золота нема, утекло — от тоді й наступає біда. Паперових гроший ніхто не хоче приймати, хотять золота, — а де його взяти? І повстає таке, що не дай, Боже, й переживати. Та як же й не біда, коли от, скажім, я — працював-працював ціле житє, заробив пару соток, а тепер кажуть мині: „бери, коли хоч, за весь твій папір два ґрейцарі, а не хочеш — як хочеш. Покидай у піч, бо однаково більше нінащо. Щож тут чоловік має почати“.

І таке вже бувало не раз. Бо як тільки правительство в клопоті, треба гроша — воно зараз випускає більше паперових гроший, надіючи ся на те, що люди, мовляв, нам вірять, будуть брати папір, як і ранійше. І люди справді вірвть, але до якого часу. А як уже бачуть, що паперів занадто богато, кождого бере острах — і тоді починаєть ся заверуха.

От у нас, наприклад, в 48 році мадяри без дозволу цісара випустили силу паперових гроший — ціла Австрія була засипана тими грошима. І вже не по 10—20 корон, а випускали ся папери по 30, по 15 навіть ґрейцарів, а ґульденові папери то різали ся на чотирі части і кожда часть то була варта 25 ґрейцарів.

Очевидна річ повстав страшенний заколот; ніхто не розумів нічого, які гроші кілько варт, що з ними робити. Прошу уявити собі кілько то було всяких шахрайств, обманів тоді! І се тревало цілих 10 літ!

Щоби упорядкувати все то — то, правительство в 1858 почало потрохи виплачувати готівкою за ті папери, але в вересни 1858 року почало, а в цьвітни 1859 уже закрило виплат, бо розпочала ся Італійська війна. Знов пішло!... На цілих 12 міліонів ґульденів випустило правительство дрібної вартости паперів — по 10 крейцарів (так звані Münzscheine). Не то золотих, срібних, а навіть ніяких гроший не стало видко в руках людий — самі нічо не варті папірці. А потім знов — тільки що почала справа полагоджувати ся — наспіла війна з Прусами. Оттаке було...

Тепер ніби трошки успокоїло ся все — бодай чоловік знає, що як має 20 корон в папері, то на 20 корон і хліба може купити. А ранійше так бувало, що сам взяв за 20 корон, а тобі дають на дві, на три, а то й зовсім твоїх гроший не хотять.

Отже в кождій державі мусить бути певна міра, певне число паперового гроша і тої міри не вільно переходити. В кожду хвилю правительство має обовязок покрити всї папери чистими грошима, готівкою. І поки того правила держава придержуєть ся — доти є спокій на грошевому ринку, а як тільки правительство надужило свого права випуску папірових гроший — повстає не знати що.

Г. Х.

Бог на землї.

(Індійська казка).

Сидів індійський бог Брама на високій горі, на престолї, у всїй славі своїй; а коло його праведники стоять. І сказав бог Брама:

— Багато я бачив коло свого престолу праведників, а до сеї години не бачив нї єдиної душі грішника. Я хочу бачити її, перше нїж вона попаде в кігтї сатанї!...

У туж ніч ангел смерти спустив ся на землю й поцїлував своїм смертельним поцїлунком чоловіка, що був великий грішник, і душа того грішника в той мент явилась до бога Брами.

Сатану — й то взяв би смуток від тих гріхів, що з ними явилась та душа грішника; і бог засмутив ся й тремтячи проказав:

— Я создав мир добрим і свої твори закінчив созданням чоловіка; кращого нїчого не можна було создати! А сатана позавидував моїй славі й старав ся розруйнувати мир, або зробити калїкою... Хиба-ж се моє творіння?!

— Скажи менї, — вдав ся бог Брама до грішника, — як се так: життя-ж тобі дав я, а ти повернув його на послугу Сатанї. Кого-ж з нас, — його, чи мене, — ти почитуєш більшим і достойнїйшим?

— Боже! — одказав грішник — великі ви обидва Ти великий, як сотворитель, а „він“ — як правитель...

— Як се так?... розтолкуй... — каже бог Брама.

— На землї розказують так, Господи!... Як тільки ти создав мир і чоловіка, то все тодї було гарне... Та Сатана дуже завидував тобі, а як не міг „він“ нічого гарнїшого зробити, то з пересердя тільки плюнув на землю. Слина та далеко загрузла в землю й розскочилась там на маленькі шматочки далеко по-під землею. Як стали люди розкопувати гори, то й знайшли шматочки тої слини і назвали золотом. Як тільки чоловік приторкав ся до того золота, то вже зразу отрута вливалась в його душу і йому бажалось більше набрати того золота. Із тої пори, як люди взнали про золото, вони стали підвладні сатанї: вони гинуть сотнями, шукаючи в землї того бісівського золота; один другого добивають, а все за ті шматочки сатавинської слини, золото! В тім золотї вся сила сатани!... Се правда, що мир создав ти, а тількиж і те правда, що владає над людьми, править ними... „він“...

— А я-ж кождий день чую хвалебні піснї?... Хтож їх співає, коли, по твоєму, всї люди продали сатанї свої душі?...

— А то ті співають, котрі одержують за ті піснї золото, або ті, котрим трапилось найти багато золота, і вони думають, що його ти їм послав. Люди зробили так, що той, хто хоче жити, повинен мати золото, і хто більше має його, той може найбезпечнїш жити...

Засмутилось лице богове.

— Ходїм на землю: Я хочу сам бачити, чи правду ти кажеш, — сказав Брама.

Зробив ся Бог простим чоловіком і зійшов на землю.

Побачивши розкішні дворці, річки, обмуровані гарним гранітом, а на них пароходи, бог Брама промовив:

— Вклав у чоловіка частину своєї творчої сили, він теж „создає“... Ходім туди — і бог показав на самий більший, самий розкішний будинок...

— Так сеж дворець гетьмановий! Нас туди не пустять!

— Годі!... Він багатий, у його єсть чим поділить ся з бідними подорожними.

— Як не бути!... та тільки... Ну, та вже ходім!...

Вони пішли.

— Куди?! — Почули вони коло себе грізний крик і два стражники загородили їм дорогу.

— Впустіть подорожних... переночувати, — промовив тихо бог Брама.

Стражники, перезиркнувшись засьміяли ся.

— Що ви! хиба пяні, чи божевільні?! Тікайте, поки живі!...

Подорожні пішли далї.

— Подиви ся, ось храм збудований тобі — показав грішник на великий будинок.

А-а!... то ми там і спочинем!

Пішли.

— Пізно, пізно! — зустрів їх сторож коло церковних дверей.

— Та ти знаєш, з ким балакаєш?... Я той бог, що йому сей храм збудований! — каже Брама.

— Ну, ну... не верзи!... іди собі!... — бурчав сторож, замикаючи двері, — багато вас тут шляєть ся... Любите ночувати на дурницю...

Подорожні одійшли.

— Бачиш, боже, що роблять всї ті люди, що мають багато золота? Тепер ходїм, я тобі покажу тих, що працюють над будованєм от того всього за золото...

Вони вийшли на край города. Довго йшли вони у тьмі, спотикаючись на рівчаки й скіпцї. З великою працею вони пробірались поміж похилими хатками.

— Увійдїмо!... — Сказав бог Брама, показуючи на одну землянку.

Вони увійшли.

Тут гнилий дух мішав ся з тютюнним димом.

В тїсній хатї було повно якихсь замазаних, обшарпаних тварюк. Вони кричали, співали...

Навіть бог, всезнающий бог Брама, і він не пізнав свого творіння.

— Хто се? — спитав він.

— Се люде! — одказав грішник.

— Так я-ж таких не создавав?!

— А се ті, у котрих нема золота.

Бог Брама заміркував ся.

Де-кілька чоловіків підійшло до їх, бо закортїлось дознатись, хто до них зайшов.

— Дїти мої!... — щиро обізвав ся до них Брама, — я бог ваш... Я прийшов розважити вас...

— А горілка у тебе є? — спитав один з тих чоловіків.

— Нема, — покірно одказав бог Брама.

— А гроші?

— Теж нема.

— Так ідиж ти до Сатани і свої казки розказуй йому, або тому, хто сьогодня обідав!...

До Брами підійшла жінка в порваній сорочцї, мало не гола.

— Як що ти бог, — сказала вона Брамі, — то зроби так, щоби у нас було золото.

— Ся штука діло сатани, — сказав Брама.

Жінка зареготалась, а за нею й всї инші:

— Так геть же від нас! Нам такого бога не треба!

Бог відхитнув ся й легенькою хмаринкою полинув на свою гору.

І довго, довго, слїдком за ним, чути було регіт сатани, разом з сьміхом та з стогоном нещасних рабів його.

А грішник, забутий на землї, постояв, почухав потилицю й проказав:

— Еге!... „Не сподївав ся такого Брама! Деж тобі, боже, з твоєї високої гори бачить те, що робить ся в низу! Особливо, як праведники заступають тобі сьвіт своїм сяєвом, та забивають чуття своїми піснями голосними!...

Г. Джуян.

Дещо про векслї.

Як прочитаєте отсей заголовок про векслї, то дехто не схоче дальше читати тай скаже: ей се біда, нема що й читати, бо вексель неодному дав ся в знаки; звісна річ, що вексель та лихва се хлопска біда! А прецінь нераз і біду варто пізнати, аби від неї лекше обігнатись, тай може тота біда не така страшна як люде кажуть. Така річ є й з векслем, що страшний для тих, що єго не знають або не розуміють, а добрий тим, що розуміють ся на векслях тай уміють з них користати.

Кождий знає, що на векслї бере ся гроші, значить, що на вексель підписує ся позичку. Нїмецька назва „вексель“ по нашому „змінка“, бо хто підпише вексель, той за се бере гроші, отже наче міняє свій квіток за гроші, а сей, що дає гроші, бере собі за гроші вексель, аби відтак відобрати свої гроші. У нас люди називають

векслї також „тратами“ або „тратками“, так як ту назву принесли до нас купцї з Італії, де вже в давних часах були такі квітки уживані, коли небезпечно було возити з собою більші суми гроший. Купцї складали свої гроші в банках, а звідси брали собі посьвідки і сими платили за товари, та продавцї товарів відтак відбирали собі гроші з банків на тоті посьвідки. Нинї векслї стали посьвідками довжними, що пишуть ся по формі правній і дають вірителеви право в означенім речинци стягнути позичену квоту від тих, що підписали вексель.

Чого стеречи ся при векслях? Коли хто бере позичку або узнає свій довг, то най не підписує векселя, доки на нїм не є виписана квота довгу і то числами на горі векселя та по серединї векселя словами, бо як сего не допильнує і завірить на слово, то підступний вірітель може собі дописати висшу квоту довгу і тодї вексель нищить довжника. Також треба пильнувати, аби на вексели був виписаний речинець заплати, бо тут може вірітель написати собі коротший час сплати та заскочити довжника, коли він не є приготовлений до заплати довгу. З такої неосторожности бувають процеси і потому каже ся: вексель то лихва і хлопська біда, а тут вексель нїчо не винен — лиш наша легкодушність і визиск несумлїнних людий, що чигають на хлопску дурноту. А хто з позичаючим підписує вексель, той най не потїшаєсь сим, що він не брав гроший і не буде платити, бо він лиш був сьвідком, але най добре розважить з ким підписує вексель та най тямить, що хто підписує вексель, той буде платити, коли довжник в своїм часї довгу не заплатить.

Довжник обовязаний платити свій довг лиш за виданем єму поквітованого векселя, а як довжник платить часть суми довжної, то має жадати, аби тоту уплату на другій сторонї векселя підписано, бо як не допильнує, а вірітель пустить вексель в треті руки, то підписані на вексели будуть ще раз довг платити і не поможуть нїякі процеси. Так само треба зажадати відданя старого векселя і знищити треба старий вексель, як заплату довжної квоти переписує ся на новий вексель, — бо інакше оба векслї можуть прийти по гроші!

Чим вексель догідний? На вексель мож взяти гроші скоро і дешево, бо з векслем нема богато писаня тай вексель танший, як скрипт довжний зі стемплями. Вексель вигідний для вірителя, бо він знає, що в речинци приписанім вернуть ся єму гроші, а як довжник не платить векселя в речинци, то віритель має короткий процес і зараз доходить до екзекуциї. Коли віритель потребує гроший перед речинцем платности векселя, то може він продати вексель і тим способом дійти скорше до своїх гроший. Тому то кажуть, що вексель се гроші! Але й довжник має охорону в праві векслевім, бо від векселя не вільно вірителеви зараховувати висшого довгу ніж квота виписана на вексели та не вільно брати висшого проценту як шість від ста за час від дня платности векселя до дня заплати, — бо вексель се гроші і від сих гроший платить ся лиш процент купецький, то є шість від ста. Инша річ, який процент вимовить собі віритель за час від дня зачисленя позички до дня платности векселя та при сім треба докладно обрахувати ся перед підписанєм векселя, аби не попасти в лихву, бо як вексель піде вже з руки вірителя, то буде за пізно жадати нового обрахунку.

Коли вексель підписує чоловік письменний, то най перед підписанєм докладно прочитає собі вексель, аби знав кілько і коли має платити. А коли вексель має підписувати чоловік неписьменний, то мусить іти до нотаря або до суду підписувати, і тут най жадає аби єму пояснили, що він підписує. Тепер вже вийшли руські векслї, отже жадайте руських векслів, бо з них на рідній мові порозумієте, що підписуєте. А речинців платности векселя пильнуйте, бо час се гроші! Хто в час довг платить, той має віру на другий раз, а хто про свій довг не дбає, той віри не має в пригоді тай марнить гроші на процеси і екзекуцию.

Д-р Кость Левицький.

ПРО ПОХОДЖЕНЄ ЛЮДИНИ

(Після книжки Бельше'го)

Ціна 15ц.

НАКЛАДОМ "УКР. РОБІТНИЧИХ ВІСТИЙ"
Вінніпеґ, Ман.
1919.

ПРО ПОХОДЖЕНЄ ЛЮДИНИ.

Справа, про яку будемо говорити в сїй розвідцї, є дуже важною і інтересною для кождого чоловіка, кождий повинен мати про сю справу ясне понятє. Ум людський відзначає ся тою власністю, що бажає пізнати близше всї річи, що його окружають, досліджує причини усего, ставить собі питаня: що то є? Звідки взяло ся? Завдяки сїй властивости свойого ума, чоловік дав вже собі дуже богато цїкавих відповідий на дуже много того рода питань: знає вже, що блискавиця і грім не є ознакою гнїву божества, а лише виладованєм електричности, зьвізди не є вікнами в небі, а лише величезними, подібними до нашої землї кулями, що висять в незмірянних просторах всесьвіта.

Чоловік здобував собі щораз більше таких природних відповідий, а окружаючий його сьвіт ставав ся для него щораз більше зрозумілим. Одначе з усїх тих питань мабуть найцїкавійшим є те, з котрим чоловік звернув ся до самого себе: ким я є? Звідки я взяв ся? І по довших пошукуванях людський ум найшов на се питанє просту і природну відповідь і тепер знає вже, що він не є глиняною фіґурою, зліпленою від-

разу руками божества, а тільки результатом дуже чисельних і довго формуючих ся перемін. Про ті переміни і пошукуваня відповідий будемо власне говорити в сій книжочці.

З пізнаваня свого окруженя, з вишукуваня тих природних відповідий, має чоловік користи не лише для свого ума, його погляд на окружаючий сьвіт стає не лише яснійшим, але він і практично зискує дуже много.

Цілий цивілізаційний добуток, чим нинішний чоловік так дуже гордить ся, опирає ся власне на пошукуваню відповіди на сї основні питаня: що то є? звідки взяло ся? А які-ж практичні користи маємо з того, що ми довідали ся, звідки взяв ся чоловік на землї? Маємо — і то дуже важні користи. Як дальше побачимо, наука про походженє людини поборює кастові пересуди, всякі вивисшуваня одних людий понад других, виказуючи однакове походженє всїх людий на цілій земській кулї, природне братерство всїх рас і народів.

Як завсїгди правдива наука, так і наука про походженє людини є опокою, на якій опирає ся всякий поступ. Длятого то її знанє є конечним для борців поступу і то в першій лінії.

Найдавнійші відомости, які маємо про чоловіка на землї, про його вигляд і діла не пере-

ходять яких кілька тисяч літ. Єсли-ж бажаємо поглянути дальше взад, то бракує нам карт в книзї історії, усе є покрите темною занавісою. Найстарші египетські памятники, найдавнїйші біблїйні перекази не виходять поза границю тих кілька тисяч літ.

А прецїнь тих кілька тисяч літ, то заледви малесенький дріб в порівнаню з тим великим часом, який пережив вже людський рід на земській кулї. Знаємо про се не з писаної історії, але з викопалин, зі знайдених в ріжних покладах землї людських костий.

А як малесенькою є та доба часу, підчас якої жили люди, що вміли вже оставити по собі якісь слїди будівлї або знарядя, супроти тих мілїонів літ, що були конечними для розвою такої маси преріжних зьвірят, ростин і самого чоловіка! Відомо одначе нам, що все, що жиє на земській кулї, від найменшої ростинки і хробачка аж до чоловіка, не найшло ся на землї готове відразу, але розвивало ся, змінювало ся поволи, постепенно, переходило ріжні доби розвою. І чоловік також підлягав і підлягає тому загальному законови безперестанного розвою, безнастанних змін; він також не відразу був таким, яким бачимо його на землї нинї. Ми бажаємо власне дальше представити ті зміни, яким

підлягав чоловік, побачити, під якими постатями скривав ся, переживаючи разом з мамою-землею ріжні доби розвою, заки став ся таким, яким знаємо його сьогодня.

Мати-земля пережила від свого початку дуже много а много змін. А часу на се мала досить, бо аж міліони літ! Учені поділили дотеперішне житє землї на кілька частий, на так звані доби. В кождій з тих діб бачимо на земли инші краєвиди, инші зьвірята і ростини, инші условини підсоня, инший поділ суш і вод.

З найдавнїйшої доби житя землї (зве ся вона добою перворядовою) походять нпр. поклади камінного угля, з яких власне нинї користаємо. Є се скаменїлі останки давних дерев, великих папоротий, з яких творили ся лїси, що покривали тодї поверхню землї.

Після сего наступила доба, коли на землї жили великі ящурі, декотрі так великі, як нинїшні конї, або й більші. Добу сю названо добою другорядовою або добою ящурів.

В добі слїдуючій (треторядовій) ті краї, що находять ся в нинїшній Европі, мали таке горяче підсонє і такі менше-більше зьвірята і ростини, як нинїшна підзворотникова Африка. Так сеся як і инші доби тревали тисячі, а навіть міліони літ.

Доперва по сій добі наступила доба четверторядова, що тягне ся по нинїшний день, і обнимає також перебіг історичного житя людства.

В добі четверторядовій підсонє, ростини і зьвірята стають ся вже щораз подібнїйші до нинїшних, хотяй в початках доби ще дуже ріжнять ся від знаних нам нинї.

Отже по короткім перегляді розвою самої землї можемо перейти до пошукуваня на нїй слїдів чоловіка, до питаня, в котрій з діб її житя находимо незбиті докази істнованя чоловіка.

Пічнемо отже від доби наймолодшої, четверторядової. Ми сказали, що підсонє, ростини і зьвірята в сій добі стають ся щораз подібнїйшими до нинїшних. Одначе істнує тут і виняток. Іменно в добі четверторядовій був такий час на землї, коли цїла нинїшна Европа мала підсонє дуже строге, подібне до того, яке нинї маємо в Сибірі, коли поверхню землї покривали леди і снїги. Зі зьвірят жили тодї в наших краях великі слонї покриті довтого, яке маємо нинї в Сибірі, коли поверхню напевно, бо в снїгах сибірських вдало ся недавно найти такого мамута, добре перехованого, як рівнож і богато костий найдених в покладах

землї з тих часів сьвідчить про істнованє там мамутів. Крім мамута находимо кости великого медведя і инших зьвірят. Але для нас найцікавійшим є факт, що в печерах побіч костий мамута і медведя (так званого печерного) находять ся і кости людий. Є се незбитий доказ, що в тім часї, в тій ледовій добі землї, жив вже на нїй разом з мамутами і печерними медведями також і чоловік. Чоловік сей мешкав рівнож в печерах і вмів вже виробляти собі камяні топірцї і иншу камяну збрую, якою боров ся з великими зьвірятами. Мусимо отже припустити, що перед тим чоловіком жили вже на землї инші люди, що стояли на низшім степени розвитку; бо щоби собі виробляти камяне оруже, на се треба вже певного розвитку. Отже ті предки мусїли жити на землї єще давнїйше як в добі ледяній, може під кінець доби треторядової. Але про них поговоримо пізнїйше. Люди з ледяної доби вміли споряджувати не лише камяне оруже, але знали ся вже і на рисунку, стреміли окрасити собі житє штукою. Бачимо се з оставших ся на стїнах печер рисунків, що правда, дуже ще невдачних.

Хотяй чоловік з ледяної доби був вже на стільки розвинений умово, що самий виробляв собі оруже і пробував рисувати, то все таки ріж-

нив ся і то дуже богато від нинїшного чоловіка внїшним (зверхнїм) виглядом. Мусїв мати грубші почерки твари, а і вигляд чашки трохи відмінний. Не є се тільки припущенє, але певні дані оперті на останках, викопаних з печер. В р. 1856 в місцевости Неандерталь під Дісельдорфом робітники очищуючи якусь печеру, найшли цїлий людський кістяк. Надійшов на се місцевий лїкар, др. Фільрот, і порадив відіслати сей кістяк до музею в містї Бон, де і по нинїшний день можна його оглядати. Чашка з того кістяка має сильно висунені кости над очними ямами, і инші цїхи, якими ріжнить ся від чашок людий, що замешкують нашу землю нинї. На сїй основі много учених припускали відразу, що се є останки чоловіка з ледяної доби, а ріжницї в чашцї є доказом, що тодїшні люди мали чашки збудовані инакше, як нинїшні. Але се слушне твердженє стрінулось з опором зі сторони славного нїмецького ученого Вірхова, який збадавши найдений кістяк заявив, що се не є дуже давні останки, але що чоловік, до котрого сей кістяк належав, мусїв переходити ріжні слабости, що власне й змінили вигляд його костий, головно чашки. Повага Вірхова як ученого була так великою, що через довгий час нїхто не важив ся заперечити його думку. А одначе

заперечили сему очевидні факти. В р. 1887 др. Фрейпонт найшов в французькій печері Spy людський кістяк разом з чашкою, цілковито подібний до кістяка з Неандерталю, а незадовго після того найдено в місцевости Крапіна, в Хорватії, такі самі кости зі змінами цілковито відповідаючими також будові кістяка з Неандерталю. Годі припустити, щоби в ріжних місцевостях найдені кістяки належали до людий, що хорували цілковито на ті самі слабости! Побідила отже думка, що є се кістяки людий з ледяної доби, а зміни в чашці походили не з причини слабостий, а мали їх всї тодїшні люди.

Фактом отже є, що будова чашки і взагалї зверхній вигляд давного чоловіка був в порівнаню дещо відмінний від будови чоловіка нинї жиючого. Знаємо, що ледяна епоха була в четверторядовій добі, а се було не так дуже давно. А колиб ми захотїли цофнутись ще дальше взад і пошукати слїдів людського житя в добі треторядовій?

Не стрічаємо ся з великими трудностями, єсли ограничимо ся до другої половини треторядової доби. Знаємо, що в тих часах жив в Европі рід слоня, що був ще більший від мамута (Elephas meridionalis), а останки його находимо в земних покладах, що відповідають сїй добі. А

біля останків сего слоня-велитня удало ся найти також і камяне оруже, що власне сьвідчить про житє чоловіка в тих давних часах, і то до певної степени розвиненого вже умово, бо вміючого виробляти камяне оруже. Степень його розвитку мусів одначе бути низшим, чим у чоловіка з доби ледяної, позаяк знаряде є оброблюване гірше і дуже просто.

Коли схочемо шукати слідів чоловіка в виді людських костий і знарядя ще давнійше, в першій половині треторядової доби, то слідів таких зовсім вже там не найдемо. Чи з сего можемо вже вносити, що в тих часах не було на землї єства, яке дало би початок людині? Такий осуд був би дуже поверховний. З одного боку за час тих много тисяч лїт і столїть останки людського предка з тих часів могли улячи цїлковитому знищеню, з другого-ж знова, мусимо звернути увагу і на те, що коли би навіть ті останки зберегли ся до нинї, то прецїнь моглибисьмо не пізнати в них останків чоловіка, але взяти їх за кости якогось зьвіряти, бо вони аж так далеко могли би ріжнити ся від костий нинїшного чоловіка. Бачилисьмо прецїнь, що вже чашка чоловіка з ледяної доби дуже ріжнила ся від чашки нинїшних людий. А не забуваймо, що від доби ледяної до першої по-

ловини доби треторядової, треба цофнутись знова на міліони літ взад і через той час кости взагалї, а чашка особливо, могли значно віддалити ся від найдавнїйших своїх форм. Те саме можна сказати і про зверхнїй вигляд того єства. І тому не зробимо ошибки, єсли приймемо за останки єства, з якого розвинув ся нинїшний чоловік, такі кости, що ріжнять ся навіть дуже від костий нинїшних людий. А такі кости дїйсно найдено в покладах землї, що походять з першої половини треторядової доби. В тих часах на острові Яві лучали ся дуже часті вульканїчні вибухи, що прикривали лявою і верствами попелу все те, що тодї жило на тім острові. Отже в 1891 роцї французький учений Діубуа, розкопуючи на острові Яві, в місцевости Тріниль сї поклади ляви і попелу, найшов між ріжними кусками костий ріжних зьвірят, також трохи костий подібних до людських; була між ними і чашка. Але ся чашка була далеко менше подібною до чашок нинїшних людий, нїж чашка з Неандерталю, чашка чоловіка з ледяної епохи.

Сей французький учений розслїджуючи близше спостеріг, що найдена ним чашка в Тріниль є дуже подібною до чашок деяких малп, а головно до так зван. ґібона, що жиє нинї в полуд-

невій Азії. Ґібон належить до малп, що є подібні до чоловіка і тому їх називає ся малпами чоловікоподібними. Крім ґібона до таких малп належать ще: ґориль, шимпанс і оранґутан. Чашка єства, яку найшов учений Діубуа була найбільше подібною до чашки ґібона, отже може був се таки прямо ґібон? На таку одначе відповідь не можемо згодитись з тої причини, що мізок того єства мусїв бути значно більший від мізку ґібона, коли зміряно чашки що до їх вмістимости. Поміри сї доказали, що мізок згаданого єства що до своєї величини був трохи менший від мізків нинї живучих диких Австралїйцїв, але за те більший від мізку ґібона. Все-ж таки мусимо згодити ся з тим, що в першій половинї треторядової доби жило на землї єство подібне і посвоячене з чоловіко-подібними малпами і що з того єства повстав чоловік з ледяної доби, а тим самим і нинїшні люди. За доказ того близького посвояченя людського єства з чоловікоподібними малпами може служити нам дуже цікаве явище, дослїджене нїмецьким ученим Фрідeнталем і другими.

Знаємо, що кров чоловіка і зьвіряти складає ся з течі, званої суровицею крови, і з червоних і білих кульочок (кружочків), що пливають в тій крови. Учені переконались, що єсли яко-

мусь зьвіряти защепимо кров иншого зьвіряти, то се не вийде йому на здоровлє, а наоборот, ся суровиця буде для него трутиною, від якої дістає корчі а навіть гине. Так діє ся, єсли приміром, защепимо суровицю крови пса до крови кота або крілика, або взагалї до крови якогось зьвіряти, що не має близького посвояченя з псом. Єсли-ж суровицю крови пса защепимо зьвіряти близько з псом посвояченому, приміром вовкови, то се не буде мати ніяких лихих наслїдків, а єсли що і буде, то в дуже малій мірі.

Показало ся, що защепленє суровиці людської крови ґорилеви або иншій чоловікоподібній малпі цїлковито не шкодить, як рівнож не шкодить чоловікови, єсли до його крови защепить ся суровицю крови котроїбудь з тих малп. Се є отже незбитим доказом, що чоловік находить ся в близькім посвояченю з чоловікоподібними малпами. Домішка людської крови до крови малп низшого ґатунку від чоловікоподібних була трутиною, бо сї малпи є дуже віддалені від посвояченя з чоловіком.

Дійшлисьмо отже до того переконаня, що чоловік находить ся в близькім посвояченю з чотирома родами чоловікоподібних малп. А єсли воно так, то може котрийсь із сих родів є нашим предком? А може чоловік, про істнова-

нє котрого довелисьмо в другій половині треторядової доби був ще ґорилем, шимпансом, оранґутаном або ґібоном в першій половині тої доби?

Коли одначе приглянемо ся близше кождому з тих чотирох ґатунків чоловікоподібних малп, то ніякий з них не має таких ціх подоби до чоловіка, щоби його можна взяти за безпосередного предка людського єства. Одні мають дуже короткі передні кінчини, що пригадують близько руки чоловіка, але зате чашка їхня є надто зьвірячою; инші знова мають чашку зближену більше до людської, та зате передні кінчини дуже довгі, які не можна порівнати до тих, що їх мало єство з першої половини треторядової доби, котре дало початок чоловікови, і котрого останки віднайшов Діубуа в Тріниль, на острові Яві.

Такими дуже довгими раменами визначає ся ґібон, котрого на основі инших ціх уважають за найбільше посвояченого з чоловіком. Ґібон більшу часть свойого житя перебуває на деревах і власне сї довгі рамена облекшують йому драпанє ся по галузях. Коли одначе мусить зійти на землю, тоді ходить тільки на двох ногах, і се ще більше приближує його до чоловіка.

Крім того ґібон під зглядом умовим стоїть

далеко близше чоловіка чим инші ґатунки чоловікоподібних малп і є від них лагіднійший. Але що тоді зробити з тими довгими раменами? Чи думати нам, що первісний чоловік, а радше його предок з першої половини треторядової доби мав такі довгі рамена? Та на се-ж не позволяють нам факти кістяка найденого на острові Яві! Отже може давний людський предок не був цілковито одною з тих чоловікоподібних малп, а відрубним єством і тільки до ґібона подібним?

А може всї чоловікоподібні малпи і чоловік походять від сего загадочного єства з Тріниль? Можливо се сини одного батька, сини, що розійшли ся в ріжні сторони, в ріжні житеві обставини і завдяки сему затратили спільну подобину до себе? З тих синів два брати: ґібон і чоловік найменше віддалили ся від себе і свойого батька, заховали найбільше цїх свійства. Та добре, але що-ж з тими довгими раменами? Чи батько їх мав також такі рамена і в спадщинї віддав їх синови-ґібонови, чи може є се власний набуток сего послїдного? На сю загадку кидає сьвітло цікаве явище, загальне в цїлім зьвіриннім сьвітї. Явище се полягає на тім, що всї молоді зьвірята є далеко подібнїйші до предків свойого роду, до зьвірят, від яких виводять своє похо-

дженє, чим зьвірята дорослі. Знаємо, приміром, що риби належать до тих зьвірят, що появились на землї вчаснїйше, чим жаби. Отже молода жаба має далеко більше подібности до риби, чим до жаби, що віддихає лехкими. Зьвірята в своїм розвитку від зародка до дорослого осібняка переходять в меншій мірі менше більше ті самі дороги, що й цїлий рід в своїм розвитку від ґатунку низшого до висшого. Явище се назвав учений Гекель "основним законом біоґенетичним" (розвоєвим). На основі сего закона бачимо, приміром, що молодий ґориль або шимпанс є далеко подібнїйший до чоловіка, чим ґориль старий, дорослий. Що се може означати? А означає воно те, що чоловікоподібні малпи мусїли мати предка, що був подібнїйший до чоловіка, чим вони самі. Найбільше цїкавим є одначе факт, що молодий ґібон ще ненароджений має в нутрі матери рамена цїлковито не за довгі, а доперва аж в старшім віцї починають йому дуже виростати. Значить, се після висше згаданого закона, що і той предок ґібона або наш малпочоловік (так назвав Діубуа єство, кости котрого найшов на острові Яві) не мав таких довгих рамен. Але знаємо вже з попередно сказаного про те, що був він досить подібний до нинїшного чоловіка. Тільки довгі рамена пере-

шкаджали нам взяти його за предка людського ґатунку, але тепер бачимо, що сих довгих рамен він ніколи не мав в нутрі матери.

З усего, про що досї говорилисьмо можна вивести, що в першій половинї треторядової доби істнувало на землї єство подібне до чоловікоподібних малп, найбільше одначе до ґібона, але з другого боку подібнїйше, чим вони, до нинї живучих людий. Від сего самого єства походять одначе і нинїшні чоловікоподібні малпи, котрі тільки завдяки иншим условинам житя прибрали инший вигляд, иншу дорогу розвитку. Отже чоловік і чотири ґатунки малп: ґориль, шимпанс, оранґутан і ґібон — є немов пять братів і синів одного батька, того малпочоловіка, останки котрого найдено в Тріниль. А що сей малпочоловік був далеко подібнїйший до нинїшних людий, чим ті ґатунки малп, то можемо сьміло, з цїлою науковою певністю знати: малпи походять від людського єства, а не людське єство від малп, як то звичайно говорить ся! Зрештою — є се все одно, бо як побачимо дальше, сей малпочоловік мусить виводити свій рід не від кого иншого, а лише від малп найбільше правдивих. Заки підемо дальше в своїх пошукуванях за предками чоловіка, мушу звернути увагу на один цікавий факт, що потвердить на-

ші припущеня що до посвояченя чоловіка з малпячим родом. Кождий знає, що малпи є покриті буйним волосом, що майже є ним цілі покриті. Виходить отже, що таким був і малпочоловік віднайдений на острові Яві. Пригадаймо собі отже той основний закон Гекеля, що говорить, що молоді зьвірята подібнійші до родових предків, чим осібняки дорослі, але візьмім рівночасно й під розвагу факт, що плід людський в нутрі матери має також досить великий волос в перших своїх місяцях, а щезає аж пізнійше. Є се цікавий і важний доказ, що промовляє в користь наших доказів.

Йдім тепер дальше і шукаймо ще більше предків людської істоти. З попередних виводів знаємо, в якім напрямі маємо звернути наші пошукуваня. Предків чоловіка мусимо шукати в родині малпи, серед істот поставлених низше від чоловікоподібних малп. Наука про зьвірята вчить нас, що низше чоловікоподібних малп є малпи ще низших ґатунків. Є їх дуже много і то найріжнороднійших. Про се ми мали нагоду переконатись нераз в зоольоґічних городах.

Одначе з усіх тих родів найблизшою до вигляду чоловіка є гарна американська малпа, яку звуть капуцинкою. Малпа ся жиє прецінь

сьогодня, і чи знаємо, що вона мала своїх представителів в перших часах треторядової доби, коли то з неї міг виродити ся сей славний малпочоловік, або йому подібне єство? Отже іспанський учений Амеґіна, найшов в земних покладах, що належать до початків треторядової доби, а находять ся в Патаґонії (полуднева Америка), останки зьвірятка не тільки дуже зближеного до сьогоднішної малпки капуцинки, але з вигляду чашки навіть подібнійшого до людської істоти. Се вдарило нашого ученого до тої степени, що він навіть назвав сю істоту "гомункулюс", що означає в латинській мові "чоловічок."

Єсли все те, до чого дійшлисьмо, не задоволить нас і коли схочемо шукати дальше предків чоловіка, то вже знаємо тепер,що мусимо шукати їх там, де предки малп взагалї находять ся. В науцї про зьвірята учені поставили низше від малп, одні за другими ріжні ґатунки зьвірят: малпозьвірі, лилики, драпіжні і т. д. Не можемо одначе думати, щоби чоловік мусїв переходити через всї ті форми, заки дійшов до форми малпи. Вигляд чашки і спосіб уложеня зубів не позваляє припускати, щоби малпи, приміром, мусїли переходити через вигляд мясоїдних або копитних зьвірят.

В початках треторядової епохи крім згаданих малп і инших зьвірят, стрічаємо вже всї роди ссавців, отже: копитні, гризуни, мясоїди і т. д. Заходить отже питанє, відки взяли ся всї ті зьвірята і в якім відношеню стоять вони до малп і до чоловіка? Відповідь на се цікаве питанє дають нам знова кости, що вже кілька разів розвязували найтруднїйші загадки. Іменно в двох місцевостях: у Франції, в місцевости Серней і в Новім Мексїку, в Америцї, найдено кости ссавців, які мусїли жити в початках треторядової доби. Зьвірята сї мали таку будову чашки і цїлого кістяка, що від них могли легко взяти початок ріжні ґатунки зьвірят: і мясоїди, і копитні, і гризуни і т. д., єсли припустимо ріжні дрібні зміни, цїлковито можливі завдяки ріжним условинам житя. Від сего ґатунку ссавців мусїли взяти початок і малпи. Сей ґатунок можемо порівнати з пнем дерева, а ріжні родини зьвірят, що від него походять, з галузями того дерева. Одна з тих галузий — се драпіжні, друга — копитні, инша знова переформувала ся в єства подібні до малп. Але се не могло стати ся відразу. Мусїв істнувати якийсь перехід, бо були дуже великі ріжницї між ссавцями, яких кости найдено в Серней, і малпами. Дїйсно находимо таку ґрупу зьвірят, які не-

мовби містком лучили сї два віддалені ґатунки. Представителї сеї ґрупи жиють ще і нинї на земли хотяй може в зміннім трохи вигляді. На островах Сунд стрічаємо мале зьвірятко на високих ніжках, подібне до малпки. Зьвірятко се жиє в лїсах, на деревах, а називає ся Тарсіюс спектрум і належить до великої громади малпозьвірів. Отже сї малпозьвірі лучать сю згадану ґрупу зьвірят з Серней з дійсними малпами. Найблизше посвояченє лучить малпозьвірів з малою американською малпою капуцинкою, про яку ми говорили вже повисше. Маємо незбитий доказ сего посвояченя.

Хто бачив порід у людини або у котрогобудь з зьвірят ссучих, той знає, що се є гнїздо (місце, містище) або ложиско.

Є се кровоносний сплет, що причеплює до матиці плід і живить його кровю матері. Отже один з учених, Селєнка, доказав, що гнїздо (ложиско) творить ся цїлковито в однаковий спосіб як в чоловіка, так і в ґібона та оранґутана. Знова малпи низшого ґатунку не можуть в сїм випадку зрівнати ся з чоловікоподібними малпами. У згаданої малпки капуцинки відбуває ся се далеко в простїйший спосіб, але за те цїлковито подібно до способу твореня ся гнїзда у малпозьвіра Тарсіюс спектрум. Отже від

малпочовіка (малполюда) веде нас дальше така дорога взад: малпи низші, малпка капуцинка, Тарсіюс спектрум, а властиво подібне до него малпозьвіря і нарешті ґатунок зьвірят ссучих (ссавці), кости яких найдено в Серней і в Новім Мексику.

А тепер запитаймо, звідки взяв ся сей послїдний ґатунок зьвірят на землї?

Знаємо, що ґатунок сей жив в початках треторядової доби, єсли отже хочемо шукати його предків, то мусимо цофнути ся до попередної другорядової доби. З оставших костий знаємо, що тодї земешкували землю головно великі ящурі або гади. Одні з тих великанських ящурок пливали в водах океанів, инші знова пасли ся на надбережних луках, а були і такі, що лїтали у воздусї, немов величезні птахи. З сих послїдних й витворили ся правдиві птахи. Доказом сего знова найдені кости одного з таких ящуроптахів, які дали початок птахам, а були рівночасно гадами. Але не всї ящурі переродили ся в птахів, деякі з них дали початок цїлковито иншим зьвірятам, предкам тих ссавців, останки яких найдено в Серней і Новім Мексику. Розумієсь, що й в сїм випадку не обійшло ся без переходових форм, бо не було се таке просте посвоячене. Рівночасно з великими ящура-

ми жили на земли і ссавці (ссавцями називають ся ті зьвірята, що кормлять свої малі грудьми) хотяй низших ґатунків, бо висші ґатунки стрічаємо доперва в добі треторядовій. Головним представителями ссавців в другорядовій добі є так звані мішкуни (або мішковаті), до котрих зачисляє ся і нині жиючий ще канґур. Мішкуни носять таку назву тому, що самиці сеї родини зьвірят родять своїх малих в стані недозрілім і носять їх відтак в фалді скіри, щось ніби в роді мішка. В сім мішку находить ся молочна бородавка, яку ссе мале. Отже всї ссучі зьвірята і чоловік походять від таких "мішковатих" предків, бо всї вони мають в околиці грудних бородавок певні вказуючі знаки, що колись в давних поколїнях мусїв істнувати там рід мішка.

Шукаймо дальше, може найдемо ще низших предків чоловіка?

Звернїм увагу на один факт. Ще до тої пори, заки вспіють образувати ся бородавки, людський зародок має вже в лонї матері завязки молочних залоз. А що після права Гекля, зародок переходить такі самі переміни як і предки цїлого роду людського, то серед тих предків мусїли бути такі зьвірята, які не маючи ще молочних бородавок, мали вже образовані молочні залози. Такі зьвірята жиють ще й нинї. До

них належить дивне зьвіря, що зве ся дзьобаком і жиє в австралїйських водах. А й на суші в Австралїї жиє одно таке зьвіря, що називає ся кольчаткою. Зьвірята сї не мають грудних бородавок, а молоко у них сочить ся з залоз через подїравлену в сїм місци скіру просто до губи маленьких.

Для нас є важним факт, що дзьобак і кольчатка не родять живих малих, а зносять яїця в болонцї подібно як гади. Се доводить до близького посвояченя сих зьвірят ссавцїв з низшою ґрупою, іменно, з гадами, представителями котрих є і ящірки.

Ті доходженя зближають нас до відшуканя предка чоловіка в видї ящурів, що замешкують кулю земську підчас другорядової доби.

Ще инші характеристичні цїхи доводять, що дзьобаки і кольчатки, а властиво жиючі зьвірята з другорядової доби і подібні до нинїшних дзьобаків є близько посвоячені з низшою ґрупою зьвірят від ящірок, іменно з плазунами, до котрих належать сьогоднїшні жаби, саляндри і т. д. Бачимо отже, що ті стародавні зьвірята ссавцї, дзьобак і кольчатка, є в посвояченю і з гадами і з плазунами. Мусимо отже припустити, що в тих давних часах жили на землї зьвірята, що лучили в собі цїхи гадів і плазунів.

Що в дійсности так було, бачимо з сего, що по нинїшний день живе ще зьвірятко, яке лучить в собі цїхи саляманди і ящірки, отже плазуна і гада. Є ним т. зв. мостова ящірка, або гатерія, що жиє в Новій Зеляндії.

Полишім тепер добу другорядову і цофнїм ся знова на пару мілїонів лїт взад. Находимо ся отже в добі першій, в добі, що є колискою всякого житя на землї. В покладах з сеї доби найшли учені останки тільки одного ґатунку хребетних, а іменно риб. Висших зьвірят від них в сїй добі не було ще, були самі низші. З сего бачимо, як дуже довгою мусїла бути ся доба, єсли за сей протяг вспів розвинутись вже так високий ґатунок зьвірят, як риби. Де-ж одначе шукати нам тут предків чоловіка? Чи можливо припускати, щоби він крив ся колибудь під виглядом риби? Хотяй нам буде видаватись дивним трохи, одначе факти дають нам на се потакуючу відповідь. Так, чоловік був також і рибою!

Маємо незбитий доказ і то знова в тім основнім розвоєвім праві Гекля.

Знаємо, що риби ріжнять ся від других хребетних зьвірят передовсїм тим, що не віддихають лехкими, але зявами. Зявами називаємо щілини в основі голови, через котрі перепливає

вода і лишає потрібний до віддиху ґаз, що зве ся кисень. Замість рук або ніг, риба має плавці і се також ріжнить її від инших зьвірят. А відомо прецінь, що людський зародок в лоні матері має також на шиї щілини, що відповідають рибячим зявам і доперва пізнійше сї щілини щезають. Заки зародкови повстануть руки і ноги, він також має щось ніби в роді рибячих плавців. Все те доказує, що колись рід людський мав серед своїх предків рибячу істоту і доперва цілий ряд перемін освободив його від сего вигляду.

Отже в погоні за предками роду людського дійшлисьмо вже аж так далеко. Бачилисьмо, що чоловік не повстав відразу на розказ якоїсь висшої істоти, але розвивав ся дуже постепенно. Низші ґатунки зьвірят розвивали ся і змінювали ся, даючи все дальше початок висшим ґатункам. Наслїдники одного ґатунку розходили ся в ріжні сторони, жили серед ріжних внїшних условин і через се далеко відходили від типу своїх батьків. З ріжних тих синів, якби так висловитись, повставали відрубні ґатунки і так царство зьвірят ставало щораз більше ріжнородним. Аж нарештї одним з синів того малпочоловіка (малполюда) була людська істота, наш безпосередний предок.

Здержалисьмо ся на рибах. Розумієсь, риби не були першими мешканцями землї і найпершими предками чоловіка.

Риби були вже витвором дуже многих перемін, мали серед своїх предків ріжні вигляди ще більше просто збудованих зьвірят як: безхребетних рибок, черваків і т. д., аж нарештї в найдавнїйших добах житя землї стрічаємо зьвірята так дуже прості, що складають ся тільки з одної комірки, з одного клачка зьвірячої матерії, т. зв. протоплязми. І навіть в таких простих зьвірятах мусимо признати наших прапредків, бо вони дали початок висшим зьвірятам, цїлому зьвіринному сьвітови. А чи оставить нас вже тут право Гекля, котрого уживалисьмо до сеї пори на доказ? Нї, воно буде і в сїм випадку доказом!

Чи чоловік не переходить такого розвоєвого часу, коли є такою простою істотою, що зложена з маленького клачка протоплязми, окруженого делїкатною болонкою? Є се отже час, що відповідає тим первісним зьвіряткам. Як відомо, чоловік прецїнь починаєть ся з жіночого яєчка, яке запліднює ся мужеським насїнєм. Отже яєчко се є тою найпростїйшою розвоєвою формою чоловіка а заразом і вказівкою, де належить шукати найдавнїйших предків людсько-

го роду.

Повторяючи вкоротці зміст всего того, що сказалисьмо про походженє людини, мусимо дійти до переконаня, що наука дає нам далеко ліпшу і простійшу відповідь на се цікаве і важне питанє, чим всілякі оповіданя про ліпленє чоловіка з глини і т. п. І тільки мусимо бороти ся, щобисьмо мали людські условини житя, а не такі, що й наш предок малполюд не хотівби ними вдоволити ся!

А та засада вічних перемін, вічного розвою, яку бачилисьмо в цілім сьвіті, повинна додати нам надії, що і погане та сумне **нині** мусить уступити перед гарним і ліпшим **завтра!**

———o———o———

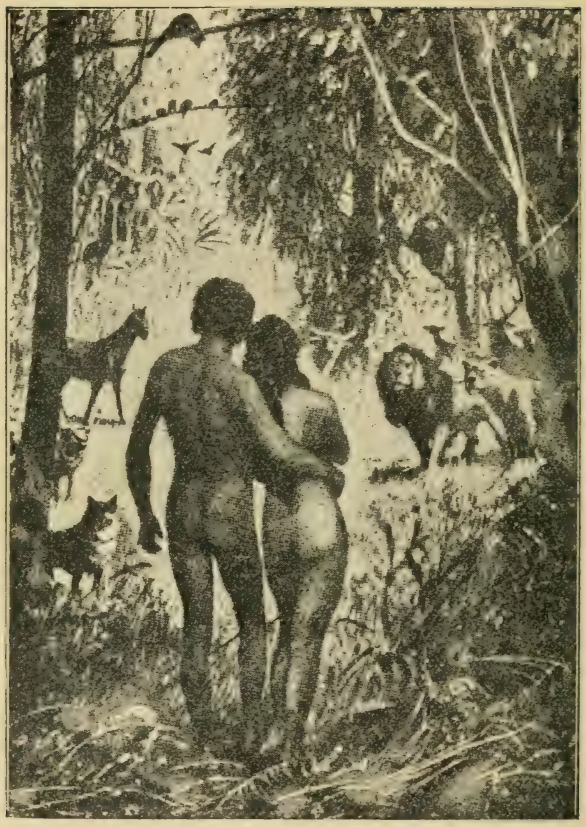

ДВОНОГИЙ

Ціна 15 цт.

Читайте оголошенє на слїдуючій сторінцї.

ЧИТАЙТЕ ПРЕЦІКАВУ КНИЖОЧКУ

КАРЛА ЕВАЛЬДА, п. з.

"ДВОНОГИЙ"

Є се властиво наукова розвідка в формі дуже цікавого оповіданя, в якому автор малює, як чоловік (Двоногий) постепенно завойовував собі найвище становище в зьвіриннім сьвіті, і підвладнював собі на службу других зьвірят.

Оповіданє дуже поучаюче і читаєть ся з великим зацікавленєм.

ЦІНА ЛИШЕ 15 цт.

Замовленя висилайте на адресу:

UKRAINIAN LABOR NEWS
cor. Pritchard & McGregor Sts.,
WINNIPEG, MAN.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ І ФАРМЕРІ!

Вступайте в члени

УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ДОМУ

Заінкорп. 1918 р.

одинокої того рода української робітничої інституції в Канаді, що має за задачу у всяких потребах нести поміч нашим робітникам і фармерам, так тим, що жиють тут за морем, як і тим, що виїздять до старого краю або приїздять зі старого краю сюди.

У всяких справах вдавайте ся до Укр. Роб. Дому, а там дістанете потрібні інформації і пораду а також і товариську поміч.

Піддержуйте свою інституцію морально і матеріяльно а будете самі мати із неї моральну і матеріяльну користь.

Пишіть до Укр. Роб. Дому так:

The UKRAINIAN LABOR TEMPLE
Pritchard & McGregor Sts., Winnipeg, Man.

Видавництво Товариства „Просьвіта“ у Львові.

ЖИТЄ

НАПИСАВ

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“.

У ЛЬВОВІ, 1912.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

ЖИТЄ.

Житє! Ніби і всї ми знаємо, що воно таке житє але найби хто спробував точно означити, що то воно власне є - - і певне трудно було б те зробити. Не одна мудра голова думала над тим, а таки врештї ніхто й тепер не може сказати, що є власне житє: всї означують і називають і обговорюють одну якусь часть житя, але не все.

Та й справдї. Хто скаже, що власне є тою силою, котрої присутність робить єство живим або трупом? Де вона містить ся, та сила? Чи можна її зважити, обрахувати? Коли вона, та сила вступає до тїла (орґанїзму) і коли з него виходить? На все те ніби й легко, а з другого боку ой як трудно відповісти. Досї люди, роскладаючи живі й неживі тїла, дійшли лиш до того пересьвідченя, що все на світї зложене з однакових складників, лиш все в інакший спосіб до купи зведених. От як господиня з тої самої муки та води зробить тобі і пляцок і пироги і ще всячину, так і природа з одного матеріялу робить ріжні преріжні тїла. Хто би, наприклад, сказав, що вуголь, от, зви-

чайний собі вуголь, та камінь писень з якого роблять олівці та дорогий діямант — все то одно і те саме! А між тим так воно й є: учені люди роскладали то все на складники або, як то по ученому називаєть ся, на первні (елєменти), і побачили, що вуголь, писень і діяманти — то одно.

От так і з усіма иншими тілами природи: все і мертве і живе зложене з одних і тих самих елєментів. Отже і живі єства — се не щось осібне, відмінне від всього иншого земного, а се тіж самі первні, тіж самі елєменти, лиш інакше зложені, в інакший спосіб між собою зліплені, та одухотворені тою таємною силою, яку ми називаємо житєм. А коли живі єства не є щось окремішного від всього иншого сьвіта, то очевидно і само житє залежить від обставин зовнішних, від умовин, в котрих знаходить ся, від житя цілого сьвіта. Живе єство може лиш тоді розвинутись правильно, коли все довкола него розвинуло ся правильно. Розвиток живого єства ми повинні розглядати так само, як скажім, склад теперішного моря, котре є таким не від початків сьвіта, а довгі віки призбирувало всякі свої складники, соли й таке инше, нім стало таким, яким є тепер. Вода в початку була парою, а не водою; потім пара осіла, обернула ся в воду, але в яку? В чисту, без нічого. А вже потім, розмиваючи ріжні ґрунти, роспускаючи в собі всякі соли, морська вода стала такою, як вона є тепер.

Так само і з живими єствами. Не відразу вони стали такими, якими ми бачимо їх тепер, а довгі віки треба було їм до того стану доходити. Бо спитати хоч би й те — коли житє прийшло на сьвіт? Коли появили ся живі єства? На се, правда, так само трудно відповісти, але в усякім разї ми можемо з певністю

сказати, що вони не могли повстати ранійше, ніж появила ся плинна вода на земли, бо доведено, що всї живі єства мають в собі 50, а то й більше процент води. Отже поки не було води — як могли появити ся живі єства? А як і появили ся вони, то очевидно були найпростійші, а розвивали ся мірою того, як розвивав ся і сьвіт довкола. І хотячи знати щось про живе єство, ми насамперед мусимо знати його оточенє, знати умовини його житя; та й не тільки теперішні, а й умовини житя давніх віків, щоби бачити наочно, як розвивало ся житє, якими шляхами йшло.

Але ми в сїй маленькій книжочцї не можемо обговорювати докладно такого великого питаня, над котрим робили сотнї людий, пишучи тисячі книжок — ми скажемо трошки, скільки будемо в силї, скажемо те, що може бути кождому цікаво, скажемо не одно й таке, що нїби знав чоловік, але якось... не зауважав, проходив мимо, гадав, що то пусте — а воно між тим є дуже важне.

I.

Умови житя.

От хоч би, наприклад, що до умов. Живих істот або, як кажуть в науцї, живих організмів на сьвітї богато і то дуже богато — і умов, в яких мусять жити ті організми, також богато, але не всї умови є конечними для житя, не всї вони однакової вартости. Буває навіть і таке, що одні умови потрібні для одних організмів, а для других ті самі умови є вже шкідливі. По що далеко ходити: вода є конечною умовою житя риб, а воздух є конечною умовою житя птиць, а спро-

буйте лиш їх поміняти? Та що там! Возьмім ті сам! риби, лиш морські і річні. Вкиньте морську рибу в ріку або озеро, а річну рибу в море — побачимо що обі вони згинуть.

Отже можна сказати, що кождий орґанїзм потребує для свого істнованя своїх власних, йому властивих умовин, а коли сї умови не дотримані — орґанїзм довго жити не може. Але окрім спеціяльних для кождого орґанїзму умовин є ще загальні, спільні всїм живим істотам умови житя — і от про них ми скажемо тут кілька слів.

Корм. Кождому ясно, що для того аби жити, людина та й не тільки людина, а й всяке живе сотворінє мусить їсти. Бо живий орґанїзм нїчого не має за дурно, за все мусить платити. От хоч би чоловік: поробив сокирою — уже щось віддав, щось затратив, мусить то назад собі відобрати. Пройшов милю, дві— також щось витратив, мусить надолужувати. Та що там! Рукою махнув, губами двигнув, помислив — і то уже щось затратив. Кождий рух його — все щось вартий, а й не тілько рух, а й спокій. І спить чоловік— і то все щось тратить, а щось набуває. Бо єсли би не тратив та не набував, то був би камінь, а не жива істота. Живий же орґанїзм — се ріка: вічно тече, вічно міняєть ся; а спробуй зупинити — зігниє, заржавіє, висохне.

Отже кождий живий орґанїзм, щоби істнувати, мусить їсти. Що їсти, коли і як — то вже инша річ, але їсти мусить. А що то воно значить їсти? То не є рушати губами, та жувати зубами, а то є — приймати до свого орґанїзму такі річи, які є тому орґанїзмови потрібні. Доказано, що всяке живе єство складаєть ся з дванайцятьох головних первнїв (елєментів)—отже

сї властиво первнї мусять приходити з їдою до живого орґанїзму в тім чи иншім видї. Але от власне той вид їди є дуже важною умовою. Нїхто не стане їсти товченого скла або черепя, хоч і в них є не один потрібний для нашого орґанїзму первень, а робимо ми собі всякі страви, бо в такім власне видї скорше і лїпше надають ся для нашої потреби необхідні для нас річи.

Так само й скількість тої їди має велике значінє. Треба брати стільки первнїв, скілько їх витрачуєть ся — тодї буде рівновага. Коли орґанїзм бере більше нїж витрачає, то приходить ситість, відгодованє; коли орґанїзм має менше, нїж треба, наступає стан голодовий. Сей голодовий стан може тревати й довший час, бо то залежить від так званих запасних первнїв.

Річ в тім, що як орґанїзм відживляєть ся добре, то він, мов добрий господар, заощаджує собі дещо, відкладає на будуче, на чорний день. І от як приходить голодівка, то орґанїзм бере тодї зі своєї комори те, що йому треба, і жиє ще якийсь час власне тими заощадженими первнями. Так роблять не тільки ті звірята, що засипляють на зиму, так робить кожде живе єство, кождий орґанїзм: і чоловік, і корова, і кукурудза, і мотиль. В часї голоду орґанїзм жиє ощадженими матеріялами, але звичайно, худне, тратить житєву силу і як не прийде звідкись новий запас потрібних первнїв — гине, умирає.

Ріжними досьвідами установлено, що живі орґанїзми умирають тодї, як стратять на вазї 0·4 (чотири десятих) частин ваги цїлого тїла. Отже, скажім, людина, котра важить 60 кґ., як не давати їй їсти, умре тодї, як стратить на вазї 20 кґ. Але час, за котрий орґанїзм встигне витратити чотири десятих частин своєї

ваги для ріжних істот є ріжний. Жаби, наприклад, можуть не їсти, цілий рік, але чоловік умирає далеко скорше. В 1831 році засуджено одного злочинця на голодову смерть — і він умер по 63 днях, і то ще тому, що давано йому воду — інакше смерть наступає ще скорше.

Отже живий організм умирає, стративши на вазї чотири десятих, себ то 40%. Ане живий організм складаєть ся з ріжних частин: з костий, нервів, мязів і т. и. — і от кожда з тих частин тратить не однаково. Одного разу зроблено такий досьвід: Взято двох голубів одного виводу, рівної величини, однакової ваги. Одного зараз убито і зважено всї його части окремо, а другому не дали їсти, так, що він здох — і тодї теж зважили всї його части окремо. От і показало ся, що найбільше втратив на вазї товщ, бо його зужилось, згоріло аж 93%; печінка стратила на вазї 67%, мязи — 40%, скіра й легки 27%, кости 17%, а нерви лиш 2%. Отже значить при голодованю не весь організм тратить однаково, а ріжні части тратять ріжно.

Вода. Дуже потрібною річию для живого організму є, як ми сказали й висше, вода. Де нема води — там нема житя. Навіть насїнє, висохло, вмерло, немає житя — а дай воду — оживає. І тому вода є в кождім живім організмі, навіть там, де на перший погляд її, здаєть ся, й нема. Серед великих, випалених сонцем пустинь, де на тисячі миль самий горячий пісок і води нема нїколи, бо на рік ледви коли впаде кілька крапель дощу — серед тих пустинь всюда є живі істоти й ростини. Тамошні ростини так дуже примінили ся до того, що бережуть кожду краплиночку води; розгалужують своє корінє широко й далеко, аби дістати

воду де тільки можна і листє своє покривають воском, аби не випарювати води богато — і словом, уживають всяких способів, аби не тратити води. Раковини, черепашки (скальки) в пустиії то мають, наприклад, подвійну накривку, аби не тратити води, бо, кажемо знов, вода є необхідною річию для орґанїзму. Відобрати орґанїзмови воду — се значить відобрати житє. Коли орґанїзм має води менше нїж потребує — житє завмирає.

Кисень. Ми не можемо жити без воздуху — мусимо дихати. Але воздух се зовсїм не проста річ, він складаєть ся з ріжних частин: в нїм є 79% (майже чотири пятих) частин азоту, а одна пята (20%) частин кисня і трошки квасу вугляного. Для нас азот непотрібний і в воздусї він є лиш на те, щоби розрідити трохи кисень; квас вугляний нам шкодить навіть (хоч є потрібним для ростин), але вже що до кисня, то без него теж нема житя на земли: нї ми, нї звірі, нї ростини — нїщо без кисня жити не може. Але скілько його мусить бути в воздусї — се залежить від ріжних причин. Ми зазначили, що в воздусї є 20% кисня; отже ми жиємо при такім складї. Але доказано, що можна обнизити процентовий склад кисня до 14% — і живі орґанїзми то витримують без великої для себе шкоди. Але вже при 7% починають ся всякі замішаня, а при 3% наступає смерть від удушеня. А з другої сторони є такі живі орґанїзми, що можуть свобідно жити і в чистому кисню, хоча того вже не зможе, на пр., людина або звір: в чистім кисню людина вмирає так само від удушеня.

Отже без кисня теж нема житя. Але знов так само, як без води і без їди ріжні части орґанїзму можуть обійти ся більше чи менше довго — так само

і без кисня. І тут помічено цікаві річи. Наприклад, без їди витримують найдовше нерви, а без кисня — навпаки: власне нерви найскорше руйнують ся.

Температура. Ріжні степені тепла й зимна називають ся температурою: як тепло — кажуть: „висока температура“, як зимно — кажуть: „температура низька“. Для підтримуваня житя температура мусить бути не дуже високою, але й не дуже низькою; кождий живий орґанїзм потребує своєї власної температури. Але тут помічають ся також цікаві річи: наприклад, рибу або жабу можна заморозити, так, що то буде кусник леду, але потім, нагрівши, знов привернути до житя: риба починає плавати, жаба скакати. Але так буває лиш з холоднокровними єствами (до котрих власне й належать риби й жаби); щож до істот теплокровних (людини, звірят), то вони вже не можуть переносити анї дуже високої анї дуже низької температури.

Тиснене. Живий орґанїзм як він знаходить ся в водї чи в воздусї — однаково відчуває тиснене. От воздух який легонький, а він таки тисне на чоловіка і на все, що є на земли; і коли ми не відчуваємо того тисненя, то лиш тому що воздух давить на нас не тільки зверху а і з середини. Бо і в серединї в нас є воздух — і от коли тиснене є й зверху і з середини, то ми, призвичаївши ся до того, не відчуваємо того цїлком.

Отже тиснене також не може бути анї занадто великим анї занадто малим. Наш воздух довкола землї іде не дуже високо (більше менше на 80 кільометрів) і чим висше, тим воздух все стає рідшим, отже тому й тисне все менше й менше. Колись трох учених захотїло довідати ся, як високо може підняти ся чоло-

вік над землею. Сїли у трох (Спінелї, Тісандє й Сївеля) до воздушного бальону і полетїли. Се було в 1875 р. в Парижи.

Швидко злетїли вони на височінь 7.000 метрів, нїчого лихого не відчуваючи, але вже на висотї 7.500 метрів почали вони відчувати якесь ослабленє, не хтїло ся рухатись, навіть говорити, але розум ще був ясний. Ще трохи згодом Тісандє побачив (на спеціяльному інструментї), що підняли ся вони на височінь 8.000 метрів — хтїв сказати про те товаришам, але вже не був в силї і став непритомним. Коли він очутив ся, то побачив, що бальон спустив ся на 7.059 метрів. Тодї Спінелї, котрий так само прийшов до себе, викинув троха піску, аби бальон не падав так борзо. Бальон підняв ся — і всї три знов прийшли в непамять. Коли опісля знов Тісандє прийшов до себе, то бальон спустив ся на 6.000 метрів, але Тісандє то бачив лиш сам, бо оба товариші його були мертві. Інструмент же показував, що підіймали ся вони до висоти 8.500 метрів.

Отже такого тисненя воздуху не може витримати живе єство. І то не тілько в воздусї, але й в водї. На великих глибинах моря жиють риби. Отже прошу собі представити, яке велике тисненє ті риби мусять відчувати, бо яка ж то вода тяжка. Але що ті риби до такого тисненя приноровлені, то їм і добре з тим. А вже за те як витягти таку рибу на верх — що ж то з нею робить ся! Всї кишки їй випирає з рота, очи вилазять, луска відпадає, бо скіра ростягла ся — і риба зараз гине, роздувши ся як міхур.

Отже бачимо кілько то є ріжних умовин, аби житя не переривало ся: і те мусить бути і те, і того і того треба. І щоб не горячо було і щоб не зимно.

І щоб не мало було їди, але щоб і не богато. Та се ми порахували лиш найголовнїйші умови, а скілько ж то воно є ще всяких инших, менше важних, але таких, що можуть леда-хвиля стати важними. Отже, здавало би ся, так трудно вижити на земли, маючи за задачу вдоволити тільком умовинам, а проте — як же міцно тримають ся живі єства за своє житє! Іноді прямо аж дивувати ся треба. Та от послухайте сами.

II.

Витревалість житя.

Правда, можна сказати одно: не кождий живий орґанїзм однаково примінюєть ся до обставин і уміє вижити. Всї живі єства ми дїлимо на висші й низші, і то не по росту, а після того чи прості вони чи складнїйші. Людина, малпа, кінь, пес і т. д. — то будуть висші єства, бо складають ся з богатьох частин: мають і ноги, і голову, і жолудок і мозок і т.д. А скажім, черви якісь, слимаки й т. и. — то єства простїйші: деякі з них то мають хиба скіру та жолудок, а більш нїчого — то такі єства будуть низші.

Та от помічено, що низші єства витревалїйші від висших. Пса, а навіть коня можна убити уколовши голкою (лише треба знати, де уколоти), але вже скажім у ящірки, то можна відорвати хвіст і він виросте знову. Червака можна перервати на двоє — і обі половинки будуть жити: там де нема хвоста — виросте хвіст, а там де нема голови — виросте голова. Є в водї дуже маленькі єства, називають ся лобачки або інакше гидра. Та хоть сю гидру можна вивернути, такой направду вивернути, от як рукавицю: там, де бу-

ла скіра, стане жолудок, а де був жолудок, стане скіра — а гидра собі жити ме спокійнїсінько, як була й досї. Мало того, гидру можна покришити на дрібні куснї, — і з кождого кавальчика виросте ще гидра. Отже з того видно о скілько витревалі суть деякі орґанїзми.

Трудно відшукати на земли таке місце, де не було би нїякого житя. Чи підете ви на далеку північ, в царство вічного снїгу та ледів, чи зайдете до згорілих під сонцем пустинь півдня, де на тисячі миль нема й краплї води, чи підіймете ся на високі, найвисші на земли гори, чи спустите ся на яку тілько можливо глибину — всюда знайдете житє. В усїх водах, на всяких глибинах, навіть в солоних озерах, де вода аж густа від соли — і там водять ся живі єства. Ми до того всього якось привикли, але не дивно хиба те, що якийсь ховрашок, суслик, котрий в лїтї і тиждня не міг би прожити без їди — в зимі цїлі місяцї лежить в своїй норі, нїчого не їсть — і живе? Та й хиба він один? Скілько є таких істот? Прийшла зима, все вимерзло, нема поживи — здаєть ся всїм умирати, а нї! Якось приноровить ся орґанїзм, щось вигадає, перебідує зиму — а таки живе далї!

Та й не тільки через недостачу їди мусїло би вимерти богато сотворінь зимою, инші не могли би вижити хоч би їх обложив їдою. Наприклад, оті холоднокровні єства, ті що жиють в водї. Вода може замерзнути в великі морози — і що ж? Отже мусїло би все живе погинути — а воно нї. Як ми вже говорили висше, риби, жаби можуть замерзнути в кавалок леду, а відтанувши, знов повертають до житя. І тому навіть в найхолоднїйших сторонах житє не кінчаєть ся

зимою, лиш завмирає на короткий час, а з весною відроджуєть ся знов.

І кожде єство примінюєть ся до зимна на свій спосіб. Птиці, зачувши холоди, відлїтають геть в теплі сторони, але звірі, що не можуть так борзо переходити з місця на місце, радять собі в инший спосіб, от хоч би тим, що не маючи в зимі відповідної їди, простїсїнько собі залягають спати і не їдять кілька місяців. Всякі комашки, хрущики, жучки і т. д., правда, умирають, гинуть зимою, але за те лишають по собі яєчка, а сї яєчка можуть витримати найбільші морози і такі, з поворотом весни, вертають до житя і дають нові комахи, нові мурашки. І рід не переводить ся.

Є такі сотворіня, що все своє житє проводять в снїгах високих гір: там і ростуть, там і їдять і плодять ся. А з другої сторони є такі сотворіня, що жиють в кипячих, горячих, водах: бє з землї горяча вода, а в нїй плодять ся всякі живі істоти. Хиба ж то не дивно?

Але найдивнїйшим прикладом витревалости житя є житє в великих глибинах моря. Справдї вже на глибину 3 кільометрів не доходить нї один промінь сьвітла — там уже вічна й повна тьма. Але без сьвітла, знаємо, не можуть істнувати ростини, а без ростин не можуть істнувати живі орґанїзми, бо всї живі орґанїзми так чи сяк а жиють коштом ростин. Хоч вовк і не їсть трави, але він їсть вівцю, а вівця вже не жиє без трави.

Отже на такій глибинї трьох кільометрів нема сьвітла, а тим самим нема й ростин; а як нема ростин, то нема там і нїчого живого. А до того ще й те треба взяти під розвагу: вода дуже важка, а як її навалити три кільометри — що ж то за вага мусить бути? Що

за тиснене? Таже під таку вагу підложити який хочеш камінь, то роздавить! То як же тут жити при такім тисненю?

І до останніх часів думали справді, що на великих глибинах моря нема ніякого житя. Але як стали кидати на великі глибини в море всякі сітки, пастки й таке инше, то на превелике диво побачили, що там таки є житє, що і на великих глибинах кишить воно богате, ріжнородне, так само, як і на поверхні моря, як і в воздусї, як і в траві, як і всюда. Але під впливом тих незвичайних умовин і форми се житє прибирає надзвичайні: риби сих глибин мають такий дивовижний вигляд, про який ми не мали і понятя. От, наприклад є там риба що називаєть ся Великий рот (Megalopharynx); знайшли її на глибині 3.500 метрів.

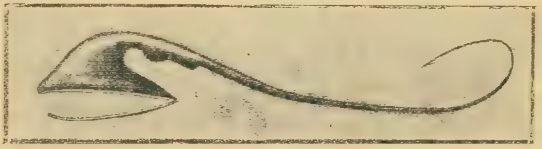

Великий рот. (Megalopharynx).

Все тіло сеї риби — се один величезний рот та до него довгий тонкий хвіст. Очий у сеї риби зовсім нема та їй вони й непотрібні, бо на такій глибині, як вона живе, панує цілковита пітьма.

Але на сих глибинах водять ся й видющі риби, котрі самі собі виробляють сьвітло: вони мають такі ліхтарки, котрими осьвітлюоть собі дорогу, а як треба утїкати та ховати ся від якого ворога — то тоді гасять свої ліхтарні і щезають в цілковитій тьмі.

Отже повтаряємо ще раз: трудно знайти на земли таке місце і такі умовини, при котрих не було би

можливим житє. Воно чіпляєть ся за все і всюда, воно приноровлюєть ся і до зимна і до горяча, і до величезного тисненя на дні моря і до малого тисненя на високих горах. Нема сьвітла—живий орґанїзм сам собі творить його; нема кисня — живий орґанїзм сам собі витворює кисень. І всюда, всюда житє поборює смерть!

III.

Самокалїченє живих орґанїзмів.

От і ще один дивний, може найдивнїйший спосіб примінювати ся до житя — самому себе покалїчити в хвилину небезпеки; аби уратувати житє. Що так робить чоловік — се не дивно, бо на теж він має розум: як у него невилїчимо болить палець, то він може дати відтяти собі його; та й не тільки палець, а й руку цїлу або ногу. Так само мисливцї знають, що як злапаєть ся лис за ногу у пастку, то волить собі сам відгризти ногу, нїж цїлому пропасти. Але найлїпше те самокалїченє (а по науковому автотомію) можна дослїдити на наших звичайних ящірках.

Як спробувати піймати ящірку за хвіст, то можна побачити, що вона починає вертїти хвостом в усї боки, відломлює його, а сама тїкає. Можна було би думати, що сей хвіст погано у неї причеплений, що так борзо відломлюєть ся, але нї: пробували до мертвої ящірки привязувати вагу від 10 до 12 фунтів — і хвіст тримав ся, можна було навіть волокти сею вагою по столї. А той же самий хвіст жива ящірка без всякого труду відломлює сама, скоро чує який біль чи небезпеку.

Се походить від того, що хвіст ящірки так уже збудований, аби легко ломити: кожда кісточка його

переділена на двоє і зліплена дуже крихкою масою. Отже хвіст ломить ся саме на тім місци, де ті кісточки зліплені, а як зломить ся — зараз же так сильно надимають ся мязи і надимаючи ся, прищемлюють жилки, аби кров не текла. Таким чином вся та операция обходить ся ящірці досить дешевим коштом, а відірваний хвіст незабаром виростає знову.

Але нащо ящірці те самокалїченє? На се нетрудно відповісти, знаючи що ящірок їдять бузьки, ворони і всякі инші птиці та звірі. Отже ящірка, бачучи що грозить їй неминуча смерть, що тікати вже нема куди, звинним рухом підставляє птиці свій хвіст, птиця хапає його, а ящірка відломлює й тікає. Отже ціною одного хвоста ящірка спасає своє житє. А ще цікаво те, що відірваний хвіст довго ще вєть ся мов живий. А то нащо? І се не просто так собі, а знов мудро установлено. Власне для того, щоби ящірка не дармо позбавляла ся свого хвоста. Бо птиця, схопивши хвіст і бачучи, як він вєть ся у неї в роті, не скоро ще догадаєть ся, що се лиш хвіст, а ящірка тимчасом уже втікла.

Та й не тільки ящірки користають з сеї автотомії, калїчучи себе в критичну хвилю — багато инших живих істот робить так само. От наприклад в мори жиють раки, так звані краби. Вони мають десять ніг і кожда з тих ніг може відломити ся та вирости знова. Коли придивити ся до тих крабових ніг, то можна побачити, що й тут все якраз приспособлене для легкого відломлюваня: ті ноги мов надпилені до половини з одної сторони. Отже як взяти краба обережно за кліщі, то він буде виривати їх, вертіти ними в усі боки, але ломити не буде. Але як тільки краб почує біль, він раптом підкидає ногу до гори, бє нею об

свій панцир — лаба ломить ся мов надломана палиця власне в тім місци, де була надпилена. І знов, так само як у ящірок, надимають ся мязи, надавлюють на жили і кров не йде з рани.

Але що тут в усім тім найдивнійше, так се те, що ті всї самокалїченя роблять ся несьвідомо або малосьвідомо, так само, як наприклад сонна людина відмахуєть ся від мухи. Се показав учений Фридерик. Він хльороформував[1]) таких крабів і тим доводив їх до несьвідомости. Так от коли сього захльороформованого, несьвідомого краба ущипнути за ногу, то він теж її ломить, хоч тут уже сьвідомости нема.

От всї такі рухи, де не відграє ролї сьвідомість, називають ся в науцї рефлєксийними рухами. Люди також мають багато рефлєксийних рухів: наприклад, сунути чоловікови пальцем до очий, то він відхитнеть ся або бодай моргне повіками; се він робить несьвідомо, і коли навіть захоче оперти ся тому, прикликавши сьвідомість, то се йому трудно приходить.

Серед комах теж є такі, що уміють робити на собі автотомію як от наприклад всякі стрибунцї, коники, довгоногі комарі, метелики, павуки. От наприклад, коник-цьвіркун — всякий міг бачити як легко відриваєть ся у нього велика нога. Правда, вона так і не відростає наново, і коник, що відорвав собі її, так і лишаєть ся на весь свій вік калїкою, але що з

---

[1]) Певне відомо вам, що при тяжких операциях, людину усипляють таким плином, що називаєть ся хльороформ дають попахати — і людина засипляє, робить ся несьвідомою, а тим самим не чує й болю. Отже хльороформувати можна не тілько людий, але й всякі инші сотворіня.

того? Автотомія все ж таки приносить свою користь йому і то власне от чим. Дорослий коник як знаємо жиє недовго, може всього два яких тижні — отже для него можливість раз спасти своє житє відграє велику ролю. Та й калїкою коник все ж зуміє виконати своє призначенє — знести яєчка, а більше нїчого не потрібує від него природа.

Або хто, наприклад, не бачив маленьких павуків з довжезними, предовжезними ногами? Сї павуки називають ся косарями. Як придавити такому павукови ногу, то він доти крутить, доти крутить її, доки не відірве зовсїм. А така відірвана нога потім довго ще то згинаєть ся, то розгинаєть ся — мов би косила сїно, від того й павучка сього назвали косарем.

І слимаки роблять собі автотомію ріжними способами; наприклад є такий слимак що називаєть ся гелїкаріон; то от він дуже легко відломлює собі хвостик. І се до того йде тим гелїкаріонам на користь, що птиці, котрі взагалї їдять слимаків, гелїкаріонів не займають зовсїм, бо знають, що гелїкаріоном не поживиш ся: як тільки птиця спробує його піймати, він підставить їй кінчик хвоста, ломить його, а сам падає з листка в траву — і шукай його потім там.

А то є ще в мори такі живі сотворіня, що звуть ся морські звізди; мають вони пять лучів. Такий луч дуже легко ломить ся, але на його місце скоро появляєть ся другий, такий самий. Мало того — відломаний луч пускає від себе парости, додає до себе ще чотири лучі — і скоро в мори плаває та красуєть ся ще одна морська звізда.

А то ще бувають такі черваки, що сами себе розривають на кілька частин, коли чують, що їм не стає поживи. Се робить ся для того, що малий кус-

ничок лекше може себе прогодувати ніж великий, цілий червак. Нехай з десяти шматків девять і загинуть навіть, то один зістанеть ся цілий — і вже напевно мати ме досить поживи. А як поживи буде богато, тоді й сей кусничок виросте на цілого червака — і рід не переведеть ся.

А на остаток скажемо ще про один вид автотомії, дуже цікавий. Жиють в мори маленькі істоти, так звані гольотурії або хлюснї. Мають вони вигляд огірка, а в серединї проходить у них груба кишка, котру вони завше тримають набиту намулом. Як тільки гольотурія бачить, що на неї нападає який небудь сильнїйший ворог, вона зараз відриває собі ту кишку коло самого рота і через задний прохід викидає її геть, вивертаючи весь намул в воду. Вода замутить ся настілько, що гольотурія може сховати ся там від ворога і ворог її не бачить, а відірвана кишка виростає знову.

От так калїчать самих себе живі орґанїзми, аби уратувати собі житє. Чи не мудро ж то все воно зроблено в природї?

IV.

Живі істоти, що скулюють ся в клубок.

Ми знаємо, що в природї йде безперестанна боротьба за житє: всякому хочеть ся їсти, один вириває у другого, один нападає на другого — вічна війна, вічна боротьба! І от в тій боротьбі кождий орґанїзм приноровляєть ся до як найбільшої відпорности, вигадує всякі можливі способи, аби вижити, аби дати потомство, аби як найдовше перетривати. І яких тільки способів нема в природї! Одні сотворіня мають на тїлї

всякі шпильки, (ігли) панцирі, котрі не позваляють ворогови схопити свою здобич; другі мають таку барву, щоби бути найнепомітнійшими (наприклад жаби, що жиють в земли, мають земляну барву так, що їх трудно відріжнити від грудочки землї, а жаби що жиють в траві — цїлком зелені, мов листочок у траву впав; є такі гусїльницї, що зовсїм подабають на сук в дереві і т. п.) Деякі сотворіня мають надзвичайно поганий смак або смердять чимось і тим бережуть ся від ворогів. І на всякі, на всякі способи береть ся природа, аби захистити свої сотворіня від напастий, аби зберегти їх житє.

Такі способи оборони, які оберігають сотворінє від ворога, але не приносять тому ворогови шкоди, називають ся в науцї нечинними або пасивними способами оборони; а такі способи, що приносять шкоду ворогови (клїщі, жало, зуби, отрута і т. и.) то вже будуть чинними або активними способами оборони. Пасивних способів є богато і не будемо ми тут розглядати їх всїх; поглянемо хиба на один — се штука звивати ся в клубок. Се є такий спосіб, при котрім сотворінє підбирає всї ноги під себе, перегинаєть ся на живіт і виставляє на верх лиш добре узброєну спину.

Всї ми знаємо їжака і знаємо його умінє звинути ся в кульку, виставляючи ворогови свої шпильки, але окрім нього є ще дуже багато сотворінь, котрі звивають ся в кулю ще лїпше, круглїйше як їжак. От наприклад панцирник (зброяк) — трипоясник. Панцирники (зброяки) взагалї водять ся в Америцї (в середній та південній); тїло їх покрите, окрім звичайної шерсти, ще й кістяним покровом, так щось як луска

у риби. Ся луска часто зростаєть ся — і тоді тіло такого звіра зістає під твердим панциром.

От і сей панцирник, що нарисований у нас, теж має таку тверду скіру на собі; він весь укритий щитами: один щит головний, укриває голову, потім два тулубових, закривають все тіло, три таких же пояси, звязаних між собою твердою скірою (від сих трьох поясів і вся звірина називаєть ся трипоясником) і врешті четвертий панцир на хвості.

Панцирник-трипоясник (Tolypeutes tricinctus) в одну десяту часть своєї величини; a) росправлений; b) звинений в кулю, з боку; c) також з переду.

От коли такий панцирник чує яку біду, то він зараз втягає голову в передний тулубовий панцир аж поки головний і тулубовий панцир не зійдуть ся разом, а вуха втягає також під панцирі; ноги він складає на животі, а задний кадовбовий панцир пригинає до передового; три пояси по середині тіла ростягають ся, а хвіст кладеть ся побіч голови. От і виходить така куля, котру можна котити й бити скільки хочеш — їй то не шкодить. І такий панцирник не розігнеть ся аж поки не буде певний, що ворог його утік.

І так уміють робити не тільки звірі, що ходять або бігають по земли, а й ті сотворіня, що жиють у мори. От наприклад раковини, хітони, що жиють в холодних морях. На верхній стороні їх тіло прикрите

8-ма поперечними вапняними щитиками, з котрих кождий налягає своїм задним кінцем на передний кінець слідуючого. Під тими панцирами є мягка підошва, якою сей хітон присмокчуєть ся під водою до скель. Коли він чує яку небезпеку, він ще дужче прилягає до скелї і то іноді так міцно, що його трудно відорвати. А коли його відірвуть і от же ворог міг би чимось тому хітонови пошкодити, він тоді зараз звертаєть ся в кульку (от так як на образку нарисовано) і виставляє ворогови лиш твердї части свого панцира.

2 a

2 b

Хітон марморний (Boreochiton marmoreus), в правдивій своїй великости; a) росправлений, b) звинений.

3 a

3 b.

3 c.

Жук акантоцера (Acanthocerus ignitus) побільшений в три рази; b) кулька з боку. c) з переду (b і c побільшені в четверо для ясности)

Найчастїйше звивають ся в кукли всякі роди комах. От, наприклад, жук акантоцера (хрущик роговик), що водить ся в Бразилії. Тїло його покрите зверху такою твердою скіркою, що її трудно навіть проколоти тонкою голкою. Також, як бачимо, він має тверді накривки на верхнїх частях ніг і от, коли йому треба, він пригинає голову до переднїх ніг, а передні ноги до задних, до того всего пригинає твер-

ді верхні крила — і от виходить тверда куля. Всї ж мягкі части тїла, як лапки, вуса, живіт і т. и. — все те сховане в серединї і зберігаєть ся.

9 a.

9 б.

Оса блестянка (Chrysis ignita): побільшена в четверо.

От і ще, наприклад оса, так звана блестянка; вона водить ся більше в теплих краях. Верхний бік тїла такої оси сильно вигнутий вверх, а спідний противно вгнутий — се власне для того, щоби лекше було згинати ся в кульку. Чуючи небезпеку, така оса борзо підгинає живіт під груди і ховає в середину всї мягкі части тїла. Отже робить ся досить правильна куля, з котрої виступають лиш міцно стулені до купи острі крила. Цїкаво те, що самиці таких ос навіть і в такім скорченім видї можуть жалити: висувають довге тонке жало і водять ним в усї сторони, шукаючи ворога.

5 a

5 б

Муха параґус (Paragus); побільшена в три рази.

Цїлком в такий сам спосіб згинають ся й мухи з роду параґус, дуже похожі на блестянкові оси. Сї мухи водять ся і в наших сторанах. От на нашім рисунку маємо одну таку муху.

Є ще один рід тарганів (так звані періфери), котрі уміють перегинати ся в

кульку. У них голова прикрита досить великим твердим щитиком і, звертаючи ся, такому тарганови треба лиш сховати свої довгі вуса й ноги та зігнути живіт, котрого задний конець приходить під головний щитик — і кулька готова.

Дуже подібно одно до одного згинають в правильну кулю іще такі сотворіня: многоножник-клубковий та мокриця клубівка. Вони так добре уміють згинати ся, що виходить кулька, мов добрий горох—гладонька та рівненька. Неможна навіть розібрати в такій кульці де головка, а де задна частина тіла.

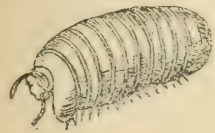

7a

7b

Многоножник - клубковидний (Glomeris marginata), побільшена в двоє.

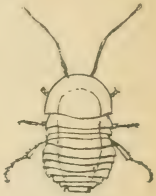

6a

6b

Самиця таргана (Perisphaera), природної великости.

Ті півкільця, з яких складаєть ся тіло сих сотворінь, так щільно з собою сходять ся, що ліпше вже й не треба.

Се ми говорили про сотворіня, що жиють тепер але розкопуючи глибоко землю, люди знаходять в ній всякі скаменілі ростини, звірів і т. и. От між иншим знаходили останки малих сотворінь так званих трильобітів (їх уже нема тепер на сьвіті, от хиба знаходять часом в землї). Вони також могли звивати ся в кульку, упираючи ся головою в задний конець тіла. Цікаво те, що на тих трильобітах, котрі закаменіли росправленими, зовсім не значно ніг і тому

довший час люди не знали, скілько властиво ніг мали трильобіти. Але ті трильобіти, що закаменїли в кульках, так добре зберегли ся, що пороспилювавши їх, люди могли точно установити і число і форму їх численних ніг.

9б

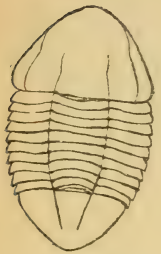

9а

Трильобіт-ілєус (Illoeus insignis) правдива величина.

Отак ми розглянули кілька сотворінь, що уміють звивати ся в кульку: тїло такого сотворіня згинаєть ся через живіт, голова наближаєть ся до хвоста, то кладучи ся рядом з ним (як у панцерника), то спираючи ся на задню частину тїла (хітони, трильобіти), то підходячи під хвіст (клубковиді оси й мухи, параґи, многоноги), то покриваючи його (таргани), а то відділяючи ся від него ногами (акантоцери). І всї ті сотворіня належать не до одного рода, але до дуже далеких між собою кляс, тодї як близші їх родичі часто не уміють зовсїм навіть зіг-

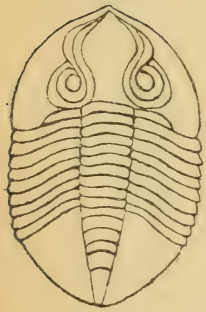

10а

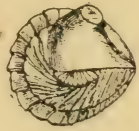

10б

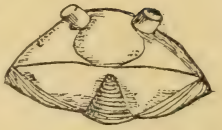

10о

Трильобіт-асафус (Asaphus); в правдивій своїй величинї.

нути ся (наприклад наша муха або тарган звичайний). От така подібність ранїйше часто збивала з толку людий: бачучи, що ті й ті сотворіня мають однакове умінє (от, скажім, однаково уміють звинути ся в кульку) люди гадали, що й належать сї сотворіня до однакових типів, до однакових кляс. Але тепер уже таких помилок не буває, бо люди дуже добре вже вивчили житє природи.

V.

Значінє простору в житю водяних животин.

Кождому відомо, що в маленьких річках та потоках риба нїколи не буде такою великою, як в великих ріках та озерах. Однаковісїнька порода карасїв — а буває тим більша, чим більший той водяний простір, в якім сї карасї жиють. Відомо також, що золоті і всякі инші рибки, котрих розводять в акваріях[1]), нїколи не бувають такими великими, якими виростають на волї.

Також помічено, що коли в ставі водить ся багато карасїв, то вони нїколи не будуть великими — просто перестануть рости та й вже. А як ми виловимо частину тих карасїв, то ті, що остали ся в ставі, помітно підростають — і взагалї чим менше буде карасїв в ставі, тим більшої величини вони досягають. Тому риболови пускають іноді щупаків у став: вони зїдають частину карасїв, а за то решта лїпше росте.

Отже вже з того видно, що простір для водяних істот має величезне значінє. Чим свобіднїйше вони

---

[1]) Акваріюм — се скляна посудина, в якій розводять всяких рибок собі на забаву.

себе почувають, тим ліпше ростуть і навпаки. Але чому то так, спитає неодин. Щоби відповісти на тото, ми можемо гадати на двоє. Перше, що приходить в голову, се те, що в тісноті животина має менше корму а тому й росте гірше. Другою причиною лихого росту живих орґанізмів в малих водяних просторах можна вважати брак кисня, потрібного всякому сотворіню для диханя. І от, щоб вияснити, яка з сих причин має тут значінє чи може обі разом, один учений, на прізвище Земпер, робив так.

Насамперед він розводив мокриць в звичайній склянці. Він тримав їх там два роки і розвело ся їх там за той час чотири поколїня, але при тім показало ся, що кожде поколїнє все дрібнїйшало та дрібнїйшало і вже четверте поколїнє було зовсїм малесеньке, а до того ще утратило здібність множити ся. Очевидна річ, того треба було й сподїватись, бо чим більше множило ся мокриць, тим ставало їм все тїснїйше та тїснїйше. Але те дрібнїнє не походило від браку корму, бо мокрицям тим її достарчувано все як найбільше. Також не походило воно з браку кисня, бо в тій водї, де жили мокрицї, були водяні ростини, а сї ростини виділяють з себе кисень у воду. Можна було би думати, що на ріст впливала велика скількість квасу вугляного, яку видихали мокрицї — то знов таки нї, бо ті ж самі водні ростини весь квас вугляний забирали в себе. Отже нїби жадна зі звичайних, ясних причин не мала тут місця — а мокрицї таки здрібнїли.

Хиба ще те сказати, що поменшенє росту кождого поколїня мокриць походило від так званих споріднених подруж. Відомо, що від подружа між кревними завше походять хоробливі, недужі дїти, мало

здібні до того, аби дати добре сильне потомство. Але в данім випадку, так бодай думає Земпер, і се не могло мати місця, бо треба більшого числа поколїнь, аби таке виродженє стало помітним. Отже брак простору, тілько брак простору відбив ся так на житю мокриць.

Той самий Земпер робив ще й такий досьвід. Він брав звичайних слимачків, що жиють в ріках і покриті раковиною. З ними добре робити досьвіди тому, що вони на свободї ростуть дуже скоро і той ріст можна завсїгди зміряти, бо все зістає раковина. То от Земпер взяв кілька слимаків одного виводу, з одної ріки, отже однакових на зріст — і подїлив їх на дві части. Одну часть він посадив у слоїки рівної величини, по одному слимакови до слоїка, а другу часть, також по одному, лиш дав до ріжної величини слоїків. Що до останнїх всїх умов — корму, осьвітленя, температури і т. д. — то все те було однакове для всїх слимаків.

Що ж показало ся?

Ті слимаки, що були в однакових величиною слоїках, виросли однаково, себ-то мали однаковий зріст. А ті слимаки, що були розсадовлені по ріжної величини слоїках, і виросли також не однаково: бо ті, що були в більших слоїках, виросли більше, а ті, що були в менших слоїках, виросли менше. А порівнуючи їх між собою, Земпер побачив, що найбільший вплив обєм має на слимака тодї, як побільшуєть ся від 100 кубічних центиметрів до 500 куб. цт. на кождого слимака, а вже дальше побільшенє обєму впливає менше і при 5.000 куб. цт. уже простір перестає впливати. Отже чи буде слимак рости в 5.000 куб. цт. чи в 10.000 — то вже йому однаково, він не стане більшим.

Але й при меншім обємі води животина може дійти до більшої величини, такої як при великім обємі, але на те треба більше часу. При обємі ж дуже малім, орґанїзм нїколи не досягне нормальної для своєї породи величини.

Отже сї досьвіди ясно показують, що простір, вже таки самий простір має значінє для росту живих орґанїзмів. Властива причина того позістає поки що невідомою, але можна думати не надовго і учені люди не сьогодня завтра нам те роскажуть

VI.

Значінє тягару в будові тїла живих орґанїзмів.

А тепер скажемо ще пару слів про велике значінє тягарової сили для житя. Ся сила насамперед показує границї, за які не може йти ріст орґанїзму. Може й ріс та ріс би який звір, маючи добрий корм, але сила його тягару йому вже того не позваляє. Справдї, з зелїза ми можемо побудувати велику вежу, але вже скажім, з дреглїв то вже нї, бо як би хотїли з дреглїв побудувати вежу, то однаково сила тягару не позволить. От так само і з живим тїлом: воно не може бути дуже великим при тім будівлянім матеріялї, який дає природа, бо як би почало рости не в міру, то мязи стали би виснути, кости не могли би витримати ваги і т. и. Найбільша з усїх живих істот в нашім теперішнім віцї — се слонь; далї вже йти в ростї природа не позволяє.

Але люди, котрі де-що читали з минувшої історії нашої землї, скажуть: а чому ж воно давнїйше

були на землї всякі мамути й таке инше, значно більші від теперішного слоня? Так, справдї се було. Колись давно на земли жили, наприклад такі ящірки, що як би вона встала на ноги тепер, то могла б заглянути у вікно на третий поверх. Але насамперед вони повзали по земли, а подруге — вони на свій лад були пристосовані до зменшеня тягару, бо мали так звані пневматичні кости. Пневматичними кістьми називають ся кости порожні в серединї, наповнені лиш воздухом (от як у птиць). Такі кости дуже легенькі, а тримають так само добре, як і непорожні.

В водї, ми знаємо, кожде тїло стає лекшим (воно тратить на вазї стілько, скілько важить витиснена ним вода). Отже можна сказати, що водяним єствам лекше носити своє тїло, нїж земним, а тому можна сподїватись, що в водї сотворіня можуть досягати більшої величини, нїж на земли. І справдї, найбільші сотворіня водять ся таки в водї. Кити, сї велетнї моря, бувають до 26·26 метрів довгі, а важуть до 150 тисяч кільоґрамів. Отже як би положити такого кита на вагу, то для урівноважненя треба було би на другу сторону положити 40 слонїв та ще до того 40 носорожців або бегемотів та ще й волів зо 200 штук. Ну хиба би така величина могла жити на земли? Та нїзащо в сьвітї!

Дехто думає, що як кит живе в водї, то він риба. Се неправда, бо хоч він і жиє в водї, але дихає не зявами, як риба, а легкими, так як ми, і дїтий годує молоком з материних грудий. Але хоч він і дише легкими, то такой не виходить на беріг, навіть умирає, коли доведеть ся йому, ганяючи ся за рибою, вискочити на мілке місце. Але умирає не від того, від чого мре риба, а тілько від власної ваги. Бо в водї кит

чув себе легеньким, на суші ж він нараз відчуває всю свою страшну вагу — і не годен порушати ся. Мало того, жили його теж починають відчувати велике тисненє, кров неправильно ходить, а від того серце неправильно бєть ся — словом наступають великі такі зміни, що кит того всего не годен витримати — і гине досить скоро.

Тягарова сила має вплив і на будову кістяка живих істот. Розглядаючи кістяки чоловіка й звірят можна побачити, що кости так побудовані й так застосовані одна до одної, аби виносити як найбільший тягар тих частий, для яких кости служать опорою. Але як тільки живий орґанїзм приймає які небудь незвиклі положеня, то се зараз же відбиваєть ся на будові костий. У вислоухих кріликів, котрих довгі уха звисають в низ, відповідні кости чашки здвигають ся з місця. Люди, що роблять нахиливши ся (наприклад шевці), все мають випукле чоло. А у людий з довгим носом, які привикли спати на однім боці, ніс кривить ся на той бік, бо він звисає підчас сну.

Але тягарова сила показує себе не тілько на живих уже єствах, а навіть нїм ще сї єства на сьвіт прийдуть. Наприклад, скажемо так. Може хто знає, що є такі апарати для штучного висиджуваня курят: кладуть в него яйце, підогрівають скілько треба — і виходить куря. Так от, коли в такім апаратї положити яйце сторч, а не так як звичайно воно лежить під квочкою, то з такого яйця виводить ся куря-потвора. Чому? Бо в звичайнім положеню всї части яйця тиснуть одна на одну так, як їм то призначено, природно, а перевернувши яйце, ми змушуємо всї части яйця тиснути одна на одну вже інакше, ненормально, вони

іноді навіть зростають ся — і тому куря виплоджуєть ся потворою.

Для того, щоби тягарова сила впливала на зародок в яйци нормально, ріжні породи живих істот мають ріжні застосованя. В птичім яйци жовток, в котрім власне розвиваєть ся зародень, є підвішеним на двох тоненьких шнурах. Сї шнури так вже упято, що в якім би положеню не лягло яйце в гнїздї, а все зародок буде спиною до гори, а сподом в низ. Хиба вже поставити, як ми казали вище, яйце сторч, але ж і курка сторч яйця не ставить, а все кладе.

Водяні єства, котрих яйця плавають на водї, вже інакше мають. В тих яйцях є малесенька банька воздуху, і як би ми не кинули яйце в воду — все баньочка буде до гори, отже тягарова сила впливати ме на зародень нормально.

Симбіоз.

Чи не правда ж яке чуже слово? От так спитати кого — ну що воно значить? То може й не знайдеть ся в селї людини, котра сказала би що воно таке. А от, прочитавши книжочку, кождий то зрозуміє, знати ме та й другому при нагодї роскаже.

Симбіоз — се коли два цїлком відмінні від себе орґанїзми жиють разом, один одному помагають, один одного підтримують. Отже по нашому симбіоз буде просто спілка. Жити разом можуть: ростина з ростиною, ростина з живою істотою і живе сотворінє з другим таким самим.

Ми на кождім кроцї бачимо приклади симбіоза. Подивіть ся на кору дерева, на камінь, на старий дах — ви завсїгди знайдете там обрісники, от щось таке нїби мох; та їх мохом і називають навіть. Ще до недавних часів такий обрісник вважали одною ростиною, але

тепер доказано, що в такому обріснику тїсно переплели ся дві цїлком ріжні ростини, а власне гриб і водна ростина. Є такий прилад, котрий побільшує дрібні річи, коли на них крізь сей прилад подивити ся (називаєть ся мікроскоп); так от коли подивити ся на такий обрісник крізь мікроскоп, то ясно видно, як переплели ся між собою гриб і нитки, а поміж ними сидять зелені водні ростини. Але чому гриб жиє разом іменно з водною ростиною? Длятого, щоби се зрозуміти, треба насамперед сказати кілька слів про гриби і про те, якв они годують ся.

Від других ростин гриби відріжняють ся тим, що не мають в собі зеленої краски, котра по вченому називаєть ся хльорофіль і котра власне надає ростинам зеленого кольору. Так от сього хльорофілю гриби не мають, а між тим він має надзвичайно важне значінє в житю ростин. А то чому? А тому, що для ростин найперша річ — се квас вугляний; без сього ростина жити не може (квас вугляний знаходить ся в воздусї — ми його видихаємо з себе). Ростина вбирає в себе сей квас вугляний, а хльорофіль роскладає його на вуголь і кисень; кисень, як річ мало потрібна для ростини, іде пріч, видихаєть ся ростиною, а вуголь іде на будову ростини, бо то для ростини найважнїйша річ. От тому в ростинах так богато вугля, що навіть трошка присмаливши ростину в огни ми вже побачимо його.

Ну, от тепер бачите, яку ролю в житю ростини відграє хльорофіль: для ростини треба вугля, але дістати ростина його не може, хиба що з воздуху витягне. Але в воздусї нема вугля, лиш квас вугляний, котрий складаєть ся з вугля й кисня. Отже треба з того квасу вугляного видобути вуголь — сю роботу й робить хльорофіль, роскладаючи вугляний квас на вуголь і кисень. А що гриби хльорофіля не ма-

ють, то вони й не можуть сами собі з воздуха здобути вуглерода, а потрібують готового корму, а готовою їжою можуть бути для них ростини, котрі здобули собі вуголь з воздуха, а тепер умерли та доживають. От тут і являєть ся гриб, сїдає на таких місцях, де щось гниє, і живе собі, беручи готовий вуголь.

Таким чином, як бачимо, гриб не може рости всюда, не може рости на голім камени або взагалї там, де нїчого не гниє, а потрібує для свого житя доконче такого місця, де щось гниє.

Так з грибами. Водні ростини ж мають в собі богато хльорофіля (бачите які вони завше зеленєнькі!), тому вони не потребують готового корму, можуть і сами собі його приготовити, але зате водна ростина не може бути без води і росте або цїлком в водї, або в дуже вогкім воздусї.

Отже, як бачимо, і та й друга ростина — і гриби й водні ростини — великі пани і неможуть мешкати де будь: одному одного треба, а другому другого. Коли ж вони зєднають ся разом і от зроблять з себе такий обрісник, то можуть рости там, де не витримає нїяка инша ростина: такий обрісник росте на далекій півночи, серед вічних снїгів і ледів, росте на голім камени, на даху, росте всюда.

А все чому? А тому, що навіть нерозумна ростина відчуває користь спілки і єднаєть ся з другою для взаїмної користи. От такий обрісник: в нїм зєднали ся до спілки гриб і водна ростина, одно одному помагають — і обом їм добре. Грибні нитки дуже тоненькі, отже можуть пролїзти в найменшу росколину каміня чи там дерева; а пролїзши, висмоктують звідти воду і дають її своїй сусїдцї, водній ростинї. А водна ростина за те відвдячуєть ся тим, що маючи багато хльорофіля, бере з воздуху квас вугляний, роскладає його на

вуголь і кисень, будує з вугля нову мате- рію і служить нею грибови. От так воно мудро все в природі пороблено.

От се й називаєть ся симбіоз. Тут бачимо симбіоз ростини з ростиною; симбіоз ростини з комахами ми зараз розглянемо.

Насамперед треба сказати як з цьвіту виходить овоч. Коли придивити ся добре до цьвіту, то в кождім з них можна побачити по середині стовпчик, а довкола него кілька так званих пиляків: їх буває ріжне число — три, чотири, пять і т. д. На сих пиляках є легенька така як би мучка, ріжної краски — буває жовта, сіра... Так от зеренця сеї мучки попадають на головку стовпчика і пускають там так як би корінці, котрі йдуть в самий стовпчик і доходять до низу, до поширеної части стовпчика, бо він є подібний до карафки з довгою шийкою. І от як дійдуть сї коріньчики до тої поширеної части, що називаєть ся завязею, то тоді в тій завязи й завязуєть ся плід.

Але для того, щоби овоч був добрий треба, щоби мучка з пиляків одного цьвіту попадала на стовпчик другого цьвіту, а то навіть другого дерева, бо коли мучка попаде на стовпчик того самого цьвіту, то з того або цілком не завязуєть ся плід, або коли завяжеть ся, то виродить ся малий, поганий, а насінє з него вже цілком не здатне до розмноженя. Отже цьвіт потрібує, щоби його мучку хтось переніс до другого цьвіту, а на його стовпчик аби приніс иншої мучки. Отже хто має тим заопікувати ся?

Часто робить се вітер, але ще частійше ріжні комахи — от се й буде симбіоз. Метелик, наприклад, сідає на цьвіток, аби ссати з нього мід, але ссучи вивалясть ся в ту мучку, летить на другу цьвітку і там несьвідомо для самого себе, вже струтить кілька там зеренець тої мучки на стовпчик — от того тільки й треба ростині.

Так вони й служать одно одному: метелик має мід від ростини, але за те розносить мучку по цьвітках і завязує плоди.

А для того, щоби комахи могли скоро відшукати цьвітку серед зелені, цьвітка прибирає всякі яскраві барви: метелик чи там пчола чи чміль бачить червоне, біле, жовте — і летить.

Для тої самої цїли служить і запах цьвітів, бо комахи також можуть знаходити цьвіти й по запаху. Як ми, наприклад, закриємо листком пахучу цьвітку, то чміль все таки найде її, бо очевидно чує носом.

І до якої степени сей симбіоз являєть ся річию потрібною, видно хоч би з того прикладу: серед моря є такі острови де нема нїяких летючих комах, які могли би переносити мучку з цьвітки на цьвітку — і на тих островах нема цьвітів, зглядно барвних цьвіток. Всї ростини там завязують плід лиш за помочию вітру і тому не мають потреби в яскравих фарбах.

Або от іще приклад. Коли відкрито Австралїю, туди поїхали кольонїсти і повезли всяких дерев овочевих яблунїв, грушок, слив і т. д. Дерева дуже добре почали рости, цвили знаменито, але... овочів не давали. Довго думали кольонїсти від чого ж би то так — і лиш нескоро догадали ся, що то власне з браку летючих комах. А догадали ся лиш тодї, як один кольонїст завів у себе пчоли — і його дерева дали красні овочі.

Симбіоз ростин з живими єствами не вичерпуєть ся лише тим видом, про котрий ми сказали, є ще й инші. От, наприклад, такий. В кождім овочи найголовнїйша часть — се зернята; решта то служить лиш для того, аби живі єства сей овоч їли. І живі єства їдять ті ягоди, овочі й т. д. і до їх жолудка попадають разом з овочем і його насїня. Але се насїнє по

найбільшій части має тверду шкаралупу, котра витримує в жолудку і не піддаєть ся там знищеню. От таке насїнє вийде разом з викидами з кишок птиці чи звірини цїлком не ушкоджене, падає на землю і росте собі. Але що живе єство занесло се насїнє вже далеко від питомого дерева чи корча, то от ми й бачимо тут, що живі єства помагають ростинам розселювати ся як найдалї. Бо так, то овоч упав би коло дерева чи там корча і всї овочі так само упали би тут; все то почало би рости, глушити одно друге — тепер то насїня собі пішло у сьвіт і йому добре і животинї добре, бо вона мала смачний корм. А для того, щоби живі сотворіня могли легко народити овочі, вони здебільшого мають яскраві краски.

Дуже цїкавий вид симбіоза се той, що його уживає дерево імбауба чи як його ще називають сьвічникове дерево. Воно дає в собі помешканє осібній породї мурахів-ацтеків та не тільки саме помешканє, але ще й з харчем, бо ростуть осібні такі подушечки, котрі зїдають ті мурахи-ацтеки. А то все по що? Бо є друга порода мурахів — листогризи; сї листогризи зїдають листє на деревах, але до імбауби боять ся братись, бо ацтеки — се їх смертельні вороги.

А от симбіоз двох живих сотворінь — рака-пустельника і актинїя. Сей рак живе в морі і більш-менш є подібний до нашого рака, але має голий хвіст, без панцира. Отже, щоби йому сей хвіст щось не відкусило, він відшукує собі відповідну раковину, витягає з неї слимака, а сам залїзає в його хату. Коли ся хата стає йому замала, він вишукує більшого слимака. Підчас небезпеки, рак ховаєть ся весь до раковини і закриваєть ся одним клїщем.

Але ся раковина не збереже його від такого ворога, котрий може його проковтнути з раковиною

зовсім або витягти з неї. Отже щоби захистити ся від таких великих ворогів, рак-пустельник і входить в спілку з актинією.

Морська рожа виглядає як грубенький стовпчик, зверху якого народить ся богато таких як би пальців, котрі хапають корм і тягнуть її до рота. Передвигати ся з місця на місце вона не може, бо приростає до каміня чи скелї, а тому може схопити лиш той корм, котрий їй, так би сказати, сам йде до рота. Коли ж в тім місци, де поселила ся актинія, корму чомусь забракне, то вона має голодувати і нічим собі порадити не в станї.

От тут і повстає спілка між раком-пустельником і актинією. Рак бере її і пересадовлює собі на спину; а що він дуже сильний то йому нічого не шкодить таскати її на собі — отже вона має що раз сьвіже місце. Окрім того, повзаючи рак мутить воду, підіймає таким чином з землї всякий намул — а от власне се й є корм для актинії.

А що ж актинія дає за то ракови. Насамперед рак тодї виглядає дуже великим і треба вже великого рота аби його проковтнути, а по друге актинія боронить рака від ворогів ще й иншим способом: вона має такі ниточки, що жалять мов кропива, і тими ниточками береже від ворогів себе, а з тим разом і рака.

І як сей рак дорожить своєю сусїдкою видно хоч би з того, що маючи рака в акваріюмі, як витягти його з раковини з актинією і завязати потім раковину шматочкою, то хоч скількоб валяло ся обіч инших раковин — а пустельник іде таки до своєї старої і починає рвати шматочку, аби влїзти назад. Переконавши ся, що не вдіє нічого, він залазить нарештї до нової раковини, але зараз же йде, повзає до старої і починає клїщами відривати актинію з місця. І

вовтузить ся з тим доти, доки не зсадовить її і не перенесе на свою нову раковину. Коли актинії з якихось причин ся нова раковина не подобаєть ся (чи не може прилипнути добре чи як), то рак кидає сю хату залазить ще в иншу, в третю, в четверту — і так доти, доки не знайде такої, на котрій актинія захоче сидіти.

Іноді з симбіоза користають не обі сторони, а лиш одна, а друга — от так, лише терпить. Так, наприклад в мурашиних купах живуть часто всякі сотворіня від котрих мурахам нема жадного прибутку. Або от наприклад симбіоз малесенької морської рибки фієрасфера з гольотурією. Ся рибка залазить не більше ні менше до кишки голотурії — і то власне тілько для того, аби мати добре та тепле помешканє. Та ще й дешеве, бо нічого за него не платить.

А то, що я користую ся силою коня чи вола — хиба се не симбіоз? Я даю коневи їсти, а вім мені дає за те свою силу. Я годую курку — вона мені за те дає яйце. І так далї. Всюда і завше спілка йде чоловікови на користь — і як же то дивно, що наші люди зрозуміли значінє спілки з волом чи там з конем, а значіня спілки з собі подібним чоловіком і досї не розуміють і треба то витолковувати, товкти, заохочувати. Здавало би ся сам чоловік повинен розуміти — а воно нї.

От ми сказали трохи про житя, про ріжні його форми. Хиба то все не цікаво? Хиба не цікаво знати що таке той сьвіт, на який я дивлю ся своїми очима? І хиба не навчили ся ви дечого з сеї книжочки? Не були на мори, та в усяких тих сторонах чужих — а такой мов би були там та щось пізнали. Дай же, Боже, аби ся книжечка заохотила вас і другу купити.

ІСТОРІЯ ЗЕМЛЇ.

В. ЛУНКЕВИЧ.

ІСТОРІЯ ЗЕМЛЇ

Переклав В. Чикаленко.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДЇ.

ІСТОРІЯ ЗЕМЛЇ.

I.

Глянь на небо.

— Глянь на небо, — і воно роскаже тобі богато де-чого про землю: як народилась земля, яка була вона з початку, що сталось з нею далї, що ще станеть ся в далекій будуччинї.

Так радять учені. Послухаймо їх поради і гляньмо на небо в ясну зоряну ніч. Але самим оком богато не побачиш, тільки чорно-синє склепінє неба, засїяне безлїчию великих та малих зірок і більш нїчого.

Візьмемо краще підзорну трубу — телєскоп, — сей чудовий інструмент, крізь шкла якого все далеке (Мал. 1) здаєть ся нам так, немов воно стоїть від нас богато близше, нїж се справдї є. А зірки всї від нас дуже далеко: богато мілїонів миль розділяють нас з ними. Але телєскоп наче притягає їх близше: крім того він відкриває на небі богато такого, чого голим оком нїколи не побачиш.

Ось гляньте на небо, де сяють „Косарі.” Се гурток зірок — сузірря, котрому

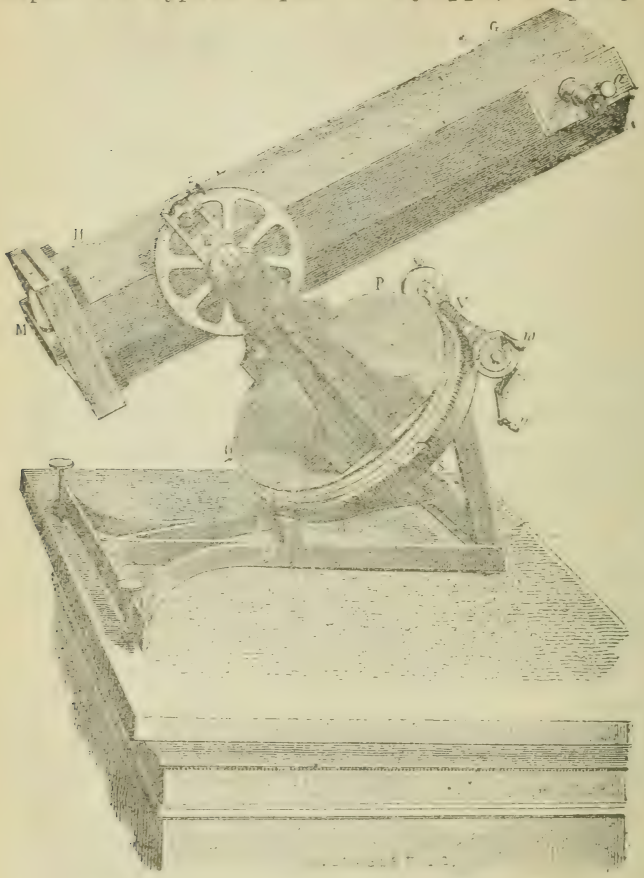

Мал. 1. Прозорна труба (телескоп).

стародавні греки дали назву по імени одного з своїх богів — „Оріон”. Ось направимо

наш телєскоп на него. Тоді все невидиме досї встане зразу перед нами. Посеред „Оріона" зявить ся легенька прозора хмарка, вона блищить і кидає круг себе проміне. (Мал. 2).

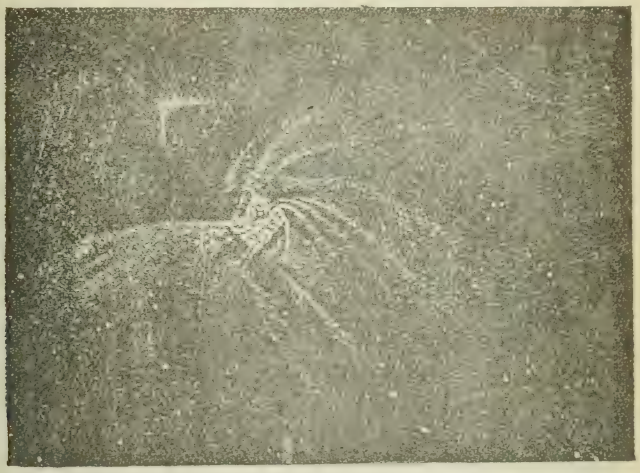

Мал. 2. Сузірря „Косарі"—туманна пляма.

Направимо тепер наш телєскоп на друге сузірря „Ліра." Воно складає ся з 21 зірок, серед яких найбільша сяє найкраще. В телєскопі ми побачимо тут велику туманну пляму, якої без інструменту не бачили. Ся пляма трохи відріжняєть ся від тої, яку ми бачили в „Оріоні": вона має вигляд широкого блискучого обруча, а посеред него наче вогняна куля, і горить вона мов зірка (Мал. 3). Таких туманних плям на небі дуже богато.

Звичайні хмари, тумани — то не що инше як водяна пара, що зняла ся в гору. А туманні плями поміж зорями то є ґази та розжарена пара з металів (оливи, зеліза, міди і ин.). Ґаз — такий як повітрє: ні рідкий, ні твердий. А в самому повітрі є кілька таких ґазів поміж зорями богато. Запамятаймо се і подивімось, що цікавого ще скаже нам небо.

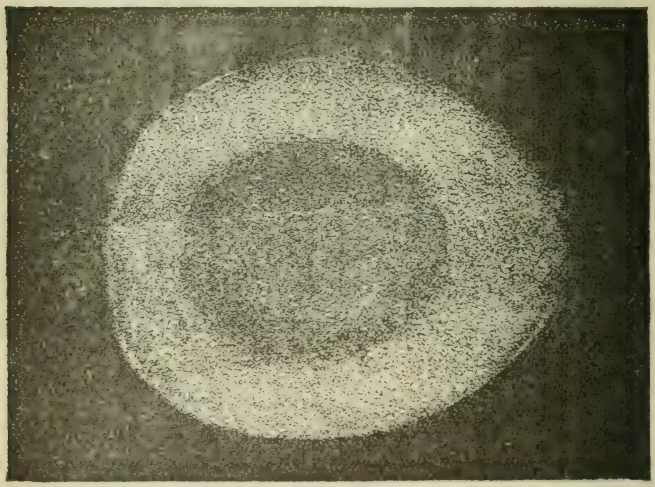

Мал. 3. Кільцева туманна пляма.

Придивімось тепер до зірок. Вони не однакові: одні горять білим вогнем, другі золотим, треті червоним. А від чого воно? Причин тут богато, а головну з них ось зараз побачите.

Кинемо кавалок зеліза, чи стали в во-

гонь і роздуємо міхом. Зелїзо буде розгріватись і на наших очах стане мінитись. Зразу буде чорне, хоч і горяче; далї почервонїє, потім стане блищати золотом, а ще далї, коли ще більше розпече ся, стане горіти ясно білим вогнем. Бачите тут самі, що кольор

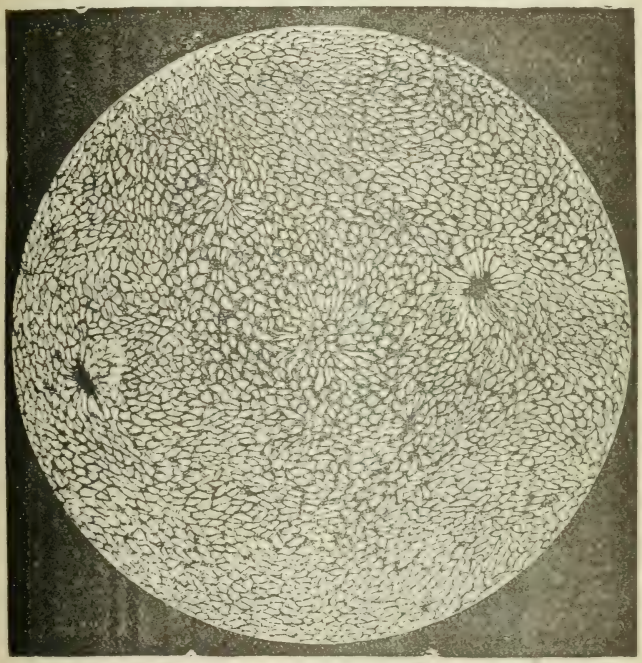

Мал. 4. Яке сонце крізь прозорну трубу.

зелїза залежить від того, як воно розгрівалось. В найбільшім вогни воно стане біле, в найменшому — червоне, а межи сими двома — золото-жовте. Ось сей звичайний при-

клад допоможе нам зрозуміти, чого зорі не однаково горять.

Зорі складають ся з такого самого матеріялу, як туманні плями, але матеріял той в них розпечений. — і то не однаково. На білих зірках він розпечений найбільше, на червоних — найменше, а на золото-жовтих — середнє.

Мал. 5 Найбільша пляма на сонці.

Серед дня на небі горить лиш одна, найбільша зоря — то наше сонце. А далекий, блїдний гогонь инших зірок марнїє перед сильним і наблизшим до землї світлом сонця (Мал. 1). Придивімось і до сеї зорі,

вона нам і про землю щось роскаже.

Коли глянемо на сонце в телескоп, то побачимо що поверхня сонця, сеї вогняної кулї, не рівна і не спокійна, а мов весь час колибаєть ся, хвилюєть ся: то тут, то там по нїй виринають ясні блискучі плями, наче вогники, — факели, а поміж ними розкидані темні плями. На сонце треба дивитись в задимлене скло, бо инакше можна осліпнути.

Плями на сонцї наче й не великі, але коли згадаєть ся, як далеко від нас сонце, то ми зрозуміємо те, чого вони такими малими здають ся. В дїйсности сї плями дуже великі; деякі з них будуть так великі як наша земля, а є й такі, що і пять — шість разів більші від землї. Навкруги сих плям добувають ся вогники; вогняним стовпом здіймають ся вони в гору, потім снопом розсипають ся по поверхнї сонця.

Покиньмо сонце і вернїм ся знов до зоряної ночі та од зоряного неба. Трафляючи так, що в небі, в тім місци, де нїхто нїколи не бачив нїякої зорі, раптом зявить ся зірка, засяє ясним світлом, побуде рік — другий, а то часом кілька день, потім помарніє та щезне неначе її й зовсїм не було. Звідки взяла ся? Чого так не надовго? Куди дїлась?

Така зірка зовсїм не раптово зявилась, але її скорше застелив туман, що стелить ся і понад сонцем та заступає часом

його світло: але туман розійшов ся, пропустив крізь себе вогник і, досї темна, невидима зоря раптом засіяла. Далї, коли туман знову зіллєть ся і розійде ся темним вкрива-

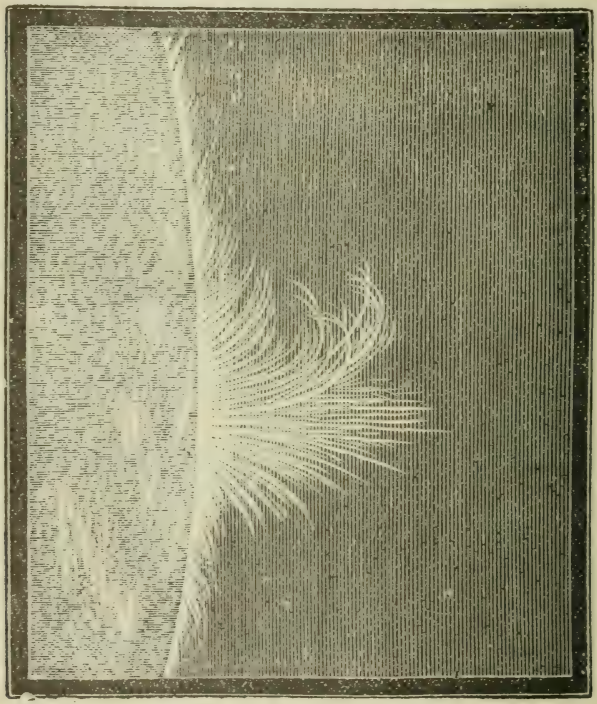

Мал. 6. Вогняні вибухи на сонцї.

лом по небі, зоря знов погасне — стане знов невидимою.

Отже, окрім білих, червоних та жовтих зірок, є ще **тимчасові зорі**; матеріял, з якого вони складають ся, мусить бути ще менше

розжарений, ніж на червоних зорях. Вони недовговічні: минуть віки, і вони зовсім погаснуть, не маючи сили хоч зрідка засіяти, показати, що і вони зорі.

Серед зірок, що стоять в небі, є і такі, яким зовсім не личить зватись зорями. Вони не мають свого власного світла, вони не розжарені і не горять, в них світло чуже, позичене; були часи, коли й вони були зорями, але те давно минулось; тепер все вони просто величезні темні кулї, от як наша земля. Гляньте на місяць, коли він повний, як він гарно сяє, мов купаєть ся в свойому сяєві; але-ж ніякого власного світла він не має. Коли-б ми були не на землї, а на місяцї, то звідтам наша земля нам здавалаб ся такою яким нам здаєть ся тепер місяць — ясною та блискучою. Адже-ж земля не має світла ніякого, як і місяць: вона горить тим свіжлом, яке дає їй сонце.

І не один тільки місяць та земля світять сонїпним світлом, а богато инших, наприклад Венера — вечірня зоря, Юпітер, потім Сатурн, Марс: все се також гарні зорі. Всї вони, так як і земля, тулять ся коло сонця: світять його світлом, гріють ся його теплом.

Ви звичайно знаєте, що земля ходить навкруги сонця. Те саме відомо і про инші темні зорі. Так само і Венера, і Юпітер, Сатурн та Марс вихром вють ся навкруги сонця. Крім них ходять кругом сонця ще три

зорі—велитні Меркурій, Нептун, Уран, та ще кілька сот менших. Найблизше до сонця стоїть Меркурій, найдалї стоїть Нептун; а межи сими двома зорями стелють ся шляхи инших зір: перше Венери, потім нашої землї, відтак лежить дорога Марса, потім більше як чотирох соток дрібненьких зірок; аж за ними вже Юпітер, Сатурн та Уран. (Всї сї назви зірок походять від стародавних Римлян: так звались боги їх, яким вони молились).

Цікаво ще те, що в кождої зорі є ще товариші, такі самі темні зорі, які ходять разом з ними навкруги сонця. Таким товаришом нашої землї є місяць. Він ходить навкруги землї, а разом з нею крутить ся навкруги сонця. В Марса є два таких товариші — два місяцї: в Юпітера аж пять, в Урана чотири, в Нептуна, так як і в землї, лиш один: а у Сатурна аж вісїм.

Всї сї темні зорі складають разом з сонцем немов цїлу сїмю. Сонце — мов мати, біля якої тулять ся вісїм дорослих та 4 сотнї дрібних дїтий. Вони рідні поміж собою вже й через те, що як довідались учені, складають ся майже з одного матеріялу. На сонцї є зелїзо, свинець, цина, мідь, срібло та богато инших річий, які знаходять ся і на землї. На землї лиш всї сї річи знаходять ся твердими, а на сонцї вони розжарені, розтоплені, або просто лиш пара з них. Гадають, що і инші темні зорі — планети мають

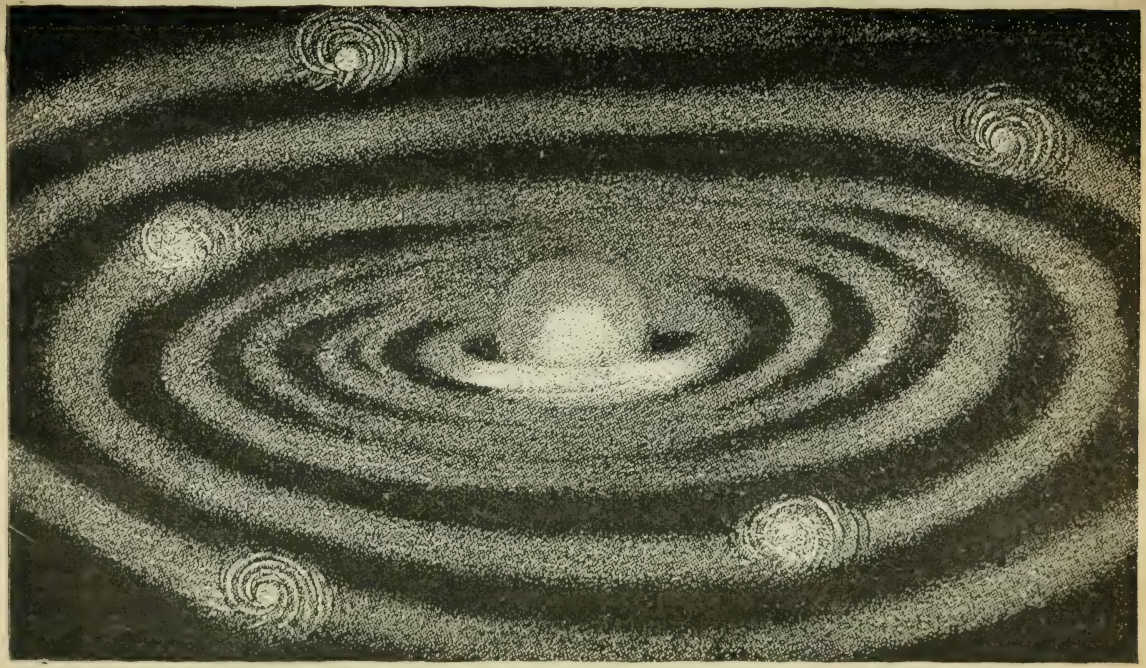

Мал. 7. Як народжувались планети.

в собі те саме, що є на сонці та в землї.

Але не тілько ся сїмя темних зірок має в собі щось спільне. Ми назвали раньше і сонце зорею, а ми бачили, що всї зорі мають в собі спільний матеріял: зовсїм такий є і на сонцї. Значить, сонце так само близьке і всїм зорям. А коли воно рідне землї, Марсу, Венері та иншим планетам, то значить планети — родичі всїм зорям. Навіть ті туманні плями, що ми знайшли в сузіррі „Оріон" та „Ліра," навіть вони по матеріялу, з якого складають ся, не далеко відійшли від зір та від землї і сонця. Ґі самі блискучі ґази, розжарена пара металїв, з яких складають ся ті туманні плями, все те є і в зорях і на сонцї. Таким чином доводить ся порідпити все небо. А з сього всього зрозуміємо, що земля і всї схожі на неї темні зорі — планети, були колись ясними зорями. Земля, щоб показати, що їй родичі сонце та зорі, викидає часом з глубини своєї цїлі стовпи вогняної пари, ґазів, і виливає цїлі потоки розтопленого каміня: ось подивіть ся, мовляв, ось той дух та кров, які ріднять мене зі всїма зорями.

II.

Земля та перші її віки.

Полиньмо думкою тепер в далеке, далеке минуле. Уявім собі, що ми на одній з зірок і звідти бачимо все, що дїєть ся на не-

бі; так, наче все се дїєть ся отут коло нас.

І ось бачимо, що на тім просторі, де тепер стоять всї планети, нема нїчого: нї сонця, нї зірок, нї товаришів їх; а простягаєть ся величезна туманна пляма. Краї її заходять далеко за шлях, по якому ходить навкруги сонця остання з планет сонїшної системи — Нептун. Ся пляма, так само, як і плями „Оріона" та „Лїри", складаєть ся з горячих ґазів та розжареної пари від ріжних металїв.

За сотнї лїт ся туманна пляма віддає частину свого тепла небесному просторови, що обгортає її, а сама охолоджує ся. Від сього частинки ґазів та пари зближують ся, туман гусне, краї його стягають ся; вся пляма меншає. В серединї плями зявляєть ся вогняна куля: таким чином зароджуєть ся зоря — сонце. Далї туманна пляма гусне, дужче, стягаєть ся, а вогняна куля в серединї росте все більше та більше. Нарештї вся пляма збиваєть ся в величезну вогняну кулю, що складаєть ся з горячих ґазів та розжареної пари. Так народилось сонце.

Ся вогняна куля швидко крутилась сама круг себе як дзига. З поверхнї її відлялись шматки ґазів та пари, котрі обгортали її, мов вогняні кільця і так само крутились самі круг себе. Ось відриваєть ся одно, друге, третє кільце. Кільця охолоджують ся, загасають. В першому з них зявляєть ся блискуча куля (Мал. 7) Потім кільця стягають

ся і стають округлими туманними плямами. Далї щезають вже й кільця і плями; вони обертають ся в вогняній кулї, які крутять ся круг себе і в той самий час крутять ся й округ сонця. Кулї сї і є наші планети: Венера, Меркурій, Земля, Марс, Сатурн і сотнї инших „дїтий" сонця. Кожда з них з початку сяє як справдїшня зоря. Потім, за богато віків, погасне, захолоне і зробить ся темною зорею, як тепер. Але поки-що кожда з них все одно, що маленьке сонце. Де-які з них віддїляють вже від себе кільця, а кільця ті знов стають кулями. Так народжують ся товаришні планет, „онуки" сонця. Так само народив ся і наш місяць. Сатурн має собі аж шістьм товаришів, але з ним трафилась дуже цїкава річ: троє з його кілець не обернулись в кулї, а лишились так, як були, і до сього часу. Ріжниця та тілько, що в давні часи кільця сї складались з розжареної пари та ґазів, а тепер вони охололи і загусли і, як гадають учені, стали зовсїм твердими; так само, як на наших очах горяча пара олова, охолоджуючись, стає зразу рідкою розтопленою, а потім твердїє.

Тепер нема чого більше слїдити за долею всїх планет, а тому спинимось на історії тої планети, котра милїйша нам за всї. Поглянемо, що далї сталось з землею.

Зразу вона блищала ясно, мов справжня біла зоря. Але жар її згодом марнів, згасав. Вона охолоджувалась; світло її почало тем-

ніти. З білої зорі вона стала золото-жовтою. Тоді саме вона подобала на наше сонце. Поверхня її хвилювалась і уявляла собою вогняне море розтоплених металів; то там, то тут по ній зхвачувались вогняні стовпи, а серед них, темніли плями — так само все, як тепер ми бачимо на сонці.

Спитаємо, звідки брались сї вогняні стовпи та снопи на землї? Коли земля стала охолоджуватись, то стала загустати вся з поверхні. Коли ростопити віск і дати йому захолонути, то на верха зробить ся тоненька тверда шкірочка, а потім вже він затвердне увесь. Так само сталось і з землею. Розжарена пара металів, захолонувши зверха, обернулась в краплї: краплї злились до купи і утворили цїле море розтоплених металів. Таке вогняне море обгорнуло кругом землю, а серце землї — середина її складалось однаково з ґазів та пари. Часами ґази та пара проривали се вогняне море і вилїтали вгору, а ті місця, де розтоплені металї охолоджувались швидче і з них виходила вже товста, тверда кора, ставали темними; і сї темні плями заваджали землї ясно блищати

Але і сї часи минули. Земля вихолола ще більше і стала вже несхожою на сонце. Вона здавалась зразу ясно-червоною зорею. Вогняні стовпи та снопи стали вибухати по ній вже зрідка, а вогняне море стало гуснути. Що далї, то земля вихолоджувалась все

більше. Темні плями по ній розростались і заволікали собою всю землю; вогню зовсім не стало видко; а серце землї обернулось вже в вогнянне море розтоплених металїв. Поверхня землї застигала, доки не обгорнула всю землю кріпким панцирем. Земля темнїла, гасла і нарештї з червоної зорі стала тимчасовою зорею. Було прокинеть ся, затріпаєть ся, прорве крішку кору, викине струмики вогняних рідких металїв та вогняних стовпів; блисне — нагадає світови про минулу свою славу... і знову погасне.

Минули і сї часи. Тверда кора також застигала дедалї все більше. Зразу вона була тонкою, потім все грубша. Таким чином земля із зорі обернулась в планету, — темну зорю. Але і тут не вгамувалась земля. Вогняне море, під грубим покривалом кори, шуміло, бурхало. Здавлені корою та вогняним морем ґази та пара в серединї землї раптом проривались з гуркотом на волю. Тверда кора колисалась, здіймалась в гору, осїдала, розпадалась шматками, знов зливалась до купи. Наче в передсмертних корчах, здрігалась земля тодї, корчилась та виганяла з серця свого потоки розтопленого каміня та металїв, заливала ними велику частину своєї кори та робила страшенні землетруси. Се була справжня смерть. Умирала зоря, зістав ся лиш холодний труп її, — темна планета. Але сей труп і до наших часів ще не охолов зовсім і не скоро й охо-

лоне. Певно і тепер під грубою корою землї є ще вогняне море. Се видно з усеї історії землї, що ми бачимо вище; а потім і гори-вулькани, що коли-не-коли тай викидають на поверхню землї цїлі потоки розтопленого каміня, — хиба се не доказ тому, що середина землї ще не охолола.

Хоч і вмерла зоря, але і з її смертію на землї-планетї почалось нове житє, цїла низка нових відмін.

Обгорнувшись грубою корою, земля ще довго не знала, що воно таке океани, моря та ріки; текучої води на нїй ще не було в ті часи. Вся та вода, що зявилась потім на землї, стояла над землю водяною парою. Страшні та густі хмари обгортали землю тодї з усїх боків. В хмарах тих блищали блискавки, ґремів грім і нарештї полились дощі. Але ще не встигли доторкнутись до землї краплї дощу, як знов вони здіймались в гору парою: земля була ще така горяча, що вода на нїй вдержатись ще не могла.

Колиж кора землї знова вихолола, то зразу на нїй стали океани. Дощі йшли більші та більші, ґремів грім, блищала блискавка ще страшнїйше. Земля мов гучно справляла своє відроджене до нового житя і, радїючи, кидала вогняні стріли, греміла громом на весь світ. Та й було чого радїти. Океан не дурно прозвано колискою всього житя: **в нїм — у водї вперше зародилась жива істота.** Але богато часу ще минуло, поки то в

тім первіснім океані зявились живі сотворіня.

Зразу дощі затопили всю землю; лиш де-не-де стреміли з води голі скелї, а решта — все було море: бурхливе, шумливе, але зовсїм мертве: вода в нїм була ще горяча, так що жадна істота вижити в нїй не могла. Тодї тілько, коли се первісне море вихололо, в нїм зародились живі істоти; вони були тодї безмірно малі та дрібні і найпростїйні по складу їх тїлець...

Ось звідси вже починаєть ся зовсїм нова частина історії землї; про неї буде річ далї; а тепер нагадаємо, що й справдї всї туманні плями, зорі, сонце та планети допомогли нам зрозуміти долю землї. І перші сторінки історії землї стоять тепер перед нами, мов написані справдї вогняними буквами по небі. А розуміти ті букви треба ось як:

Що сонце є зоря, се ми бачимо з того, що воно складаєть ся з такого ж матеріялу, з якого складають ся й инші зорі білі, жовті, червоні та тимчасові. Але перше, нїж стати зорею, сонце було туманною плямою, що складалось з розжареної пари та горячих ґазів. Такими плямами були колись всї зорі. Зорі, сонце та туманні плями всї складають ся з однакового матеріялу. І тепер на небі є такі туманні плями, котрі складають ся лиш з одної кулї та кілець. Що є кільця, які і досї держать ся біля одної з планет — се видно

на Сатурнові (Мал. 8). Природа, мов нарочно, зіставила кільця Сатурна, щоб показати

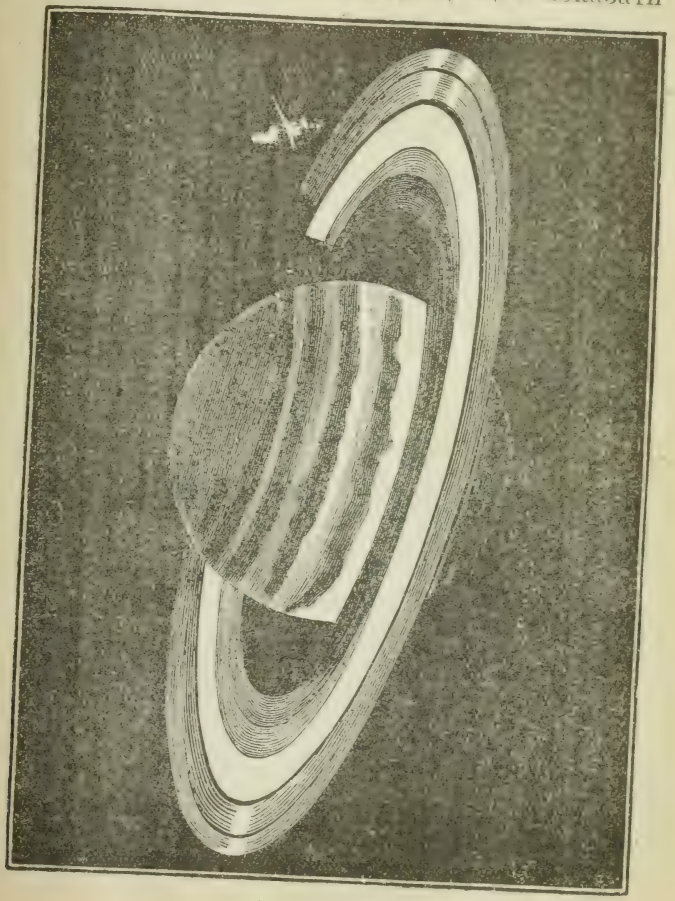

Мал. 8. Сатурн.

нам, як саме зявились планети. Так, як пла-

нети утворились від сонця, так само від планет утворились їх товариші.

Земля була зразу туманною плямою, потім поволї вихолоджувалась, вона ставала на ріжні ступінї розвитку: попереду вона стала білою зорею, далї — жовтою, потім червоною, а ще далї тимчасовою зорею і, нарештї, погасла, се-б-то обернулась в планету. Усї такі зорі і тепер красують ся на небі. Вони нагадують людям про те, чим була раньше наша земля. Про минуле землї говорять ще й ті струмики розтопленого каміня та металїв, що часом витїкають з жерел вульканів.

Все се разом вказує нам, що небесні світила близькі родичі, бо всї зорі — дїти туманних плям; всї планети — дїти зірок; всї товариші планет — дїти тих самих планет.

Дамо нарештї тут один приклад, вигаданий одним французьким ученим Плято.

Ви знаєте, певно, що олїй плаває на водї, бо лекший від води, але тоне в спіртї, бо спірт лекший від олїю. Можна змішати спірт з водою в такій мірі, що коли влити туди ложку олїю, то він вже не буде плавати зверха. Побачимо ж, що буде з ним далї.

Візьмім склянну посудину, наляймо в неї змішаного з водою спірту і впустїмо туди ложку олїю. Олїй збереть ся кулею і ся олїйна куля стане посеред води та спірту. Просилїм крізь неї сталевий прутик і стань-

мо крутити його швидко, поміж долонями обох рук. Потім від неї відірветь ся частинка і обернеть ся в олійний перстень. Доки будемо крутити прут, доти буде крутитись і олійна куля, а за нею і олійне кільце. Але раптом перстень розірветь ся на кілька частин; і **кожда частина з них стане сама тепер невеличкою олійною кулею, і всї ті кулї стануть бігати кругом головної олійної кулї.**

Сей простий примір помагає нам зрозуміти все, що було говорено вище про соняшну систему.

III.

Земляна кора.

Гляньмо на землю, на ту саму землю, котру ми знаємо тепер. Насамперед побачимо на нїй аж пять океанів, поміж якими розмістились чотири величезних шматки суходолу — Азія з Европою, Африка, Америка та Австралїя. По самому суходолу пороскидані також скрізь моря, озера, ріки. Серед бурхливих океанів здіймають ся де-не-де великі та малі острівцї, де-які з них заселені, другі зовсїм дикі; частина пороскидана по одинцї, а здебільшого вони купчать ся цїлими гуртками. Всї вони дуже різнять ся поміж собою: і поверхнею своєю, і тим матеріялом, з якого складають ся.

Всї сї шматки суходолу, малі і великі,

не що, як зведені по-над водою частини земляної корп. Сї частини не схожі одна на другу, вони ріжнять ся навіть по людности, як на них живе.

Ось перед нами простора рівнина, — неродюча, гола, по гнїтить розум і серце. По нїй де-не-де здіймають ся великі голі скелї, де нема зовсїм житя; а перед ними стелить ся хвилюєть ся море піску, дрібного каміня, такогож- дикого та мертвого, як і сама пустиня.. Але ось друга рівнина. Злегка нерівна, вкрита горбами, невеличкими протоками, де біжить та блищить вода: тут кипить житє! Сотнї городів, сїл та місточок розкинулись наокруги, в них метушать ся тисячі люду. Поміж селами та городами розлягають ся засїяні ниви, красують ся луги, сади, городи. Далї постяг ся вільний степ, за ним полоса лїса, що розляг ся і обгортає зеленою одежою круті балки.

А ось і третя картина. Тут земляна кора мов боролась колись за житя своє з силами природи. Вона порита, порізана глибокими провалями, кручами; поломана, вкрита зморщками й розколинами. Островерхі хребти гір з снїговими верховинами, — сивими дїдами, що гордо здіймають ся по-над величезними скелями; широкі долини, кручі, з яких зривають ся водоспади; безоднї та дикі міжгіря, в глибинї яких вють ся струмочки і з гомоном збігають гірські потоки. Який тут гармідер, яка сувора, дика, а про-

те яка се гарна, велична країна!

Ось нарешті ще одна картина. Перед нами величезна глибока долина. З усіх боків оточена вона величезними кряжами гір; деякі з них здіймають ся над долиною крутою стіною, инші уступами спускають ся до низу і немов зливають ся з тою долиною. В глибині долини стоїть озеро, а в нього збігають ся звідсусіль потоки та струмочки з сусідних гір.

Таких гарних картин на землї дуже богато, усїх і не перечислиш. А нам потрібно було лиш бачити, що поверхня землї не однакова. Треба памятати, що моря та океани ще зрівняли її трохи тим, що заповнили собою найглибші місця земляної кори; коли б не океани, то земля здавалаб ся ще більше нерівною, ніж тепер.

Земляна кора така різноманїтна, що в нїй дуже трудно як слїд все розібрати. Візьмім, наприклад, той матеріял, з якого складаєть ся земля. Поки буде ще під руками пісок, та глина, то ще нїчого, але коли роздивитись скелї або те камінє, що лежить по-над морем, то зовсїм вже важко. Недосвіченому чоловікови воно все здаєть ся камінєм тай годї. Воно і є камінє, але-ж і камінє буває дуже ріжне: то сїре, то червоне; одни на вогнї розтоплюєть ся, а другий як не печи, нїчого не вдієш. Камінє буває не однакове і по матеріялу свойому і по вдачі. Досвідчений чоловік зразу розбере, де що:

то ґраніт, а то мармор; то ґіпс, а то сіль. І зватиме він їх не просто камінєм, а **гірськими породами**, бо так само, як є ріжні породи звірів та рослин, так само є ріжні породи каміня. І учений може розказати вам богато цікавого про кожду таку породу. Розкаже, звідки взяла ся вона, яке значінє має вона в природі, що з нею станеть ся в будуччині; роскаже і те, чи годить ся вона на яке діло і як. Я, звичайно, не можу говорити тут про те в подробицях, а все таки дещо роскажу.

Візьмім для прикладу дві гірські породи — **пісковець** та **мармор**. Пісковець відомий вам, — з його роблять жорна; а мармор дуже дорогий і гарний камінь: він здебільшого буває білий як сніг. З мармору роблять памятники, хрести на могилах, та вирубують з него людські постаті — статуї. Пісковець складаєть ся з цілої купи крихоток **кварцу** —білого піску, що скріплений до купи глиною або вапном. Ось через що про пісковець кажуть, що він є **обломочна порода**. Не те зовсім мармор. Він складаєть ся з купи однакових зерен; що звуть ся **кристалами**; кристали вросли в нім один в другий і скріпляють ся поміж собою ще вуглекислотою вапною; такі породи, як мармор, звуть ся **зернястими**, або **кристаловими** породами.

На світі є сила і кристалових і обломочних пород: вся товща земляної кори, всї гори та скелї складають ся з таких гірських пород. Пісок, дрібне камінє, що устиляє бе-

ріг моря — що звуть **галькою; глина, льос, глиняний сланець** — все се ріжні обломочні породи. З знов **вапняк, камінна сіль, ґраніт, порфір, гнейс** та инші — се все кристалові породи. Але не досить сказати, що льос, галька та гнейс є обломочна порода — галька відріжняєть ся від обломочної породи — льосу; або яка ріжниця між зернястою породою ґраніту та гнейсу. Береговий пісок та галька, а потім той пісок та камінє, що ними вкриті пустині — все се породи сипкі, крихкі. Зовсім инша річ пісковець, **конґльомерат** та льос. Про пісковець ми вже знаємо, а конгльомерат — зараз побачимо.

Мал. 9. Крутий берег річки.

Ось перед нами крутий берег річки. (Мал. 9). Ви побачите тут цілу товщу пісковцю, глини, вапняку. Але ось щось нове поміж ними, — товстий кріпкий шар; складаєть ся він з безлічі гладенького, кругленького каміня, — великого, малого, яке позліплювано глиною до купи, наче хто навмисне складав тут мур. Отсю гірську породу і

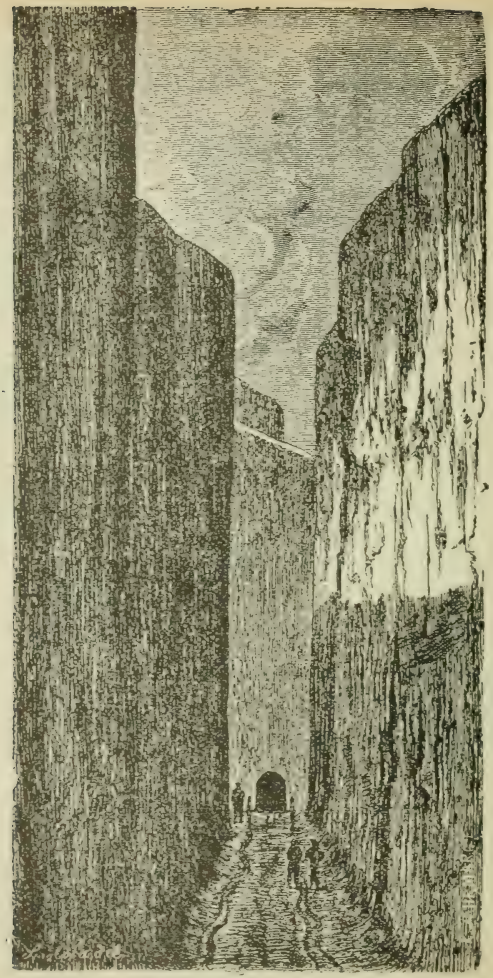

Мал. 10. Шлях між кручами льосу.

прозвали **конґльомератом.**

Льос — се простісінька жовта глина, до якої примішані ще пісок та вугле-кисла вапна. Часто шари сї, наче мур, стоять високо понад шляхами та річками, що протікають поміж ними (Мал. 10). Дорога часом веть ся понад величезною кручею або провалом; в стїнї часом буває пробите віконце, крізь яке шари льосу стоять понад ним стїною; а в тій можна розглядїти, що дієть ся в сьому дикому місцї, де тисячі острих шпилїв з жовтого льосу здіймають ся високо в гору, а навкруги них видно скрізь страшенні жовті провали. Мілїони Китайцїв живуть в печерах, викопаних в сїм льосї. Більшість таких печер складаєть ся з кількох хат; наддвірні двері ведуть в одну з тих хат а в стїнах инших хат продовбані вікна (Мал. 11).

Отже ми довідались, що обломочна порода пісковець на стілько кріпка, що з нього роблять жорна, точила, та випилюють шматки для будівель: друга обломочна порода — конґльомерат також дуже кріпка, і, нарештї, обломочна порода льос також так міцно складена, що Китайцї будують в його шарах собі хати. Значить, коли будемо говорити про обломочні породи, то запамятаймо ось що: що деякі з обломочних пород крухі, другі держать ся міцно, по вченому — цементіровані.

Поміж обломочними породами ми згадували і глиняний сланець. Чим же він від-

ріжняєть ся від льосу? І то глина і се глина. І льос міцна обломочна порода і сланець так само. Але ріжниця між ними є. Льос складає цілі мури з своїх шарів, а сланець

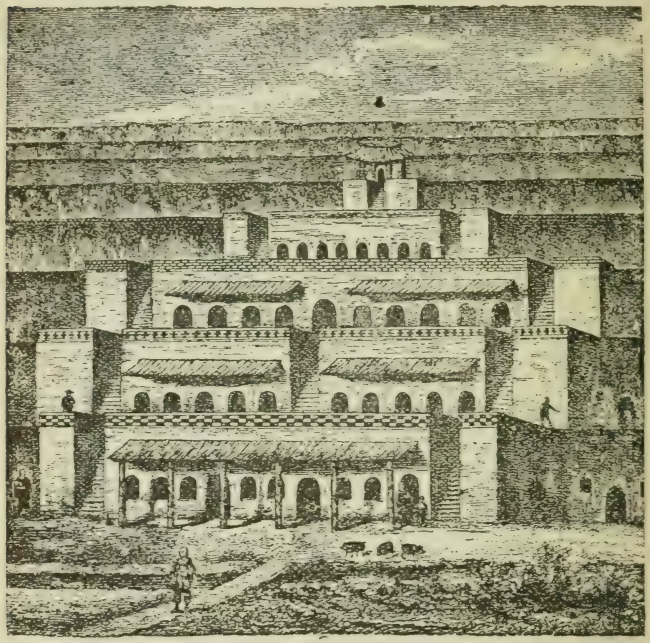

Мал. 11. Будівлї в льосовім ґрунтї.

складаєть ся з тоненьких шарів, один на другому; він має вигляд зложених одно на друге тонких стекол; ось через що, коли говорять про льос — то кажуть, що то суцільна гірська порода, а сланець шариста, скибчаста.

Розглянемо тепер три кристалеві породі: камінну сіль, ґраніт та ґнейс. Шар камінної соли складаєть ся увесь з одного матеріялу: скрізь, де не копни по ньому, — скрізь буде камінна сіль і більше нічого Не те зовсім ґраніт та ґнейс. Ґраніт — се кріпкий камінь, дуже гарно полїруєть ся і дуже користний. З него роблять : памятники, колони в церквах та всякі будівлї. Ґраніт буває червоний, сїрий. Ось візьміть грудку ґраніту в руки, то ви зразу помітите, що він складаєть ся не з одного матеріялу. Матеріял в нього справдї різноманїтний. В ньому зрослись до купи аж три річи: зерна кварцю — білого піску, потім зерна польового шпату — (глинозем з кремеземом) та тоненькі блискучі листочки, луска — **слюди**. Побачивши се, ми зразу зрозуміємо, чого сіль звуть **простою породою**, а ґраніт **складною**. Ґнейс по матеріялу такий, як ґраніт, але по складу свойому він відмінний від ґраніту. Так, як і льос, ґраніт звичайно лежить цїлими великими шарами, а ґнейс, як і сланець, розпадаєть ся на безлїч тоненьких шарів, один по одругому. Говорячи про ґраніт, ви мусите сказати, що се **складна, масівна, кристалева порода**, а ґнейс — **складна, шариста, кристалева** порода. Хоч довгі назви, але за те вірні та точні.

Хоч не богато ми сказали про гірські породи, але і з сього вже видко, який ріжноманітний той матеріял, з якого складаєть ся земляна кора. Додамо до сього ще, що в земляній корі нараховують до семи сотень ріжних пород, або по вченому — **мінералів.**

Але земляна кора відзначаєть ся не тілько по матеріялу, з якого вона складена, вона ріжнить ся ще й по тому, як саме вона складена. Є богато місць, де добре можна зрозуміти, який вигляд має земляна кора. Деякі шляхи йдуть крізь гори, наприклад відома Воєнно-Грузинська дорога, що стелить ся поперед Кавказького кряжу від Тіфлїсу до Владикавказу. Понад дорогою здіймають ся круті гори. Гори сї не що, як виступи земляної кори. Не скрізь є гори, а тодї круті берети моря та річок так само покажуть вам склад земляної кори. Тут ви побачите се саме, що й на горах. Скрізь у нас є богато шахт, камінoломів, викопаних в землї, глибоких печер та проходів, звідки добувають камінну сіль, камінний вуголь, зелїзну руду та инше. На стїнах тих печер та шахт можна бачити, як складаєть ся земляна кора. Скрізь в сих прикладах ми бачимо земляну кору у розрізї. Значить, вона складаєть ся з безлї чі шарів, що лежать один на другому: один грубий, другий тоненький; один вапняковий, другий пісковатий, третий з глини або кон-

ґломерату; потім знов пісковець та вапняк, а нижче шар ґнейсу.

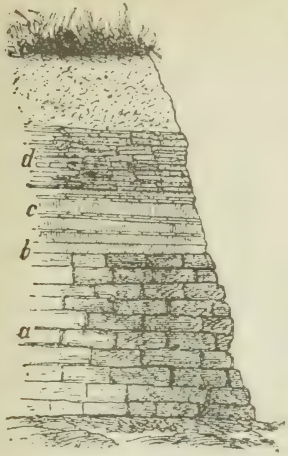

Мал. 12. Горізонтальні шари.

— так ніби ціла купа ріжноманітних одежинок, надітих одна поверх другої. Дуже рідко трафляєть ся, щоб шари сї лежали рівно — горізонтально один на другому (Мал. 12). Здебільшого вони лежать навскісь, а то і просто стоять руба (Мал. 13). Дивиш ся на них і здаєть ся, наче хтось з величезною силою здавив їх з боків та схилив на бік, або просто і поставив їх до гори. Всї сї шари добре видно і в щілинах, та провалях, що починають ся зверху від поверхні земляної кори і йдуть в глиб, в напрямі до серця землї. Щілини сї часом мало помітні, а часом широкі, та глибокі, мов величезні рани. Деякі з сих провалів заспиані піском, глиною, відломками ріжних гірських пород; другі мов залатані, але зовсім не тим матері-

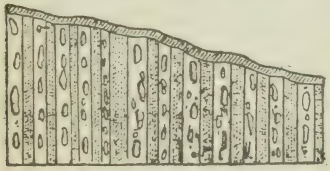

Мал. 13. Шари поставлені руба.

ялом, з якого саме складають ся. Такі латки по землї звуть **жилами.** Яку силу лиха наробили землї всї сї щілини та провалля. Часом кінцї шарів по обох краях проваля згинають ся, опирають ся один на другого і знимають ся в гору; в иншому місцї ті шари, що лежали так само по обидва боки щілини, насувають ся один на другого і зливають ся до купи; трафляєть ся і так, що здоровенний клин землї, що лежав поміж двома провалями, осїдає, тимчасом як сусїдні клини землї стоять

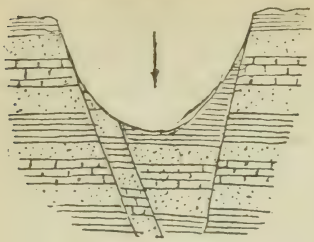

Мал. 14. Осїданє шарів.

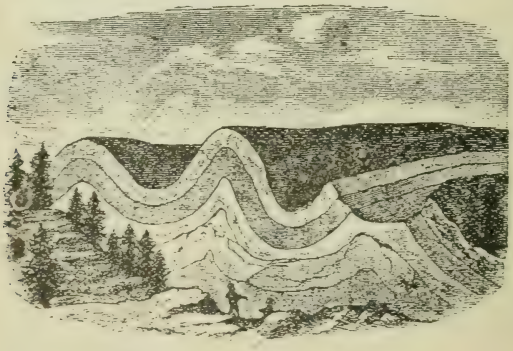

Мал. 15. Згортки шарів.

тепер богато вище за него. (Мал. 14). Нарештї бачимо, що величезні шари землї поскладали ся в згортки (Мал. 15). Верхи тих

згорток щезли, розмились водою, але по складу нижчих шарів та по їх згортках знаючий чоловік відразу розбере, що тут земляна кора **складчаста.**

Здебільшого гори складають ся з таких складчастих шарів: а з сього видко, що і самі **гори є не що инше, як складки земляної кори.** Таким чином, ми підійшли до самого цікавого питаня з історії землї. Чого, справдї, земля така не однакова на вигляд? Звідки взяли ся всї сї кряжі гір, узгіря, низини та глибокі, залиті водою, долини? Звідки сї щілини, лощини, провали, складки, кручі та шари? Яким чином зявились всї сї ріжноманїтні шари землї? Звідки сї гірські породи: ґранїти, ґнейси, сланцї, пісковцї, глини, вапняки? Все се питаня дуже цікаві і ми постараємо ся тут їх розвязати.

IV.

Підземний вогонь.

Зробимо один приклад за помочію сего пристрою, що ось перед нами (Мал. 16). На деревляній дощинцї стоїть кілок, зігнутий з верху дугою з гачком на кінцї. До гачка приробленo ланцушок і кульку мідяну (а): вона така завбільшки, що ледви-ледви проходить крізь кільце (те, що приробленo до кілочка). Влїворуч від него стоїть лямпочка. Відсунемо кільце і поставимо лямпу

під мідну кулю. Коли куля зігріеть ся, спробуємо її протягнути крізь кільце; але вона вже не пройде. Виходить, що куля коли розігрілась, побільшала і тому кільце для неї тепер замале. Але за кілька хвилин вона знов остигне і знова пройде крізь кільце. **горяча куля стає більшою, а коли вистигне, то знова меншає — стягаєть ся.**

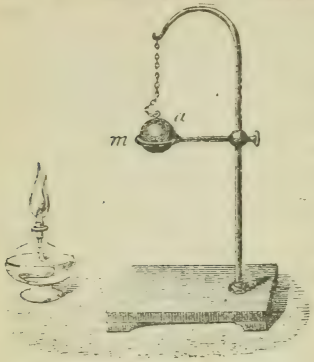

Мал. 16. Річи від тепла побільшають ся.

Ми знаємо вже, що земля колись була розтопленою кулею. Потім вихолола, але тілько зверха, а під корою її, в серці землї, і досї є вогонь. Після того, як земля обгорнулась холодним, твердим панцирем, серце її потроху вихолоджувалось. Вихолоджуючись, вона меншала, стягалась. А що-ж робилось тодї з земляною корою? Візьміть яблоко, шкіра його кругом гладенька. Але мине тиждень — два, і яблочко висохне в середині, а шкірка від сього зморщить ся, поскладаєть ся в безлїч складочок. Те саме стаєть ся і з земляною корою: коли розжарена куля в серцї землї почне вистигати, кора морщить ся, складаєть ся складками та провалюєть ся. Коли згадаємо, що вогняна куля в серцї землї перше була куди горя-

чійша, ніж стала потім, значить і поверхня її була більша: бо ми знаємо вже, що горяча куля більша за холодну. А коли розтоплений осередок землї був більший, то і поверхня земляної кори була тодї більша. Але серце землї помалу все вихолоджувалось, зменшувалось, стягалось; тодї, звичайно, поверхня земляної кори не приходилась вже на зменшений осередок, і кора осїдала надавлюючи сама на себе з боків. Шари її від сею силою поскладались, позгинулись, позбирались в складки. Щоб зрозуміти краще, як під натиском якої небудь сили з боків складають ся шари земляної кори, зробимо такий приклад. Візьмемо кілька тоненьких шарів воску і покрасимо їх у ріжні краски. Тодї поскладаємо їх один на другому, — нехай се буде у нас шматок земляної кори. Положімо його в шкляну скриньку, щоб він ляг як раз на днї скриньки, а щоб одна стінка скриньки ходила вільно. Надавимо тепер на ту стінку з боку, і побачимо, що наша „кора" поскладала ся складками.

Могутні гірські кряжі в Америцї — Корділєри, височезні гори Европи — Альпи, могутний Кавказ — все се складки земляної кори. Всї вони зявились так, як ми бачимо вище (Мал. 17). І всї вони, хоч і здають ся нам величезними, а в порівнаню з обсягом землї — се тільки ті самі складочки та зморщки, що ми бачимо на облоку.

Не думайте тілько, що всї сї гірські

шари зразу поскладали ся, що гірські кряжі позявляли ся раптом: зовсім ні. Ніщо в природі зразу не робить ся, а всї, навіть найбільші, відміни робились потихо і непоміт-

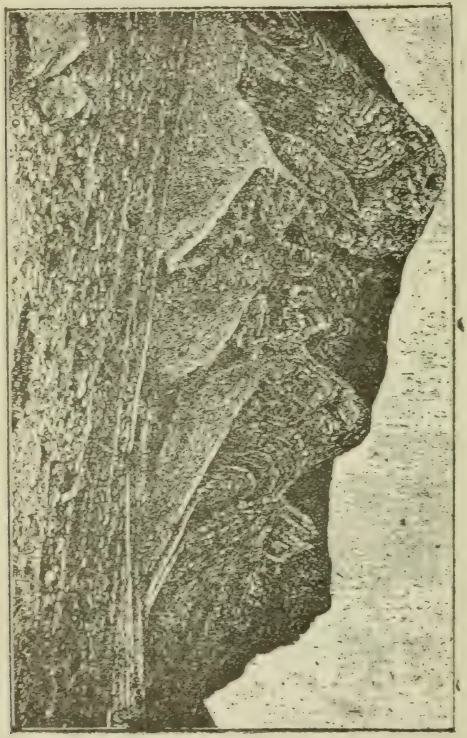

Мал. 17. Складчасті гори.

но. Потихо, з дня на день, з хвилини на хвилину охолоджував ся вогняний осередок, і так само потихо та непомітно збирались деякі шари земляної кори в складки.

Коли земляне серце вистигло і збіглось, то земляна кора не тілько складалась в складки, вона репалась і давала безліч росколин; шари гірських пород не видержували натиску з боків і здіймались круто в гору. Складались вони нерівно, навскісь, рубом; ламались, провалювались. Всему сьому була одна причина: серце землї вихолоджувалось, меншало і стягало за собою шари земляної кори; а кора терпіла через се силу великих переміп. Тодї, коли кора репаєть ся, то великі частини її, що лежать між двома провалями, осїдають, спускають ся, а сусїдні здають ся через те високими та крутими. Всї великі провали та глибокі долини на землї залиті водою морів та океанів, всї сї провали зявились так само, як ми бачили вище (Мал. 18).

В Америцї, в Европі та в Китаю є гірські кряжі, в яких зовсїм нема складок, і назвати їх складками чи зморщками кори не можна. Якже зявились сї гори? Ось уявіть собі великий клин землї, що по нїм проходить де-кілька провалів, недалеко одно від другого. Сї провали немов дїлять великий клин на кілька менших. Нехай середня частина стояти ме, а инші дві осядуть. Минуть роки і середня частина буде здіймати ся понад всею місцевостію, мов довгий кряж гір. На поміч йому стає нова сила. Наш клин земляної кори, через ті провали, подїлив ся на три части; коли дві другі осядуть, то не-

відмінно давити будуть зверха на розтоплене вогняне серце землї. А через се розтоплена середина землї. в свою чергу, давити буде на середний клин вже з низу в гору і та-

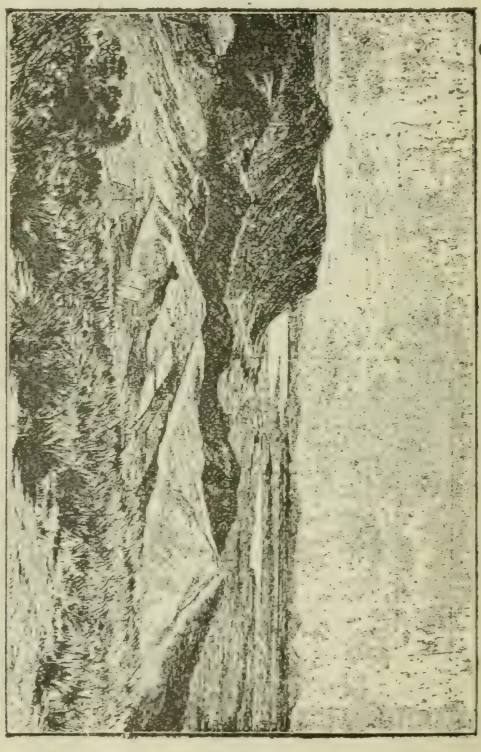

Мал. 18. Озеро на провалї в Африцї.

ким чином зведе його ще більше понад иншими. Задля того, щоб краще зрозуміти се, візьмім широку склянну (Мал. 19) трубку, до неї пристроєно ще дві таких; наляймо в

них води. Води у всїх трьох трубочках однаково. Вставимо в обидві бокові трубки шпиндлї і побачимо, що кружочок в середній трубочцї підняв ся. Значить, сила та, з якою ми давили на шпиндлї, передала ся водї усїєї трубки; а вода знялась і надавила на кружечок зі споду. Так само робить ся і там, де земляна кора осїдає.

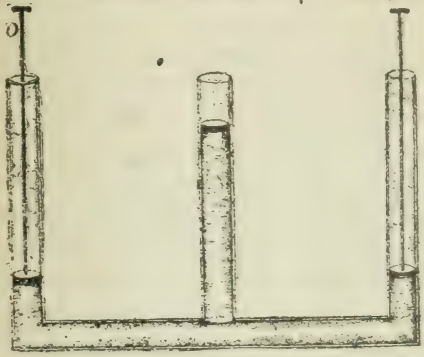

Мал. 19. Як передаєть ся давленє в земляній корі.

Всї такі гори звуть ся **скидними** горами. Вчені гадають, що наші Кримські гори також такі скидні. Вони простягають ся вздовж північного берега Чорного воря, а в море спадають вони сторчовими кручами. Отут і була колись велика росколина, через яку частина землї тут осунулась, і зробилось провалє, яке зразу залила вода Чорного моря. Значить, та частина, що провалилась — тепер під водою, а друга зосталась стояти — се і є кряж Кримських гір.

Ви скажете, що все се робилось колись давно, в давні, минулі часи, а тепер нїчого не дїєть ся на світї, — тепер шари земляної кори не складають ся, не ламають ся. не

провалюють ся. Отже ні. Все се діеть ся й досї і буде діятись так само і далї доти, поки вогняне серце землї не охолоне зовсїм, доки воно не стане таким твердим, як тепер земляна кора.

Лиш дуже зрідка провали та складки зявляють ся раптом, а здебільшого дуже і дуже помалу: часом роками та віками ідуть сї відміни. Можна бачити на прикладах, як осїдали та виростали деякі місця землї. Наприклад, в Росії, після завойованя Новгорода, за царів Івана III. та Івана IV., богато людий сього міста повтїкало до Білого моря і там оселили ся. Села їх тодї стояли на самому березї моря, тепер же за чотири сотнї років, сї села стоять 5—6 верств від моря. Як се сталось? А відповідь на се проста: за чотири сотнї лїт береги Білого моря непомітно підмались в гору і непомітно нїби відсували від себе море.

Коло Білого моря є Соловецький монастир. Він був збудований поверх чотириста лїт тому монахами Саватієм, Германом та Зосимою. В монастирі тому є лїтопись, де записували все, що дїялось тодї навкруги. З лїтописї тої видко, що богато глибоких затоків та пристанів, де колись приставали великі судна — тепер обмілїли. На одному з Соловецьких островів була чудова пристань, куди прибували чужоземні судна за царя Івана IV в 1550 роцї. Тепер же ся пристань така мілка, що човном насилу по нїй про-

їдеш. Кажуть, що Соловецькі затоки мілїють, бо море висихає, але море стоїть, як і стояло, а лиш береги його підняли ся та відігнали від себе воду, а звичайно, що затоки від сього мілїють.

Так само помало ростуть і береги Балтійського моря: росте в гору російський беріг, росте і фінський; росте Петербурська ґубернія, Скандинавія та Швеція.

Давно відомо, що деякі круті береги Швеції ранїйше ледве витикались з води, а тепер вони стоять високими кручами над водою. Більшість з давних шведських затоків тепер на сухому. З сього всього ясно, що ціла побережна полоса дна моря звелась з води і стоїть тепер значно вище, нїж була.

Ось ще один цікавий примір. В товщі земляної кори, з якої складають ся береги Каспійського моря, знайшли черепашки слизняків, які і досї живуть в тому морі. Спитаєте, як вони опинились на суходолї? Дуже просто, бо колись та частина Каспійського берега, де знайшли тепер черепашки слизняків, була під водою; але з часом вона підвелась, виступила з води і винесла з собою черепашки.

Береги Каспійського моря цікаві для нас ще й того, що деякі місця їх ось вже кілька віків не піднимають ся, а навпаки — осїдають. В околицях міста Баку деякі будинки стоять тепер в водї, а колись будували їх на суходолї. Тепер-же вони мов пір-

нули в воду, але звичайно, колиб не осів той берег, то й досї-б вони стояли на суходолу.

З сього всього бачимо, що ріжні частини землї то здіймають ся, то осїдають. Згадаємо ще кілька прикладів.

Далеко на півночи Европи, серед холодного північного океану стоїть величезний остров Ґренляндія. Ось на сїм острові помітно дуже, як осїдає земля. Один такий клин землї завдовжки сто, а то й більше верств, осїдає вже продовж кількох віків. На нїм є богато всяких будівель, що стоять тепер в морі досить далеко від берега (Мал. 20). Біля них стоять і палї, вбиті колись в пристанї, щоб привязувати човни; а на днї морському лежить сила руїн. Все се колись стояло собі на сухому, але берег осів, пірнув в море, а разом з ним пішли в воду і будівлї.

Перейдемо тепер до Чорного моря, до берегів Сухума. Біля міста синїє хороша затока, де пристають великі пароходи, що ходять по Чорному морю. Один учений Чернявський вислїдив, що на днї сеї затоки, на глибинї 2—3 сяжнїв, стоять руїни якогось старого міста, а серед них здіймають ся стїни старого міста. І тут так само осів берег і море затопило його.

Буває й так, що місцевість, яка кілька віків осїдала, раптом або помалу знов підніметь ся. Одного року в Швеції, досить далеко від моря копали канаву. І на глибинї

5—6 сяжнів робітники знайшли човно з якором: коли-ж стали копати далї, то знайшли цїлу хатку рибалки, яка завалена була глиною та піском, се-б-то таким матеріялом, який звичайно осїдає з морської води. Крім того, в землї знайшли силу черепанок. Цїло було звичайно так: колись в тому місцї, де знайдено хатку та човно, був суходіл, на

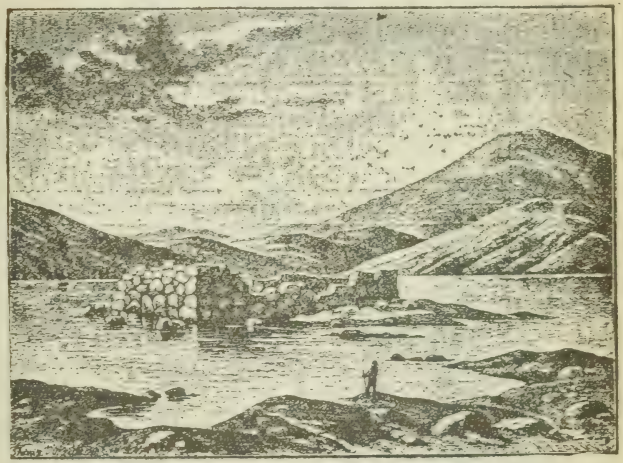

Мал. 20. Руїни будинку затопленого морем.

суходолї стояла хатка, коло неї на березї човен з якором. Потім суходіл став осїдати і море затопило все на ньому. Все се перележало досить довго в водї, бо море встигло замулити берег і вкрити його товстим шаром глини та намулу. Згодом берег, а разом з ним і частина морського дня стала знов

здійматись в гору, доки не виринула зовсім; тоді все — і хатка і човен — знову опинили ся на суходолї, але глибоко під товщою морського намулу.

В Італії, на березї моря, біля місточка Пуцуолї, стоять руїни старого римського храму. Храм той, як відомо з історії, було збудовано дві тисячі лїт тому — то-б-то за 105 років до Різдва Христового. Серед колон того храму особливо цікаві для нас три; вони і доси стоять посеред руїн. Звернїть увагу на них. (Мал. 21). Низ та верх у них зовсім рівненькі, а лиш середина попсована: вона поточена безлїчію слизняків, які робили в них свої хатки. Слизняки сї живуть в морі і називають ся **каміне-точцями.** З сього можна зрозуміти, що місце, на якому стоять сї колони, було колись осїло і колони сї були в морі. Низ їх був засипаний піском і через те зістав ся цїлим; середина-ж, де похазяйнували слизняки, — зовсім попсувалась, а верх знов таки зостав ся цїлим, бо стримів поверх води. Але минули віки; земля в тім місцї підняла ся і колони виринули. Дивлячись на

Мал. 21. Колони, поточені морськими слизняками.

них, ми можемо читати, мов по книзї, про їх історію.

Досить тепер прикладів. Всї вони говорять нам одно: що земляна кора не має спокою: ріжні части її хвилюють ся — то осїдають, то здіймають ся в гору, мов виростають. Там дивись — осїдає помалу берег, і море насуваєть ся на сушу; далї — навпаки — берег здіймаєть ся і море відходить від нього: в третім місцї непомітно осїдає морське дно, а разом з ним осїдає й вода, а берег все більше і більше виступає; нарештї, в четвертому місцї морське дно здіймаєть ся помалу, а вода заливає прибережні країни та затоплює їх. Де раньше був суходіл, — там тепер море, а де гуляв колись по волї океан — стоять тепер міста та села. Погляньте тілько на ті шари землї, з яких складають ся наші величезні шматки суходолу — **материки** — Азія, Европа, Америка, Африка, Австралїя. Що таке всї отсї пісковцї, глини, вапняки? Всї-ж вони є **осадочні породи**. Вони зявились на днї моря. Коли-ж морське дно виринуло з води, то сї осадочні шари стали суходолом. На високих горах, що лежать далеко від моря в товщі пород, з яких складають ся ті гори, знаходять безлїч черепашок та инших останків морських сотворінь. З сього видно, що гори сї колись стояли на днї океану, а дно океану помалу здіймалось, і те, що було колись в водї, стало

суходолом. Або візьмемо острови, що порозкидані тепер скрізь по морях та океанах. Що вони таке? Вони не що, як шматки колись великих материків, що пірнули помалу в воду; або нові материки, що народжують ся тепер, що з тиха віками виринають з води.

Земляна кора неспокійна, а ми знаємо тепер, чого вона так, бо головна причина тому — підземний вогонь. Розжарене серце землї холоне, а земляна кора від того збираєть ся в складки, ломить ся, ріпає ся, здіймаєть ся. Минуть тисячі років і може статись, що ту, де ми живемо тепер, будуть шуміти величезні хвилї моря, а з хвиль західного океану повстане нам невідомий, новий край. Таке було вже колись на світї давно, тодї коли ще й людий не було.

V.

Ще про підземний вогонь.

Ми знаємо вже, що на землї є гори, з глибини яких часами вибухають стовпи горячої пари та ґазів, вилїтають шматки каміня та виливають ся **потоки ляви** — розтоплених гірських пород, руди та металїв. Такі гори звуть ся **вульканами**, або вогняними горами, бо з них вибухає вогонь. Щоб ви могли краще зрозуміти, яке значінє мають вулькани в історії земляної кори, звернемо

ся до оповіданя ученого Олександра Гумболдта.

Поміж вульканами Мексика, в Америці — оповідає Гумболдт, — перше місце займає вулькан Хорулло, який зявив ся і викинув ляву раптом в ночи з 28 на 29 вересня 1759 року. Вибух трафив ся в третій годині в ночи, на роскішній, спокійній рівнині, де на 200 миль не видко було жадного вулькану. День перед вибухом помічали тут те, що звичайно буває на початку вибуху. На тім місці, де тепер стоїть вулькан, красував ся колись великий сад. Робітники з цукорних плянтацій збирали в нім садовину. Коли-ж вертались до дому, то з здивованєм помітили, що капелюхи їх покриті були попілом. Потім низина скрізь почала тріскатись; але навкруги все здавалось спокійним. Настала ніч. Попіл став покривати околиці густим шаром в ступінь завдовшки. Далї стало чути вже підземні гуки. Всї кинули ся в сусїдне індійське село, яке було на горбі, сяжнів 300 вище низини. Росказують, що з тих горбів видно було, як вся та низина була охоплена величезним вибухом. Кажуть, що з полуміня раптом виринула величезна гора, мов чорна твердиня. А до сього чути було страшенний підземний грім та гуркіт; потім низина та укрилась сплою горбів, а найбільший з них став теперішним вульканом. Разом з ним виросло з землї тут ще пять таких гір і тисячі менших; одні з них округлі,

другі витягнені в гору, мов цукрові голови (Мал. 22).

Все се нам дивне, бо ми ще не зустрічали такого. Знаємо ми складчасті гори, скидні: знаємо, що всї вони здіймають ся в гору помалу, непомітно. Тепер-же бачимо

Мал. 22. Вулькан Хорулло.

гору, яка зявилась раптом в одну ніч. Такі випадки трафляють ся дуже зрідка. Далеко частїйше буває так, що невеличка гора, зявившись невеличким горбом, потроху наростає, з роками все більшає, доки не стане справжньою високою горою. Таким чином може зявитись і цїлий ряж гір. Їх називають **насипними** горами, бо не схожі во-

ни ні на складчасті, ні на скидні гори, а зовсім инакші.

Коли приглянемо ся до насипної гори, то зразу можна пізнати, що підніже такої гори складаєть ся зовсім не з того матеріялу, з якого складаєть ся сама гора. Навкруги і під самою горою простягають ся шари ґнейсу, чи вапняку, а сама гора складаєть ся з базальту, чи ляви. Такі всї вульканічні гори: ті, що і досї вибухають, і ті, що давно погасли вже. Так само зявив ся в Европі вулькан Везувій (в Італії, недалеко від Неаполю) і вулькан Етна (на острові Сицилії), так нарешті склались і наші Кавказькі гори Арарат та Алагоз, що колись вибухали та викидали з глибини стовпи пари, каміня, попіл та ляву, — а тепер погасли.

Коли-б вони всї були складчастими чи скидними, то матеріял, з якого вони складають ся, бувби однаковий з усією тою місцевістю, де вони стоять, а се не так: значить, сї вульканы зявились як небудь инакше, а саме — що вони так утворились, як і вулькан Хорулло. З сього всього можна вивести, що всї вульканічні гори мов насипані на рівнім місцї з того матеріялу, який вони самі викинули з глибини землї. Тодї саме, коли водяна пара та ґази в глибинї землї шукають собі виходу на двір і напирають з силою на товщу земляної кори, тодї кора розпадаєть ся, з щілини тої вилїтають шматки гірських пород, вилїтає цїла хмара попілу; ллєть ся

широкою течію густа, розтоплена маса — **лява.** Ось з сього матеріялу, а головним чином з ляви, виростає з щілини зразу невеликий горбок, а потім, з кождим вибухом ляви він більшає. Нові потоки ляви вкривають його; нові шматки гірських пород налягають одні на других, і горбок той виростає і стає великою горою. Так, на рівному місці виростає гора, а то й ціла низка гір. В Франції є така низка погаслих вульканів, аж 80 разом: простягають ся вони аж на 30 миль. Коли вони мали народитись, на тім місці зявилась довга щілина, а з неї в ріжних місцях вибухала лява, та всякі шматки каміня. Ось через що там маємо не одну, а цілий ряд гір. (Мал. 23).

Мал. 23. Погаслі вулькани в Франції.

Але може статись ще й так, що розтоплена лява, що рвала ся з глибини землї, не мала сили стілько, щоб вибухнути зовсім, не прорвала земляної кори, а лиш підняла її горбом над собою (Мал. 24). Тодї знов таки матимемо перед собою гору, чи горб. Але такої гори вже не можна назвати насипною, хоч вона й стала ся з тої самої причини, як і насипні.

Може трафитись і так, що розтоплені каміня та водяна пара проржуть шари землї, що лежать над ними, але, вирвавшись на світ, потягнуть і їх з собою. Тут так само будемо мати знов нову гору, частина якої буде насипна, а друга — скидна.

Так чи инакше, а зрозуміло, що вибухи пари, ґазів, попілу, каміня та ляви дають початок богатьом горам. Згадайте, що на землї зустрічаєть ся богато погаслих вульканів і згадайте, що ті вульканы і богато инших колись вибухали; і ви зрозумієте тодї, яке велике значінє мають вульканы в історії землї.

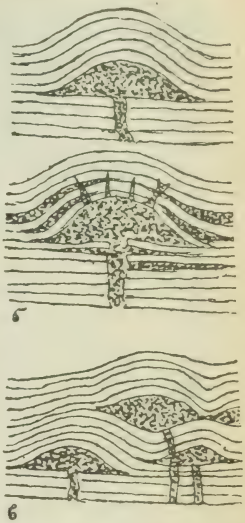

Мал. 24. Шари піднесені лявою.

Під час вибуху з жерела вулканів виливають ся річки ляви; вони течуть часом дуже далеко і заливають зовсїм нові шари в земляній корі. Ось, наприклад, гірська порода, що звуть **базальтом**, є не що, як застигла лява. А базальт зустрічаєть ся дуже часто в землї; дуже богато є гір, що складають ся з сього базальту (Мал. 25). Та не один тілько базальт зявив ся на землю з волї вульканів. Є богато инших гірських пород, які так само є не що, як засти-

гла лява. Всї сї породи звуть ся вибухлими, чи вогняними гірськими породами.

Трафляєть ся, що вулькан вибухне на днї моря чи океану. Тодї з тої ляви та попілу виросте раптом остров.

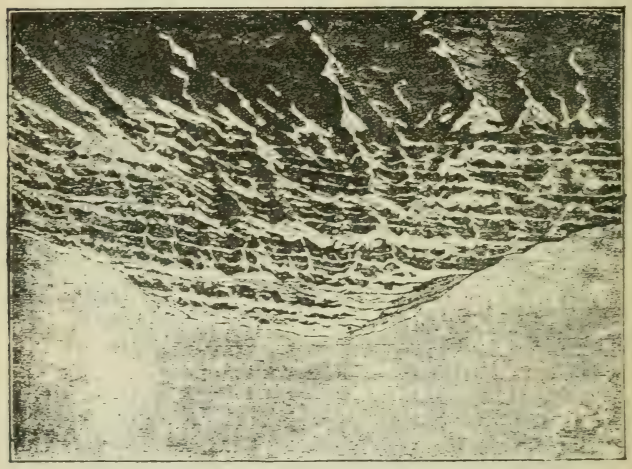

Мал. 25. Базальтова гора.

Ще далеко до вибуху вулькана починаєть ся землетрус. Під напором ґазів та пари земля дрожить, колибаєть ся. Є такі краї, де часом що року бувають землетруси. Таким є Кавказ. Ще в 1899 роцї біля Тифлїсу, в Ахалкалацькому повітї, був страшенний землетрус. В самому Тифлїсї чути було страшенний підземний гуркіт. Шиби у вікнах дрожали, стїни хитались, потім раптом все втихло. В Тіфлїсї лиш в деяких будинках потріскали стїни, але в самім Ахалкалаць-

кім повіті землетрус наробив богато лиха. Кілька сіл було зруйновано зовсім; сотні людий та худоби згинули під руїнами; богато тисяч людий осталось без даху над головою.

В історії начислено кілька страшенних землетрусів.

Перший був на острові Сицилії в 1693 році. Тоді загинуло 60 тисяч народу. Другий землетрус був в столиці Портуґалії — в Лїсбоні в 1755 році; тут згинуло більше як 30 тисяч народу. Третий став ся на полудневій Італії в Калябрії в 1783 році. Сей землетрус тягнув ся кілька років з перервами і також наробив богато лиха*).

Під час землетрусу земляна кора терпить богато всяких відмін. Земля тоді вкриваєть ся щілинами, провалями, часом досить довгими та глибокими. Так, в Японії під час землетрусу 20 жовтня 1891 року, коли згинуло сім тисяч людий, земляна кора тріснула і щілина та простягалась аж на 60 миль. (Мал. 26). Земля в тому місці — де позсовувалась, де осіла, а де підняла ся на кілька сяжнів. Се саме діеть ся майже при кождім землетрусі. Таким чином зявляють ся вели-

*) Нагадаємо тут новійший страшенний землетрус, що став ся в наші часи, а саме 1903 року 23 грудня, в тій самій Калябрії, а особливо в місті Месіні на Сицилії, де досі лежать тільки руїни замість міст і сіл; тут згинуло також богато народу. (Прим. перекладчиці).

кі проваля, глибокі ями та инше.

В полудневій Америці, під час землетрусу 1753 р., величезна берегова полоса підняла ся аж на чотири сяжні; другого разу, в 1822 році, берег завдовшки кілька сот миль знов підняв ся кілька стіп в гору. Ще цікавійше було в Індії під час землетрусу в 1819 році. Тут в однім місці піднялась полоса землї завдовшки 30 миль, завширшки 10 миль, а завгрубшки 8 стіп; в иншім місці сталось навпаки; величезний клин землї, на чотири тисякі квадратових миль осів ся в море і все, що було на нім, пірнуло в воду.

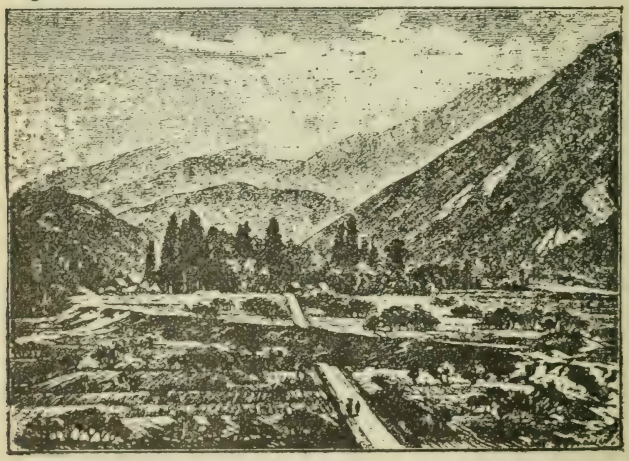

Мал. 26. Провалє після землетрусу в Японії.

Землетруси мають наслідком ще деякі відміни на землї. Від великих струсів руйнують ся навіть великі скелї, долини, та

міжгіря; дна річок провалюють ся і таке инше.

Таким чином ми знайшли ще двох робітників, які творять історію землї: се землетруси та вулькани. Але їх робота нам також давно вже знакома.

Серце землї зісталось вогняним. Се є найголовнїйша причина всьому. Все инше — і складки земляної кори, і колисаня землї, і щілини, провали, вибухи та землетруси — все се праця головної причини. Складки, щілини та осїданя землї — все се дїєть ся зтиха, помалу, та непомітно; а насипні гори, вибухи ляви та каміня, а так само і ті відміни, що стають ся, дякуючи землетрусам — все се зявляєть ся, навпаки, раптом, часом за кілька хвилин, з гуркотом, гуком та тріском. Словом, та-ж сама причина — вогняне серце землї — як коли робить своє дїло раптом з грюком, а як коли зтиха — помалу. Коли-б не було сього вогняного розжареного серця землї, то не було-б тодї пари та ґазів, що проривають та колишуть земляну кору під час вибуху, та виносять з собою на поверхню землї попіл, камінє та ляву.

Сама та лява є не що, як частина земляного серця, яка під час вибуху виливаєть ся на поверхню землї. Коли се вогняне серце вистигає, то земляна кора тріскаєть ся, як ми бачили се вище; а в ті щілини та ями часто вибухає пара, ґази, та лява. Коли-ж містини землї піднїмають ся або осїдають

раптом, то тоді також може статись землетрус. Так що і землетруси і вибухи також руйнують землю, роблять щілини, а на тих щілинах знов може статись вибух, який викличе за собою землетрус. Як не крути, а все таки головною причиною всьому буде розжарене земляне серце.

VI.

Праця води та повітря.

Хто був на Кавказі, той знає, що там в підніжах скал, в глибоких міжгірях лежать цілі купи наваленого одно на другім всякого каміня. А самі скелї вкриті силою щілин, і кавалки каміня, з яких складають ся ті скелї, відколюють ся і ледве тримають ся там; так і здаєть ся, що ось зараз зірвуть ся вони і покотять ся до підніжа скелї. Сї каміня та шматки скель складають часом цілі купи зруйнованих гірських пород, що звуть ся **розсипами**, які не раз зустрічають ся поміж скелями. Такі розсипи є не лише на Кавказі, є вони і на Уралї і в Сибірі та скрізь по всяких гірських країнах. Тут зустрічають ся і **зсипи** — се майже те саме, що й розсипи. Між ними є лиш невеличка ріжниця. Розсипи складають ся з шматків та грудок масівних гірських пород — граніту, базальту, та инших, а зсипи складають ся вже з шарових гірських пород. Ось перед вами стоїть круча. Головний матеріял, з якого во-

на складаєть ся, є ґнейс, чи глиняний сланець. І той і другий, як відомо вже нам, складаєть ся з безлічі шарів, що лежать один на другому. Коли шар ґнейсу, чи сланцю від чогось руйнуєть ся, то тоненькі шари його відпадають, сповзають по кручі, в долину, чи в міжгіря. З часом під горою збираєть ся ціла купа тоненьких шматочків ґнейсу, чи сланцю. От і звуть сї куши зсипами.

Спитаєте, що так руйнує сї з погляду міцні гірські породи. Причин на те є богато. А головна причина зсипів та розсипів є повітрє: воно безупину руйнує скелї. Повітрє зігріваєть ся від сонця; потім обгортає тим теплом скелї, гори. Гірські породи, зігрівшись, роздають ся в ширш. Але настане холодний вечер, далї холодна ніч, і гірські породи охолонуть, і стягають ся: так дієть ся день в день. А скелї від того тріскають ся Де далї — щілини збільшують ся. Скелї вкривають ся щілинами мов павутиною. Щілини глибшають, врізують ся в гірську породу все глибше, та глибше: шматки скель починають зриватись, розбиватись і падають до долу.

Щоб зрозуміти, як то гірські породи роздають ся в ширш та збігають ся, візьмемо, наприклад, ґраніт. Ми знаємо, що він складаєть ся з трьох мінералів: кварцу, польового шпату та слюди. А ріжні мінерали від холоду та тепла збігають ся та роздають

ся неоднаково. Ось через що ґранітні скали тріскають ся.

В деяких країнах руйнуюча праця повітря помітна дуже в Великій Африканській пустині ціле море піску межує з полосами, вкритими камінєм, а поміж нього здіймають ся найрізноманітніі гори та скелї. Поміж ними найцікавійші невеличкі горбки з урізаними верхами, що звуть ся **столовими** горами (Мал. 27). В сім краю в день стоїть нестерпуча спека, а в ночи великий холод, ча-

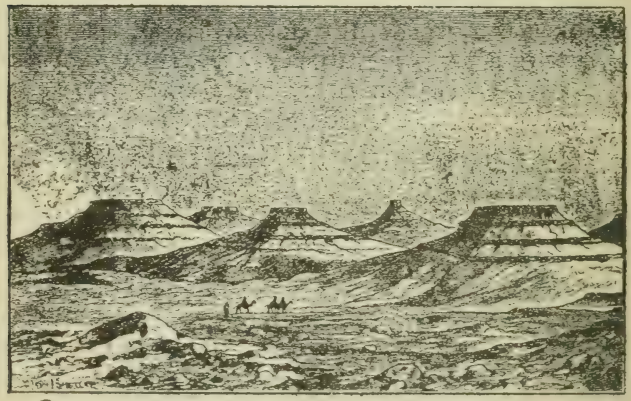

Мал. 27. Столові гори в Сахарі.

сами навіть вода мерзне. Самі бачите, що зміни повітря дуже різкі. От, дякуючи сьому, і заявились тут величезні товщі піску. Гори та скелї напікало в день сонце, а в ночи обхоплювало їх страшенним холодом; вони на протязї віків репались, та руйнувались, шматки їх розсипались в пісок, але повітрє,

чи то вітер не покидає їх і тут. Він зривав пісок, зсипав його в купи, і нагортав часом високі гори піску. В Сахарі трафляють ся такі гори велетні, що будуть сяжнів з сотню заввишки. Таких піскових гір набираєть ся часом ціла низка і простягаєть ся вона на 70—80 миль.

Такі гори зустрічають ся і на піскових берегах морів та океанів. Як зявились сї піскові гори, не важко зрозуміти. Зірветь ся вітер розгулявшись здіймає хмарами пісок; кождий горбочок, невеличкий кущик — все се стає початком такої гори. Вітер наносить все нові купи піску, здіймає його в гору, викидає на шпиль гори; таким чином, може зявитись і ціла низка гір.

Мал. 28. Дюни.

Будуючи такі піскові гори, вітер сам і руйнує їх, як подужає. Він видуває пісок, переносить його далї: спиняєть ся знов біля якогось кущика, чи каміня, — і на тім місцї виростає нова піскова гора, по вченому **дюна.** Буває, що ціла низка сих дюн іде за вітром від берега моря в глиб країни. Всї оселї, ниви, лїси, все що зустрічає на своїм шля-

ху, гине під товщами піску. Люди покидають оселї, переходять далї від моря, коли починає насовуватись на них така нижка дюн. Ось що, наприклад, дїяло ся в одним прибережнім нїмецькім селї. В початку нашого віку дюна в сїм селї підсунулась під церкву. За яких два десятки лїт церкви вже зовсїм не стало видно: її засипала дюна. Минуло років 50. і дюна пройшла далї, а зруйнована церква зявилась знову.

Вітер, разом з піском, богато ще де-чого коїть в пустинї. Коли він гонить пісок, то звичайно, що пісок налїтає на скелї, на камінє. Піщини з силою бють ся об гірську породу, зсовують ся по нїй до долу, драпають її своїми острими ребрами. Де гірська порода міцнїйша, там вона від сього лиш полїрує ся, а де мякша, то помалу зявляють ся вибоїни. Таким чином пісок навіть позмінював форми гір, а то просто зруйнував гори зовсїм: вони не видержували такої постійної сили і потроха розсипались. По Сахарі, де простягають ся великі клини, засипані камінями, зустрічають силу каменюк малих та великих з трьома гранями. А відполїрував їм ті три грані вітер з піском. Цїкаво бачити тодї пустиню, коли по нїй іде пісок. Все тодї мов оживає в пустинї. Скрізь по каміню сунуть ся потоки піску, як гадюки. Вони обгортають камінє, збирають до купи, розбивають. Від сього те камінє, що лежить на їх шляху, відшлїфовуєть ся з

двох боків; має значить ся вже дві грані, які дали йому два ріжних потоки піску. Сї грані все збільшають ся і зближують ся одна до другої і сходять ся в ребро, а третою гранею стане йому та сторона, що лежить до землї. Ось як зявилось камінє з трьома гранями.

Так працює само повітрє, коли-ж на підмогу йому стане ще й вода, тодї робота їх буде ще більше помітною.

У дрібні щілини, що зявляють ся в гірських породах, збірає ть ся дощова вода, або вода з сусїдних струмочків та ключів. Коли настануть морози, вода замерзає, а відомо, вже, що коли вода замерзає, то роздає ть ся в-ширин. Така замерзла вода напирає на боки щілини, щілини збільшають ся. Нарештї гірська порода подає ть ся, розколює ть ся на шматки, руйнує ть ся. Скрізь по всїй землї дїє ть ся те саме. Не рік, не два, а віками вода робить своє дїло, а гірські породи від того руйнують ся. Цїлі гори та великі товщі земляної кори помалу, продовж богатьох віків, розсипають ся піском і нарештї зрівнюють ся з землею. І все се творилось з волї води та повітря. Сї невсипущі робітники вишукують всяких способів, щоби покорити найкрішші гори.

В повітрі є два ґази: кислород та вугляна кислота, потім звичайно є хоч небогато водяної пари. От кислород та вугляна кислота найгірше руйнують гірські породи. Вони

злучають ся з ними, розмякшують їх, роблять пухкими, а через те їх лекше потім зруйнувати. Дуже часто вугляна кислота розпускаєть ся в воді, а та кисленька вода вбирає в себе деякі части гірських пород і виносить їх з собою. А гірська порода, зоставшись без частини свого матеріялу, подаєть ся — **вивітрюєть ся**, як кажуть, розсипаєть ся піском.

VII.

Ще про роботу води.

На жаль ми не можемо тут богато говорити про воду, спинимо ся лиш на деяких видатнійших випадках свавільного поводженя води з землею,.

Кождий розуміє, що вода — то є дощі, зливи, жерела земні та підземні, дикі гірські водотоки, та струмочки, що збирають ся з дощу та з талого снігу в цілі ріки, що скажено біжать по кручах та міжгірях. Вода — се є невгомонні, вічно неспокійні моря та океани.

Вода розмиває гірські породи, розколює їх, ділить на части і розносить ті шматки із собою. Вона вимиває потрохи сипку гірську породу; вона розпускає в собі і вбирає в себе і той матеріял, з якого складають ся навіть сильні породи. Кождий знає, що камінна сіль дуже швидко розпускаєть ся в во-

ді. Таким чином і вода потроху, раз за разом, руйнує шари земляної кори.

Ось маємо розлогу гору. Нижні шари її глиняні а біля них течуть жерела. Жерела ті непомітно розмивають глину і несуть з собою. Верхні шари гори, згубивши ґрунт потрохи зсовують ся. Так зявляють ся **зсуваня.**

Ось далї стоїть круча; вона вся складаєть ся з твердих та міцних гірських пород, але в основі її лежать сипкі шари. При підгірю веть ся річка. Вода та день і ніч помалу розмиває підгіря; їй на поміч стають дощі, що женуть гірські потоки; збігаючи з кручі, водотоки сї так само лижуть та розїдають підгіря. І ось настане час, коли скеля, згубивши під собою ґрунт, з гуркотом звалить ся в долину. Так стають ся величезні **обвали.**

В Швайцарії посеред гір, на березї невеличкого озера, з початку нашого віку, притулилось було невеличке село Гольдау. Але 2-го вересня 1806 року се село згинуло. Дві церкви, 11 хат та 220 хлївів все стало руїнами, де загинуло 457 душ. Нещастє се сталось від обвалу. Розказують, що від сусїдньої скелї відірвав ся величезний камінь, а за ним почало відколювати ся і богато менших. Летючи до долу, вони зривали камінє, землю, ломили дерева. Загойдались тодї величезні гірські сосни; знялись в гору з криком великі зграї птиць. А камінє котилось

далї, ломало дерева, руйнувало оселї; далї збігало далеко в долину. Ось зашумів лїс ще більше, — зірвалось знову величезне камінє з верхів гір, де красувались високі сосни, і сторч полетїло все до долу. Лїс, земля, скелї, камінє, все разом посунуло ся — зразу помалу, а де далї — все швидше і

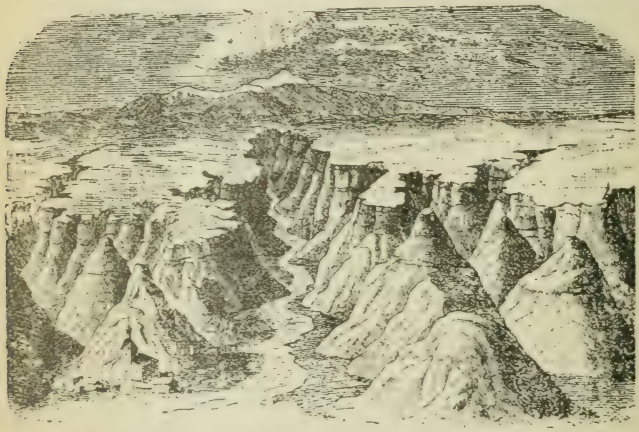

Мал. 29. Балки.

швидше. Стояв гуркіт, тріск, немов гримів тут грім. Все навкруги обгорнулось курявою мов хмарою; гори, скелї трусили ся, земля хвилювала ся. Люди з жаху тїкали, а тих, що остались застукані обвалом, підкидало до гори разом з худобою та руїнами. Вода в озері вийшла з берегів та допомагала руїнї.

Ось ще один цікавий приклад. Ось перед вами рівне, рівне місце; під ним досить глибоко і давно вже дзюрчать підземні стру-

мочки. Дощова вода потроху точила ся в глиб і збиралась в рівчаки, які де-далї — то все більше розмивали підземні шари землї. Де трафляв ся вапняк, або глина, там розмити їх було не тяжко. Працюючи отак віками, струмочки ті розмили собі дорогу, поробили цїлі печери. З часом печери ті збі-

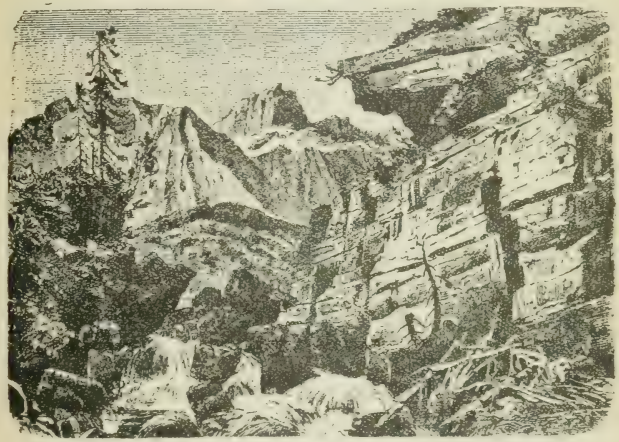

Мал. 30. Річка пробиває собі шлях серед гір.

льшують ся, наренитї верхні шари землї згубивши під собою ґрунт, осїдають як раз проти підземних печер. Де далї, вони осїдають ся. Провалє се згодом набираєть ся води і таким чином, в низинї заявляєть ся озеро.

Печери на землї зустрічають ся дуже часто. Колись в давні часи в таких печерах жили дикі звірі — були тодї печерні льви,

медведї та гієни. Таких звірів тепер нема; а в тих печерах знаходять ся і досї цїлї купи їх кісток, а також кістки тих тварів, яких вони їли. Деякі з таких печер були оселями і первісних людий, наших далеких диких прадїдів. Вони також ховались по печерах, а через те мали постійні війни з печерними зьвірями. Люди займали кращі печери, відбирали їх в звірів, а звірі відбивали їх знову. Ось чого серед кісток диких звірів знаходять ся і людські кістяки. та незграбне камінне знарядя. яких обходились первістні люди.

Рию́чи. як кертиця. під землею. вода робить не одні проваля. і богато ще лечого. Коли підземна вода розмиє низині шари земляної кори, то не завше вони провалюють ся: вони часом лиш осядуть. та зігнуть ся на бік: ось маєте тут ще одну причину. що надає шарам земляної кори схилений напрям. Нехай по-під верхним шаром простягаєть ся шар глини. а глина сама вбирає в себе воду. Набравши в себе води. глина розбухає і напирає на висші шари. а ті пнуть ся в гору. Вода. прориваючи підземні печери. може викликати і землетруси: бо розмиті зводи печер обвалюють ся з гуркотом. від якого трусить ся навколо земляна кора. Не тілько з підземних обвалів стають ся землетруси. Згадайте обвал в Швайцарії. як розказують: „гори і скелї трясли ся. а земля тримтїла" — се-ж і був так само землетрус.

Після дощів і на рівному місцї збира-

ють ся каламутні потічки, а часом і бурхливі водотоки, що течуть невеличкими лощинками, забігають в щілини, розмивають, розмякшують землю. Скоро на тих місцях, де вони пробігли, станутъ глубокі рівчаки; де далї, вони ростимуть з кождим дощем і, нарештї, станутъ провалями, понад якими здіймають ся кручі. Дощові та снїгові потоки змивають, зрівнюють, закруглюють ті стїни провалїв, і замість глибокого проваля з часом стане балка. Сила таких балок на провалїв є по нашій країнї, але вони нїщо, коли порівняти їх з американськими балками. Там трафляють ся такі балки, що простягають ся на кілька сот верстов, а завширшки будуть 5—10 миль. Се вже цїлі глибокі долини. А вимила їх вода. Богато років невпинної її працї пішло туди, але й утворила вона щось дивне справдї.

Ще богато всяких долин та балок зявилось на світї, дякуючи працї води. Весело кругом воркуючи та вилискуючись против сонця, збігають з гір потоки води. По дорозї вони зливають ся з иншими і в підгірю течуть цїлою рікою. Річка та помалу тече собі по схилу гір, несе з собою силу грудочок та скалок. Як пилка, зрізує вона береги свої тим камінєм, що несе з собою. Вона руйнує схили гір, оре дно річки, і раз за разом несе з собою частинки тих шарів, по яких тече. Під натиском води береги відступають, даючи їй дорогу. Долина, таким чином, помалу

розширюєть ся та глибшає.

Горні водотоки збігають, ревучи, до долу, руйнують все, що зустрічаєть ся на їх шляху. І коли глянути на те камінє, на ті скелї, де раз-по-раз пробігає вода, то можна бачити, як воно все змінює свою форму. Ось стирчать немов стовпи, незграбні камінюки, далї стоять рівні гори, мов конуси (такої форми як голови цукру); то здіймають

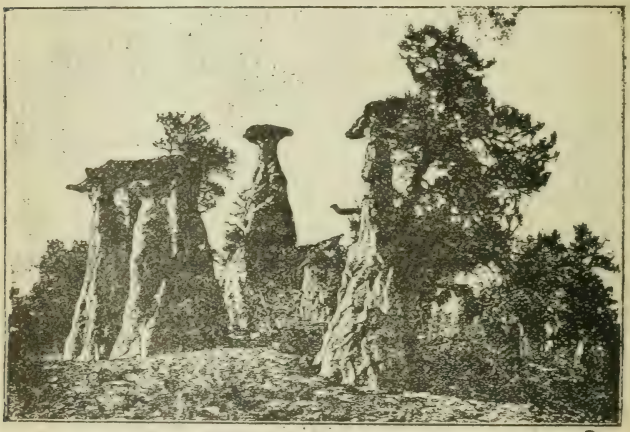

Мал. 31. „Сад памятників."

ся величезні скелї, мов мури старого замку, то знов мов якісь стародавні руїни. А над сим усїм працювало повітрє разом з водою, та й сама вода з дощових та снїгових гірських водотоків та струмочків працювала не мало.

На півночи Америки в глибокій долинї біля високих гір є місце, що звуть „Садком

памятників" (Мал. 31). Вода тут наносїла ся була на гірські породи; повносила з собою все, що було сипке, а що не піддало ся їй — те зосталось на місцї і уявляє собою немов цїлий гурт ріжних памятників. Є ще одно цікаве місце в сих самих незвичних горах Америки, його прозвали „Садом богів"

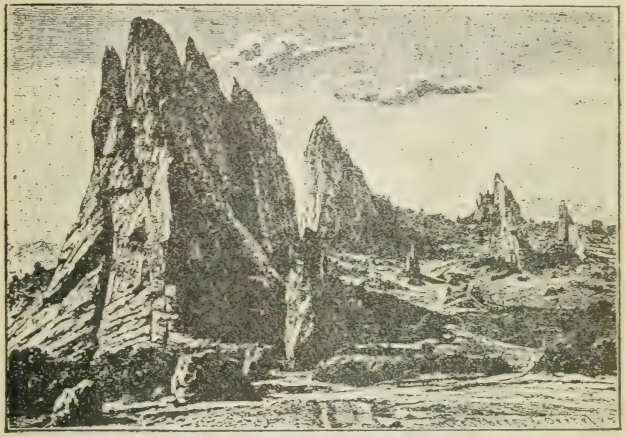

Мал. 32. „Сад богів."

(Мал. 32). Тут здіймаєть ся сила камяних скель ріжної форми. Складають ся вони з твердого червоного пісковцю. Мабуть, вода не встигла ще покінчити з сим кріпким матеріялом, а все те, що колись звязувало їх в одно цїле, давно пішло за водою; зосталось тілько дивні велетнї. Дикуни сусїдних індійських осель молять ся їм, мов богам, та приносять їм всякі жертви.

Ми прозвали вище гірські кряжі складками землї. Але де вони, — ті складки? Верхи їх змиті водою; боки обдерті, поломані, вкриті мов глибокими ранами. І все се поробила вода. Давно, давно, — а саме в ті часи, коли складались ті складки гір, що звемо ми тепер Альпійськими та Кавказькими горами, були вони далеко вищими. Тепер вони руїни, „остатки колишньої слави“. Тай справді, що зісталось від колишнїх складок? Островерхі скелї, зубчасті круї та шпилї. Вода забрала з собою все — зісталось лиш те, що було міцнїйше тай стерчить тепер понад руїною. Але всьому колись буде кінець. Прийде і до них черга. Землї не первина бачити на свойому віку силу таких гір, що так само непомітно щезли, як і зявились. На те воля повітря та води, а головним чином води. Вона розмиває їх, руйнує, зрівнює з землею.

Нам весело глянути на снїгові верхи Кавказу та Альпів. Вони не те, що французькі, та нїмецькі гори: бо з цїлої сїмї горних кряжів Кавказ та Альпи, хоч і зруйновані вже, а все-ж молодші за инших. Вони повинні ще стояти, гордо звівши свої голови. А нїмецькі та французькі — Шварцвальд та Вогези — вже зовсїм старі. Але пройдуть віки, постарість ся і Кавказ та Альпи, зігнуть ся мов старі дїди, тай ляжуть в землю.

На верхах гір віками збирасть ся снїг. Снїг той тане, потім знову замерзає, твердне

під натиском своєї ваги і з нього робить ся крига — лїд. Лїд сей тягнеть ся мов тїсто. Тече він зтиха, мов річка, з верхів по схилах та рівчаках і зсовуєть ся в долини. Така крижана річка зветь ся **льодовцем**. Зсовуючись з гір, льодовець несе з собою силу каміня, яке розміщуєть ся по йому рядками з боків та посередині. (Мал. 33). Богато та-

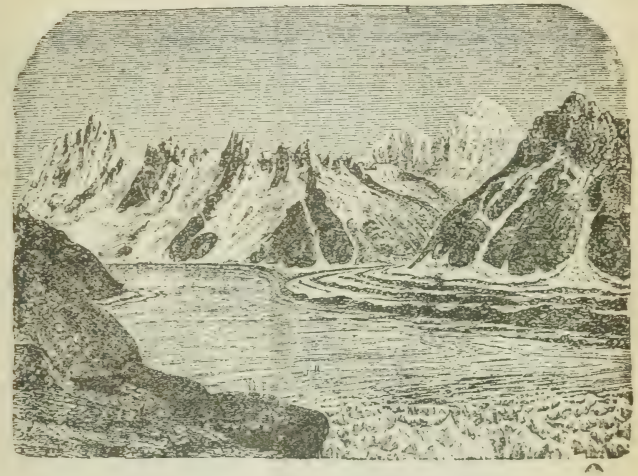

Мал. 33. Льодовець.

кого каміня осїдає на днї льодовця, і руйнує пилкою все, по чому йде. Коли ми річку просту прозвали пилкою, то льодовець буде вже стругом. Як велетенський струг, з запомогою каміня, він дере русло своє, зриває береги, зтирає та шлїфує ті гірські породи, що яким сунеть ся — просто кажучи, знов таки все руйнує.

На поміч текучій воді та льодовцям стають ще океани та моря. Їх филї, набігаючи на беріг, руйнують та бють гірські породи. Що мякший та крутїйший берег, то швидче йде руїна. Морський прибій працює, мов велитенський молот. Він вибиває величезне каміне. І суходіл мов відступає помалу, мов віддає свої маєтки океанови. Як богато було колись островів, а всї вони щезли

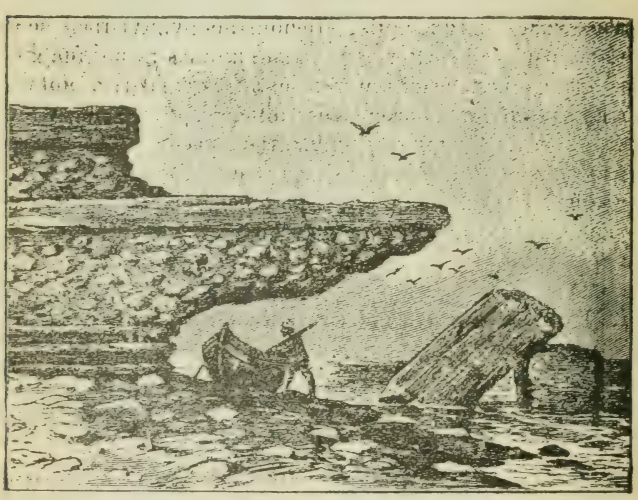

Мал. 34. Робота моря.

під филями. Яка сила була берегових скель, а й ті звалились у море, підмиті прибоєм. А филї шумлять день в день і, мов те страшне військо, знову наступають на береги. (Мал. 34).

Більшість річок збігає в океани та

моря. Всї вони несуть з собою велику силу всяких грудок каміня, піску, глини та намулу. Все, що тяжке, осїдає на дно річок та замулює їх дна; все, що лекке, іде за водою аж до гирла річки і спиняєть ся лиш тут. Таким чином в гирлах річок зявляють ся довгі та вузькі коси землї, та часпиї острови (дельти). А решта намулу, піску та дрібного каміня виносить ся далеко в море і там вже осїдає на дно. Так воно дїє ся що року, з віка в вік. На дно моря [illegible] ся піс-сок, глина та намул. Такім способом на дні моря утворять ся колись великі шари піскогиць, глини та иншого.

Тут народжують ся вже осадочні гірські породи. Коли дно моря [illegible] здійметь ся, то осадочні породи вийдуть з води, і ми знайдемо тодї і пісковець, і глину і глиняний сланець. Таким чином, ми бачимо, що вода, руйнуючи в однім місци, будує в другім. Розмиваючи гори, у долї творить суходіл.

VIII.

Невидимі робітники.

Всї великі зміни, як ми бачимо проходять в природї непомітно. Потрібні тисячолїтя, щоб добре виявила ся якась з тих відмін. Непомітно руйнують ся величезні гори; так само непомітно вирпнають з дна моря та

океану величезні шматки землї; складають ся могутні шари осадочних пород — конґльомерат, пісковець, глина та вапняк. Вапняку зустрічаєть ся часом дуже богато. Круті крейдяні гори, яких така сила є в Анґлії — се все вапняк. Вапняк є осадочна порода. Майже всї вапняки утворились на днї моря та океанів, а потім виринули з води і зустрічають ся тепер скрізь на суходолї.

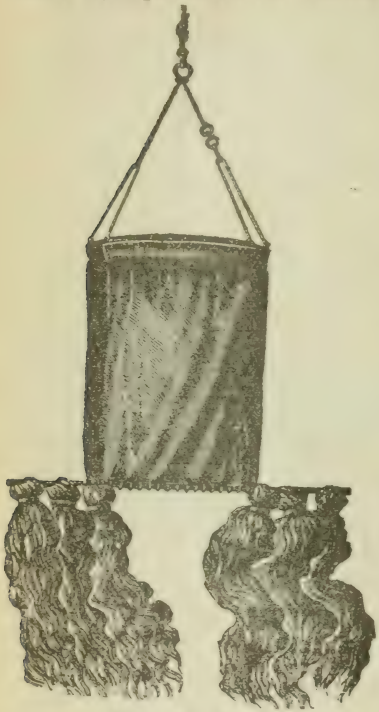

Мал. 35. Драга.

Щоб довідатись, які саме сотворіня живуть на днї морів та океанів, учені додумались зробити такий прилад, яким можна витягати з глибини моря всякі сотворіня, що там живуть. Се простісенький мішок з китицями із прядива. До нього прироблено довгий зелїзний канат. Мішок сей спускають глибоко в море аж на дно. Тягнучись

по дні моря, мішок сей забирає в себе все, що зустрічаєть ся йому, а саме — найріжноманітнійші морські істоти. Знаряд сей називають **драгою** (Мал. 35). Ся драга, а більше її китиці з прядива, витягають з дна моря за собою богато всяких совторінь, рослин та намулу. Зразу нічого цікавого в тім не побачите. Тілько сіро-жовтний бруд, яким укрите завше дно моря та океанів. Се є **мул**,

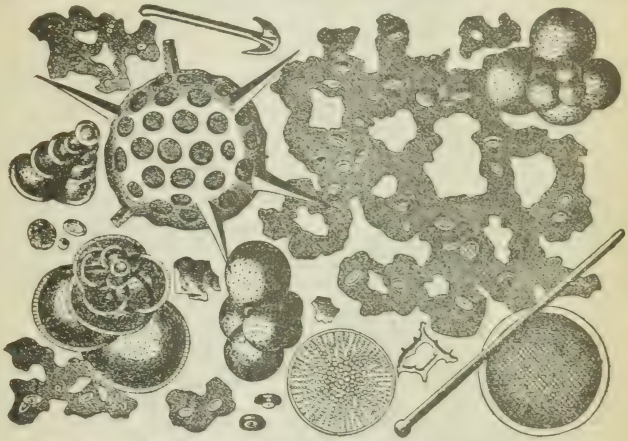

Мал. 36. Морський мул крізь побільшаюче скло.

— який лежить на дні моря часом товстими шарами; наприклад в Атлянтійськім океані шар його буде на кілька сяжнів завширшки. Коли сей мул висихає — то біліє і стає схожим на крейду. От учені і почали додивляти ся до него крізь побільшуючі скла: і довідались, що він складаєть ся з безлічі дрібненьких черепашок, голочок та зерен, які збились

купками й одинцем (Мал. 36). Вони так дрібні, що голим оком їх не побачиш, а в наперсток їх набересь кілька мілїонів. Цікаво те, що коли розглядати крізь побільшуюче скло грудку звичайної крейди, то вона так само складаєть ся з черепашок та зерен (Мал. 37). Деякі з них ще цілї, а більшість

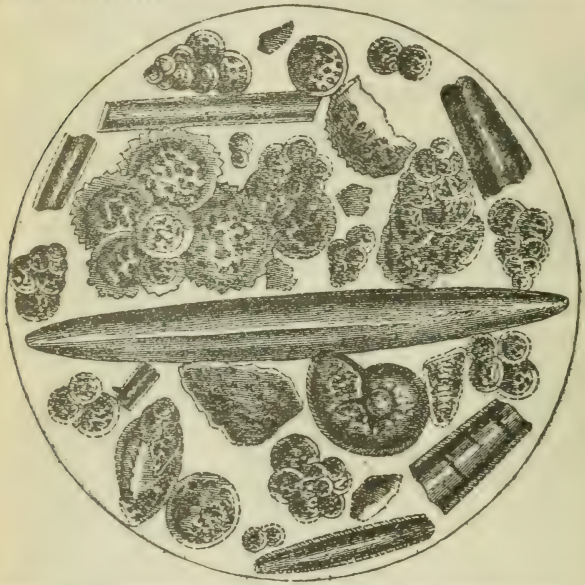

Мал. 37. Зернятко крейди крізь побільшаюче скло.

роскришені. З сього бачимо, що крейда має щось спільне з тим морським намулом. Певно і вона так само утворилась на днї моря. Звичайно, що так. Крейда так само, як і всї нинї ваняки є осадочна порода: вона осїла на днї морському; а потім, коли дно випринуло

з води, вона опинилась на суходолї. Але звідки взяв ся той матеріял, з якого вона складаєть ся? Де взяли ся ті невидимі черепашки, з яких вона головним чином складена?

В морях та океанах живе безлїч всяких дрібних істот. Житє їх дуже коротеньке. В одну мить народжуєть ся їх в океанї мілїони і так само в мить вони й вимирають. Сї невидимі сотворіня звуть ся **корненіжками**. В кождого з них є своя черепашка. Мертві корненіжки осїдають на дно з своїми черепашками, і так вони сїють ся віками, мов дощ. Таким чином складають ся цїлі товщі мулу. Потрібні сотнї років, щоб сї дрібні черепашки склали шар мулу, завгрубшки хоч на цаль (Мал. 38). Але земля не молода. Минули вже сотнї, тисячі віків, з того часу, як зявились корненіжки в водї; а черепашки їх весь сей час сипались на дно океану. Шар мулу все грубшав, твердшав, бо верхні шари черепашок насїдали на низші, здавлювали їх, мул міцнів, з нього робив ся вапняк. А дно моря тим часом потроху піднималось. Нарештї воно вринуло з води і шар вапняку опинив ся на суходолї. Так утворились і крейдяні гори; так само складались всї осадочні породи; так зявив ся і вапняк.

Спитаєте, звідки корненіжка брала вапна на свою черепашку. Вона забирала його

з моря разом з водою та їдою. А в море виносили її річки з розмитих гірських пород, де воно було. Море віддавало вапно корне ніжкам. Та не тілько корненіжкам, а тисячам таких сотворінь, як **поліпи, морські зорі, лелії** та **слизняки.** Всї сї сотворіня також забирають вапно. Поліпи будують з вапна неголичкі хаточки. **Коралї** — то їх будівлї; вони складають часом цїлі коралеві острови серед океанів. Морські зорі та морські лелії мають шкурку з вапня. Черепашки слизняків так само зроблені з вапна. З сього можна зрозуміти що всї сї сотворіня разом утворюють вапняк.

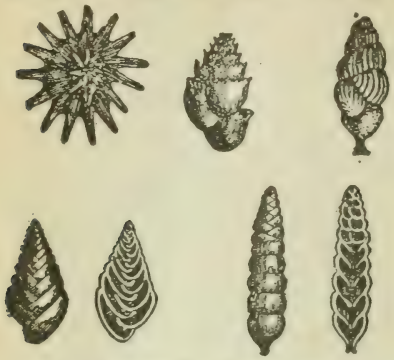

38. Черепашки корненіжок.

Є одна порода вапняку, що звуть **рухляком.** Сей вапняк складаєть ся з шматочків тих черепашок, що вкривали колись тїльця слизняків. Коли слизняки вимирали, то сї черепашки ломались, збирались до купи, зліплювались глиною і утворювали **рухляк.**

Погляньмо тепер на сї сотворіня, що зовуть морськими лілеями. Тїльце кождого сотворіня схоже на квіточку. Тїльце те — квіточка сидить на довгому стеблику, яким

вона присмоктуєть ся до каменя. Се сотворінє виловлює собі з води їду, переварює її, розплоджуєть ся так само, як і всї инші мор-

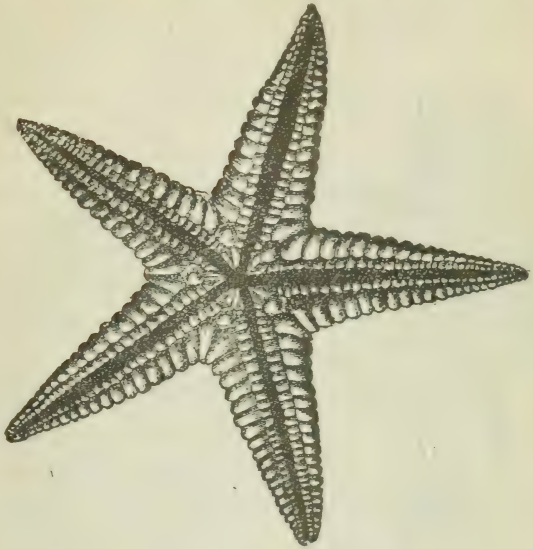

Мал. 39. Морська зірка.

ські сотворіня. Тїльце лїлеї облїплене силою малесеньких вапняних шматочків, мов лускою (Мал. 40).

Тепер таких сотворінь не богато в океанї, але колись в водї була сила ріжних пород лїлей. Вони тепер вимерли, а вапняні шматочки їх тїлець зістались на днї, а з них складались деякі породи вапняку.

В Европі є Карпатські гори; в сих горах лежать цїлі шари вапняку і він майже

увесь складаєть ся з вапняних шматочків морський лілей (Мал. 41).

Тепер ми знаємо, що і сотворіня роблять історію земляної кори. Але не тілько живі сотворіня, а й ростини допомагають історії земляної кори. Колись були величезні лїси, а з тих лїсів утворились тепер величезні шари камінного вугля, які лежать поміж иншими шарами. А люди роздивились, що той вуголь гарно горить, тай пробрались глибоко в товщу земляної кори та добувають звідти що року мілїони пудів камінного вугля.

Мал. 40. Морська лілея.

IX.

Минуле землї.

Ще не так давно, років тому 50—60, вчені зовсїм не так ще думали про землю, як думають тепер. Вони казали, що часами якась страшна сила раптом зтрушувала землею від чого земляна кора починала дрожати. Тодї зявлялись сотнї вульканів, що викидали з себе цїлі річки ляви. Земля репалась, гори падали, суходіл провалював ся в безоднї; океани та моря розливались та затоплювали суходіл. Все йшло тодї перевертп. Не зіставалось каміня на камені. Отак.

погулявши до схочу, земля стихала. Так було кілька віків, доки знову не наставала руїна. З кождим разом земля змінювалась: де було море — там став суходіл, де здіймались гори — стали проваля, де шуміло море, там стали ліси, луги та степи. І що разу на суходолї зявлялись зовсїм инакші породи рослин та живини. Остання руїна наче-б-то

Мал. 41. Вапняк з луски морських лілей.

була кілька тисячів віків тому, і з того часу земля зосталась такою, як от ми її бачимо. Так гадали колишні вчені, а направдї історія землї складалась зовсїм не так.

На землї з її початку і по сей день сталось сила всяких відмін, так каже нам тепер наука. **Але сї відміни робились здебільшого непомітно та помалу.**

Колись давно, давно, тому міліони років буде, як земля блищала зіркою на небі. Зірочка та вистигла, обгорнулась твердою корою і нарешті згасла. З того часу на землї працюють три невтомні, невсипущі сили: підземний жар, вода та повітрє.

Працюють вони часом бурхливо, а здебільшого зтиха — помалу і так працювати муть ще довго. Одна з сих сил більше будує: ставить гори, скелї, вулькани; висовує величезні шматки кори, наготовляє глибочезні провалля та долини для морів та океанів; зводить з дна океанів шари осадочних пород, перевертає їх, закручує, збирає у складки. На поміч вона бере собі ще й могутних робітників, про яких ми балакали вище.

Друга сила — більше руйнує. Вона розмиває шари землї, руйнує гори, засипає шматками гірських пород великі провалля, річища, дна океанів; вона забирає шматки суходолу, затоплює їх.

Її на поміч стає ще й третя сила — повітрє. Всї три разом вони те тілько й роблять, що раз-по-раз змінюють поверхню земляної кори. Вони мов ворогують поміж собою з того самого часу, як отверділа земля та настали на нїй моря та океани. Підземний вогонь все силкуєть ся зробити земляну кору нерівною, а вода та повітрє згладжують всї нерівности.

Так і досї, вже на наших очах, іде ся ворожнеча. Ми бачимо, як на рівному місцї

виростають вулькани; як, підчас землетрусів, земля ренаєть ся; як піднимають ся великі обшари землї. Бачимо, як піднимають ся береги моря, як осїдають. Разом з сим бачимо, як падають скелї, як роблять ся обвали, зсуваня гір, як засипають ся піском та камінєм річища та прибережні полоси моря. Все се зразу здаєть ся нікчемним, але з того з часом складають ся великі відміни. Поверхня землї через те така різноманїтна тепер, що над нею працюють віками сї сили. Боротьба сих сил тягнеть ся віками, віками робились і всї сї відміни.

Вернїмось тепер знову до того часу, коли на землї зчинилась тверда кора і коли зчинились на нїй моря та ріки. Земляна кора була тодї однакова скрізь. Вона була схожа тодї на теперішні вогняні породи — ґранїт, базальт. Вже тодї на нїй можна було бачити суходїл — материки та океани. Але вода в океанах була ще горяча тодї, бо і сама кора ще не зовсїм охолола, та й дощі, з яких утворились океани, були ще горячі.

Не встигли випасти дощі, не встигла позбиратись та вода до купи, як почала вже вона свою роботу. Вона розмивала цїлі обшари, дробила земляну кору, руйнувала первісний ґранїт, розносила його шматками і в тих первістних морях вже складала осадочні породи. Не дрімав і підземний вогонь. Серце землї, де далї, охолоджувалось все більше, збігалось, а вслїд йому збиралась в

складки та в зморшки кора. Висовувались на ній перші кряжі гір: поверхня землї осїдала та здіймалась. Все се зміняло поверхню землї: де-які материки та моря щезли, на їх місцї народились инші. Так було се до наших часів, так буде і після нас.

Та частина суходолу, де ми живемо, — се-б-то Европа, — також богато перетерпіла перемін за весь час свого істнованя. Колись, богато віків тому, суходолу на сїм мімісцї було дуже мало; ті місця, де тепер великі городи, — були під морем.

З сих часів минуло довгі віки, а вродовж їх підземний вогонь, гоца, повітрє та невидимі робітники працювали так само невпинно. І давнїйша Европа змінялась. Здіймались по ній кряжі гір, суходіл помалу висовував ся, моря глибшали, бо дна їх осїдали.

Минули ще тисячолїтя, і Европа стала потроху такою, якою ми її тепер бачимо.

X.

Будуччина землї.

Ми знаємо вже, як народилась земля. Бачимо, що тепер на ній іде повне житє: ідуть дощі, віють вітри, шумлять океани, течуть ріки. За днем настає ніч: за зимою іде весна; зеленїють лїси, степи. Безлїч живих істот живе у водї і на суші; живуть люди і

розмножують ся. І ще довго так буде жити земля. Але довго — се не значить, що без кінця. Колись і землї буде кінець. Як се станеть ся, напевне трудно сказати.

Ви знаєте, що земля має братів, — таких самих планет, як і вона. Одна з них Марс. Марс дуже схожий на нашу землю. На Марсї є і суходіл, і вода. Марс, так як і земля, окутаний повітрем; так само віють там вітри, гуляють по небі хмари. Там, напевне, є й живі істоти. Але-ж Марс богато старший за землю і де-чим відріжняєть ся від неї. Повітре на нїм далеко рідше, нїж на землї: там нема нї дуже високих гір, нї дуже глибоких провалїв та долин. Коли Марс є рідним братом земї, ще й до того старшим, то може статись, що земля, коли постарієть ся, стане на него схожа. Значить, з часом на землї, і повітря, і води поменшає, поверхня зрівняєть ся, щезнуть гори, та глибокі міжгіря. А станеть ся се ось як. Ви вже знаєте, що вода крізь щілини земляної кори протїкає в глиб землї; знаєте, що гірські породи вивітрюють ся — забирають не тілько воду, а й кислород та вугляну кислоту, се-бто частину повітря. Значить, коли земляна кора і на далї буде вбирати в себе воду та частини повітря, то з віками води і повітря сильно поменшає на землї. Правда, що вулькани викидають знов водяну пару та ґази з глибини землї, але вулькани тодї вже погаснуть. Коли земля і досї потроху вихолоджу-

єть ся, вогняне серце її, де далї, все меншає, земляна кора все грубшає.: — то настане колись час, коли пара та ґази не зможуть вже вибухнути з глибини, не зможуть вже пробити земляну кору. Нарештї, земляна куля застигне, затвердїє вся. Тодї кінець роботї підземного вогню. Не буде вже нї нових складок та зморщків на земляній корі, нї нових щілин. Робітниками на ній зостануть ся ще вода та повітре. А вони почнуть рівнятц всї нерівности і зроблять землю схожою на Марс ще більше, бо нові гори та скелї вже не зявляють ся, а старі розмпє, поруйнує вода та повітре.

А що-ж буде далї?

От знаємо, що в землї є товариш її — місяць. Місяць 50 разів менший за неї. Колись і він був розтопленою вогняною кулею, але охолов, затвердїв увесь, бо він богато менший за землю. Як крапля розтопленого воску охолоне швидче, нїж цїла ложка, так і місяць застиг швидче, бо він проти землї буде краплею.

Місяць тепер вже зовсїм мертва куля: на нїм нема нї воздуху, нї води. Минуть віки і земля наша стане вже схожою не на Марса а на місяця. Щезнуть моря та океани, щезне повітре і скінчить ся тодї все житє. Але житє скінчить ся мабуть раньше. Воно скінчить ся вже тодї, коли повітре порідшає. Повітре для землї все одно, що тепло. Воно втримує в собі соняшне тепло і, таким чином, гріє

землю і все, що на ній є живого. Чим густійша одежа — тим теплійше, чим рідша — тим холоднійше: так само і з повітрем. Кождий з вас знає, що високо в горах важко дихати, бо повітре богато рідше і богато холоднійше, ніж в долинах. Значить, як поріднає повітре, то на землї настануть такі морози та холод, що не виживе тодї нї ростина, нї живі істоти. Все тодї вимре. Країна вся укриєть ся снїгом та кригою. Не сховаєть ся нїхто і в найтеплїйших краях, де стояла вічна спека. Холод скрізь знайде, все оповиє снїгом; скує морозом моря, океани, людий. Земля стане могилою всього живого.

Може і так буде.

Се ми гадали про землю по сонцю, а можна й про сонце судити по землї. Була і земля колись такою-ж зорею, як і сонце; значить, і з сонцем може статись те саме, що сталось з землею. Наша земля се є погасле сонце, значить, будучина сонця може бути схожою на сучасну землю. Нехай сонце де далї стане гаснути. Стане зразу червоною зорею, потім тимчасовою і врештї погасне зовсїм. Що-ж буде тодї з землею? Житє на нїй знесатиме потроху, потім щезне і щезне далеко раньше, ніж сонце почервонїє.

Ще й з третого боку може зайти смерть. Учені гадають, що земля ходить навкруг сонця не по кільцевому шляху, а по такому, що схожий на скручену пружину. Значить, з

кождим зворотом земля непомітно наближаєть ся до сонця. Коли се вірно, то на землї може настати така спека, що жадне сотворінє не виживе. Земля ж тим часом все наближатиметь ся до сонця. Нарештї настане день, коли земля впаде на сонце тай розібєть ся. Як камінь, кинутий у гору, впаде знову на землю, так і земля, відірвавшись колись від сонця, знову вернеть ся до него.

Сї три смерти ждуть нашу грішну землю. Котра з них прийде раньше — трудно сказати. Одно тілько відомо, що земля помалу йде на зустріч смерти. А через те, коли скажуть вам, що ось не сьогодня — завтра буде кінець світови, то ви сміливо можете відповісти, що правда, буде кінець світу, але не завтра, навіть і не через сто років і не через тисячу...

ЗМІСТ:

стор.

I. Глянь на небо 5

II. Земля та перші її віки 16

III. Земляна кора 25

IV. Підземний вогонь 37

V. Ще про підземний вогонь 50

VI. Праця води та повітря 60

VII. Ще про роботу води 66

VIII. Невидимі робітники 77

IX. Минуле землї 84

X. Будуччина землї 88

ЧИ ВИ ЧИТАЛИ ПРО ПЕРШУ СУБМАРИНУ, ПРО ЇЇ ПОДОРОЖ, ПРО ТАЙНИ, ЯКІ КРИЮТЬ СЯ ПЕРЕД ЛЮДСЬКИМ ОКОМ?

Все те прегарно описане в таємничій повісти-романі п. з.:

„СОРОК ТИСЯЧ МИЛЬ ПІД ВОДОЮ"

Там оповідає ся, як рознесла ся по світі чутка, що на морі появив ся страшний звір, який загрожує кораблям. Проти сего потвора висилають озброєний корабель з професором Аронаксом, однакож потвір ушкоджує сей корабель, а професор з двома иншими дістають ся під власть сього потвора. — Тепер показало ся, що се було підводне судно. Капітан судна, Немо (який є тайною особою і жаждить пімсти), їздячи безнастанно, показує Аронаксови небачені доси чуда моря. — **До повісти додано кількадесять образків. Формат книжки великий і на добрім папери. Ціна** **$1.00**
Оправлена ..... **$..1.25**

АВСТРІЙСЬКІ ГНОБИТЕЛІ ВЖЕ ЗМЕТЕНІ З ЛИЦЯ ЗЕМЛІ, ОДНАЧЕ КРИВДИ, ЯКІ НАШ НАРІД ВИТЕРПІВ, БУДЕМО ПАМЯТАТИ НА ЗАВСЇГДИ.

І гнобителі були нещасні люди, як переконаєтеь з книжки під заголовком:

„ТАЙНИ ЦІСАРСЬКОЇ РОДИНИ"

Се є опис того проклятя, яке висїло над цісарським домом Габсбурґів; тих траґедій, які розіграли ся в проклятій царській родині; ті тайні здєлки, які діялись в кімнатах цісарських; таємнича смерть Рудольфа і його любки, яка була його сестрою. Все те описано в тій книжці, та подано фотографії жертв проклятих. **Ціна .. 50u.**

Висилайте замовлене враз з грішми на адресу:
Ukrainian Voice, Box 3626, Winnipeg, Man.

Кождий повинен читати прегарну повість-роман з українського житя, під заголовком:

„ГРІШНИКИ"

Автор сеї знаменитої повісти, О. Кониський, описує невідрадні відносини на Україні під царським обухом. Представляє, як може богато зробити дійсний інтеліґент (не загорілий крикун) між народом, єли хоче ся йому що небудь робити. Зображує ту селянську недовірчивість до всього, що „пахне" панкістю, яку витворив царський гнет. Книжка вельми поучаюча для всіх молодих і старих, фармерам, робітникам і учителям. Має 290 сторін. Ціна . . . . . 80 ц.

КАЖУТЬ, ЩО НА МАРСІ ЖИВУТЬ ТАКОЖ ЛЮДИ, ОДНАЧЕ НІХТО ТАМ НЕ ГОДИН ДІСТАТИ СЯ.

Прочитайте собі книжку під заголовком:

„ПОДОРОЖ ДО МІСЯЦЯ"

а будете знали дещо про подорож. Ся незвичайно цікава повість (Ю. Вернсго) пише, як трох людий, в великій, як хатина кули, вистріленій з величезної гармати, полетіли до місяця, які пригоди їм по дорозі трафляли ся, що вони на місяци бачили і як вернули ся. В повісти в опис входить богато наукових відомостий, що ще більше підносить вартість повісти. **Ціна** . . . . . **40ц.**

ЦІКАВА ПОВІСТЬ ПІД ЗАГОЛОВКОМ

„СУД ЧОТИРОХ"

певно кождого заінтересує до найвисшого степені. В ній оповідає ся, як виконували засуд смерти на високих дигнітарах держав чотири тайні виконавці смерти. Як зачнете її читати, не зможете від книжки відірвати ся. Книжка друкована на гарнім папери. **Ціна лише:** . . . . . **40ц.**

Висилайте замовлене враз з грішми на адресу:

Ukrainian Voice, Box 3626, Winnipeg, Man.

Читанє історії робить чоловіка свідомійшим і мудрійшим на будуче, тому ще сьогодня замовте собі книжку п. з.:

„ІСТОРІЯ МОСКОВЩИНИ"

З сеї книжки довідаєтесь, як творила ся російська держава, які були давні російські царі, що робили, яки жили, як підбивали чужі народи і якими насильствами тримали підбитий і свій власний народ в послуху — та як з другої сторони народ силував ся увільнити себе з зелїзних рук своїх володарів. Бачимо тут, які були в тих часах ліпші люди, до чого вони стреміли, та як їх переслїдувано, або убивано. **Цїна** ..... **40ц.**

НЕЗВИЧАЙНО КОРИСНІ КНИЖКИ ДЛЯ КОЖДОГО ЧОЛОВІКА.

„ЖИТЄ І НАУКА ГРЕЦЬКОГО ФІЛЬОЗОФА СОКРАТА"

Сократ належить до найінтереснїйших і найбільших фільозофів з часів перед Христом і його розумні думки і нинї заставлять кождого чоловіка думати. Нїхто, що перечитає про житє сього великого чоловіка, — про те, що він проповідував, як учив людий, і як умер засуджений на смерть, зовсїм невинно — не скаже, що не скористав з сього читаня дуже богато. Книжка зарівно зрозуміла як для старого, так і для дитини, як більше свідомого так і для малосвідомого і кождому однаково інтересна. **Цїна** ..... **20ц.**

„КУЛЬТУРА, НАЦІОНАЛЬНІСТЬ ТА АСИМІЛЯЦІЯ"

Написав П. Понятенко. Говорить ся тут про те, чи асиміляція приносить користь, чи шкоду і яку; показує ся, що асиміляція зупиняє поступ, веде людий не вперед, а назад. Винародовленя, асиміляції потрібно тим, що хочуть жити кождом чужого народу так, як жиють коштом власного народу. **Цїна** ..... **30ц.**

Висилайте замовленє враз з грішми на адресу:

Ukrainian Voice, Box 3626, Winnipeg, Man.